1990 124. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Bárány György: A liberalizmus perspektívái és korlátai az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi vitáinak tükrében
Heiszler Vilmos: Hadsereg, társadalom, külpolitika Közép-Európában a 19. század második felében
Lukács Lajos: Anglia és a magyar kérdés 1860–61-ben. Mr. Graham Dunlop magyarországi küldetése
Gunst Péter: Egy történeti monográfia születése (Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában)

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos" megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt.** Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...**Az alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót" nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában..."

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0"

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.
123. ÉVFOLYAM 1990. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ, H. BALÁZS ÉVA, INCZE MIKLÓS, IZSÁK LAJOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MENYHÁRT LAJOS, MOLNÁR JÁNOS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), PACH ZSIGMOND PÁL, PÖLÖSKEI FERENC, PRITZ PÁL, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, VASS HENRIK

Szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LÓRÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Bárány György: A liberalizmus perspektivái és korlátai az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi vitáinak tükrében 183
Heiszler Vilmos: Hadsereg, társadalom, külpolitika Közép-Európában a 19. század második felében, Külpolitika és társadalmi berendezkedés 219

KÖZLEMÉNYEK

Lukács Lajos: Anglia és a magyar kérdés 1860–61-ben. Mr. Graham Dunlop magyarországi küldetése 242
Gunst Péter: Egy történeti monográfia születése. (Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában) 275

FIGYELŐ

Hahner Péter: Új művek a nagy francia forradalomról 297

TÖRTÉNETI IRODALOM

P. P. Tolocsko: Drevnyaja Rusz . Ocserki szocial'no- politicseszkoj isztorii (Ism.: *Kurunczi Jenő*) 303

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung. Das Ministerium Boul-Schauenstein. Band. 4. (Ism.: *Kozári Mónika*) 305
Die Habsburgermonarchie 1848–1918. (Ism.: *Palotás Emil*) 307
Wirtschaftliche und politische Integration Europa in 19. und 20. Jahrhundert (Ism.: *Mérey Gyula*) 308
Raimund Löw: Der Zerfall der „Kleinen Internationale" (Ism.: *Jemnitz János*) 315
Nagy Károly: Somsálybánya története 1900–1980 (Ism.: *Bellér Béla*) 317
V. N. Ginyev: Borda za kresztyansztvo i krizisz russzkovo neonarodnyicsesztva, 1902–1914 gg. (Ism.: *Menyhárt Lajos*) 320
Produktivkräfte in Deutschland 1917–18–1945. (Ism.: *Fehér György*) 322
Ladislav Deak: Zapas o strednu Europu 1933–1938. (Ism.: *Ádám Magda*) 324
Láng Imre: Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája (1933–1939) (Ism.: *Incze Miklós*) 325
Juhász Gyula: Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944. (Ism.: *L. Nagy Zsuzsa*) 328
Tilkovszky Lóránt: Bajcsy-Zsilinszky, Írások tőle és róla (Ism.: *Dombrády Loránd*) 329
Jakab Sándor: A magyar szakszervezeti mozgalom 1944–1950 (Ism.: *Földesi Margit*) 333

FOLYÓIRATSZEMLE

Az „ie társadalom" 335 — *Michael P. Birt: A* szamurájréteg átalakulása 337 — *Helen Hardacre:* Az államvallás kialakítása 338 — Marco Palla: Az olasz fasiszta rendszerről. Technológiai és interpretációs pontosítások 339 — *Robert Chagny:* A szociális lakásépítés Grenoble-ban a két világháború között 341 — *H. James Burgwin:* Grandi és a teuton világ: 1929–1932 342 — *Inoguchi Kuniko:* Virágzás jólét nélkül 344 — *Sheldon M. Garon:* Állam és vallás Japánban 1912–1945 345 — *Igarashi Takeshi:* Békekötés és pártpolitika 347 — *H. W. Koch:* A Barbarossa-hadművelet: a vita jelenlegi állása 348 — *A. C. Mierzejewski:* Albert Speer mikor adta fel? 349

Bárány György

A LIBERALIZMUS PERSPEKTÍVÁI ÉS KORLÁTAI AZ 1843/44-ES ORSZÁGGYŰLÉS VALLÁSÜGYI VITÁINAK TÜKRÉBEN*

„A demokrácia kifejlése honunkban'' című, az Athenaeum 1841-es évfolyamában írt cikkében Horváth Mihály Alexis de Tocqueville „Democracy in America'' c. művéből idézte az alábbiakat: „...kettős forradalmat veszünk észre a társadalmi állapotban. A nemes ember mélyebbre süllyedt a társasági rendfokozaton, míg a polgár emelkedett. Minden félszázad közelebb viszi őket egymáshoz, s nemsokára érintkezni fognak egymással. Ez nem egyedül Franciaországban sajátságos, hanem az egész kereszténységben közönséges tünemény.

Mindenütt láthatni, hogy a népi életnek különféle eseményei kedveznek a polgári egyenlőségnek ...

Tehát a rendi egyenlőség fokozatos kifejlése a gondviselés határozata.''

*E tanulmány kiindulópontja az az előadás volt, amelyet Ránki György, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója és az Indianai Állami Egyetem bloomingtoni (USA) magyar tanszékének vezetője felkérésére tartottam a „Magyarország és az európai civilizáció'' c. 1985 áprilisi háromnapos nemzetközi konferencián. Ennek az előadásnak további források és új szempontok alapján lényegesen bővített, ugyancsak angol nyelvű szövegét Ránki még olvasta, de publikálását az *Indiana University Studies on Hungary* az ő emlékének dedikált legújabb kötetében (1988), fájdalom, már nem érte meg.

Magyarul a tanulmány summáját Ormos Mária egyetemi rektor meghívására Pécsett 1986 szeptemberében ismertettem először. 1988 végén bécsi és londoni levéltári kutatásaim alapján a már sajtó alatt lévő angol verzió dokumentációs anyagát újból kiegészítettem a *Századokban* közlendő magyar szöveg teljesebbé tétele céljából. Tanulmányom tehát ebben az általam véglegesnek tekintett formában először magyar nyelven jelenik meg, bár eredetileg angolul íródott. (E körülmény magyarázza, hogy helyenként, különösen a másodlagos irodalomra történő utalásoknál, jegyzetapparátusom a nem magyar nyelvű művekre támaszkodik elsősorban.)

A tanulmányhoz szükséges kutatást különben az amerikai International Research and Exchanges Board és az U.S. Department of Education Fulbright-Hays Faculty Abroad Program-ja támogatta anyagilag 1981, 1984 és 1988-ban adott ösztöndíjaival. Magyarországi tanulmányutamat 1986 nyarán a Council for International Exchange of Scholars Fulbright ösztöndíja, valamint az Egyesült Államok és a Magyar Népköztársaság közötti kulturális csereegyezmény tette lehetővé. Köszönettel tartozom a Történettudományi Intézetnek, melynek munkatársai szíves házigazdáim voltak minden magyarországi látogatásom alkalmával, s baráti segítségükkel elősegítették, hogy valóban otthon érezzem magam. Különösen hálás vagyok feleségemnek, Ernestine-nek, a primér angol verzióval kapcsolatos kritikai megjegyzéseiért. Az angol szöveg egyébként gondosan átnéztem, ahol szükségesnek láttam, módosítottam, s érte természetesen magam vagyok a felelős.

Bár töprengett azon, hogy Tocqueville megjegyzései érvényesek-e arra a Magyarországra, ahol még mindig az arisztokrácia hatalma a döntő a törvényhozásban, amely a törvényes változások egyetlen forrása, és ahol a papság, az arisztokrácia szövetségese, még mindig teljes birtokában van előjogainak, Horváth mégis arra a következtetésre jutott, hogy „az egyenlőségi elv a nemesi hatalomtól korlátolt, alkotmányos monarchiánk keblében is fejlésnek indult. Úgy gondolom, hogy a demokrácia foglalásai a civilizációval és felvilágosulással egy arányban terjednek és gyarapodnak".

Mivel Horváth Mihály maga is katolikus pap volt, felfigyelt az egyházat érő egyre fokozódó támadásokra, de nem a felvilágosodás szellemének vagy a vallásos érzület hanyatlásának, hanem inkább az egyenlőség felé való haladás jelének tekintette azokat. A vallást a világi hatalommal való szoros összefonódásában vizsgálta, a papságot pedig az arisztokrácia szerves részeként, mely jelentős politikai befolyással bír a társadalomra, és támogatja a királyi hatalmat, amely viszont segíti az egyházat. Azok tehát, akik gyengíteni akarják a monarchikus elvet és erősíteni az alkotmányt s „az egyenlőség magvát", mely benne rejlik, természetesen nehezményezik az egyház hatalmát. „Vajon nem éppen a legszabadabb elvűek egyszersmind a legindulatosabb megtámadói-e az egyháznak? ... S hogy ezen hatás kiváltképpen az alnemesség kebeléből jő ki, legvilágosabb tanúsága annak, hogy a demokrácia innen szíja tenyészetének legerősebb nedveit."[1]

Horváth Mihály példája is azt mutatja, hogy a nagy magyar „reformnemzedék" olyan katolikus vezéralakjain kívül, mint Széchenyi, Deák és Eötvös, papokat is magával ragadott az átfogó európai liberális áramlat, mely magán az egyházon belül is megfigyelhető volt az 1830-as években. Az 1843/44-es diétán a liberális katolicizmus és a XVI. Gergely pápa által képviselt ultramontán irányzat régóta folyó harca a vallásügyi vitákban tört a felszínre, mikor az alkotmányos világi állam liberális szószólói összecsaptak az autoritáriánus, klerikális kormányzati elv támogatóival.

Az 1830-as és 1840-es évek reformországgyűlésein a hosszúra nyúló és gyakran heves vita a „vallás dolgában" lényegében a liberálisok által kézben tartott alsó táblának ama követelése körül forgott, hogy biztosítsanak a lutheránus és kálvinista protestánsoknak egyenlő jogokat és viszonosságot (reciprocitást) a római katolikusokkal. Időnként megtárgyalták más felekezetek kéréseit és panaszait is, de ezek kevesebb figyelmet keltettek. Az 1839/40-es országgyűlésen az alsó tábla által a szerb ortodox egyház panaszainak orvoslására tett javaslatot nem támogatta a főrendi tábla. Ugyanezen az országgyűlésen terjesztettek elő a követek egy másik javaslatot, hogy ti. az unitárius vallás kapja meg a bevett vallás rangját Magyarországon is (Erdélyben ugyanis már a 16. század vége óta az volt). Ezt elvben elfogadták a főrendek, de megtárgyalását elhalasztották addig, amíg nem születik döntés az erdélyi részek Magyarországgal történő újraegyesítésével kapcsolatban.

Sikeresebb volt az alsó tábla kezdeményezése az ország zsidó lakossága sorsának javítása érdekében. A felső tábla – legalábbis részben – elfogadta, s a

[1] *Horváth Mihály* kisebb történelmi munkái, 1–4 köt. Pest, 1869. 3. köt. 435–41.

törvényjavaslat 1840-ben megkapta a királyi szentesítést. Az új törvény megengedte a zsidóknak, hogy a bányavárosok kivételével bármely városban letelepedjenek, s ez jelentős lépés volt a teljes emancipáció felé.[2]

Személyi, politikai és történeti okok folytán a protestáns kérdés alapvető szerepet játszott a magyar liberális nacionalizmus fejlődésében E szerep jelentősége talán hasonlítható ahhoz, amelyet a magyar nyelvnek a királyság hivatalos nyelveként való elfogadtatása jelentett.

A magyar liberalizmus legnagyobb tiszteletnek örvendő, lánglelkű bajnokai közül jó néhány volt protestáns, például Kölcsey Ferenc, ifj. Wesselényi Miklós és Kossuth Lajos is. A kálvinizmust gyakran mondták magyar vallásnak és némi okkal. A királyság csaknem 6 millió római katolikusának kevesebb mint a fele (2,5 millió) volt etnikailag magyar, az 1,6 millió kálvinista viszont 10 000 híján mind az volt. A 6,8 millió katolikus és unitus (görög katolikus) abszolút többséget alkotott a magyar–horvát egyesült királyságban, de a 2,4 millió kálvinista és lutheránus alkotta a katolikus Habsburg-dinasztia magyar ellenzékének gerincét.[3] A katolikus konzervatívok egyre gyakrabban felváltva használták a „reform párt" és a „protestáns párt" elnevezést, mikor a liberális ellenzékre hivatkoztak a parlamenti vitákban. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a rendőrségi besúgók jelentéseiben is.

Bár az alsó táblának liberális többsége volt az 1832/36-os országgyűlés óta s ez kedvezett a protestantizmus ügyének, a felső táblát továbbra is szilárdan kezükben tartották a konzervatív arisztokraták, akiknek soraiban az 1843/44-es diétán például helyet foglalt a hivatalos római katolikus és a hozzá kapcsolódó unitus egyház huszonöt főpapja is. Az 1,8 millió lelket számláló szerb ortodox közösséget, melynek privilégiumait többször is megerősítették a Habsburgok a 18. század folyamán, a karlócai metropolita és négy püspök képviselte a felső táblán, de protestáns egyházi vezető nem ült ott egy sem.[4]

A Corpus Juris-ba becikkelyezett 1606-os bécsi és 1645-ös linzi béke kikötötte, hogy a protestánsok szabadon gyakorolhatják vallásukat *(liberum exercitium religionis* vagy *confessionis)* a Magyar Királyság területén. Bár a bécsi egyezmény megemlíti a mezővárosokat és a falvakat is a nemesek, a szabad királyi városok lakói és a katonák mellett, a linzi határozottabban szögezi le a parasztok vallásszabadságát.[5] Ám miközben biztosította a protestánsoknak a vallásgyakorlás szabadságát, a bécsi békekötés azt is rögzítette, hogy a vallásszabadságot „a római katolikus vallás sérelme nélkül" kell gyakorolni.[6] Ez lényeges és kétértelmű kitétel, mivel minden 1848 előtt becikkelyezett magyar törvény kiindulási pontja a bécsi és a linzi békemegállapodás volt mint a lelkiismereti szabadság elvének elsődleges garanciája. De míg a protestánsok azt követelték, hogy egyenlők legyenek a katolikusokkal minden tekin-

[2] Kónyi Manó szerk.: Deák Ferenc beszédei, 1–6 köt. Bp. 1903. 1. köt. 529–30. old., 538–39.

[3] *Fényes Elek:* Magyarország statistikája, 1–3 köt. Pest, 1842–43. 1. köt. 90–91.

[4] Kovács Ferenc szerk.: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója, 1–6 köt. Bp. 1894. 1. köt. 81–83.

[5] A II. Mátyás megkoronáztatása előtt alkotott törvénycikkek, 1608: 1. tc. 1. cikkely; III. Ferdinánd II. decretuma, 5–19. cikkely (1647)

[6] Pacificatio Viennensis anni 1606: „absque tamen praejudicio catholicae romanae religionis".

tetben, például a vegyesházasságok és gyermekeik vallásos neveltetése dolgában, a katolikus klérus ragaszkodott hozzá, hogy a katolikus házastársat ne lehessen arra kényszeríteni, hogy megszegje a katolikus egyház dogmáját az „eretnekekkel'' szembeni helyes magatartás terén.

Bár a 17. század első felében a protestantizmus olyan bajnokai, mint Bocskai István és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek engedményeket vívtak ki, a győztes ellenreformáció figyelmen kívül hagyta, illetve gyakran megsértette a protestánsok jogait a Habsburgok minden országában, Magyarországot és Erdélyt is beleértve. Változást csak II. József türelmi rendelete hozott (1781), megerősítve mind a protestánsok, mind a görögkeleti hívők jogait a szabad vallásgyakorlásra és egyúttal megőrizve a bevett államvallás, a római katolicizmus elsőbbségét.[7] A protestánsok ugyan nem nyertek teljes egyenlőséget a katolikusokkal vallási téren, minden keresztény vallás követője egyenlő lett a törvény előtt, valamint politikai szempontból, s nem lehetett többé háttérbe szorítani közhivatalok betöltésénél, a letelepedés vagy a tulajdonjogok tekintetében.

A „nem-katolikusok'' II. József által adományozott jogait az 1790/91-es országgyűlésen iktatták törvénybe. A katolikus klérus erős tiltakozása mellett, de a felvilágosult katolikus főrendek támogatásával az 1790-es 26. törvénycikkely a magyar protestantizmus Magna Chartája lett, a 27. tc. pedig megerősítette a görög nem egyesült egyház korábbi előjogait, amennyiben azok nem ütköztek az ország alaptörvényeibe. A lutheránus és kálvinista egyház teljes autonómiát kapott vallási és oktatási ügyekben, melyet csak a királyi „felügyeleti jog'' szorított keretek közé. Ezt a korlátozást viszont hatékonyan használta fel politikai céljai elérésére gr. Apponyi György konzervatív kormányzata az 1840-es évek elején. Az 1790-es 26. cikkely azonban mégis követte a türelmi rendelet azon rendelkezéseit, anelyek fenntartották a katolikus hatóságok bíráskodási jogát a vegyesházasságok körüli pereskedésben, és megtartotta Horvátország diszkriminációs, protestánsellenes törvényeit is. Ezen túlmenően a katolikus dogma megtiltotta katolikusok áttérését protestáns hitre, a vegyesházasságokban pedig a protestáns fél hátrányt szenvedett a gyermekek vallásának eldöntésében. A reformországgyűlések idején a vallásügyi viták az 1790-es 26. cikkely kétes helyeire összpontosultak.[8]

Bár az 1825/27-es országgyűlés külön bizottmányt rendelt ki a vegyesházasságok felbontása új törvényi szabályozásának kidolgozására[9] a vegyesházasságok, az áttérés és a gyermekek katolikus neveléséhez való „önkéntes'' hozzájárulás (a reverzális) kérdéskörének átfogó vitájára az 1832/36-os országgyűlésig kellett várni. A protestáns panaszok, miszerint sok katolikus pap megszegi ha nem is az 1790-es 26. cikkely betűjét, de a szellemét, és a viták feletti döntéseiben a korona a katolikus egyháznak látszik kedvezni, erős támogatót találtak Deák Ferencben és a követek több-

[7] *Csáky Moritz:* Der Kulturkampf in Ungarn. Graz, 1967. 12–13.

[8] *Friedrich Gottas:* Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus. München, 1965. 10–12.

[9] 1827: 30. cikkely

ségében, akik úgy érveltek, hogy a törvények megalkotásának, visszavonásának és értelmezésének joga a diéta által képviselt nemzet alapvető jogainak egyike. Volt igazság Kölcsey azon költői kitételében is, hogy „Luther és Kálvin fiai hallgatva nézik, míg a Pázmány hitének sorsosi, érettek egymással vetekedve szólanak". Még a felső táblán is Széchenyi vetekedett Wesselényivel a követi tábla határozatának támogatásában, amelyet végül is hétszer utasítottak el a túlnyomórészt konzervatív főrendek.[10]

Az ún. második vétó meggondolatlan alkalmazása a vallás dolgában (az első vétó joga a koronát illette) növelte az ellenérzést a felső táblával szemben. A közvéleményt tovább tüzelték az 1839/40-es országgyűlés előestéjén a nagyváradi és a rozsnyói püspökök pásztorlevelei, melyekben megtiltották a fennhatóságuk alá tartozó papoknak, hogy áldásukat adják a vegyesházasságokra kellő biztosíték nélkül arra, hogy a leendő gyermekeket a katolikus hitben fogják nevelni. Ez kísérlet volt a két évvel korábbi „kölni affér" napirendre tűzésére Magyarországon. De míg ott Droste-Vischering érsek rá tudta kényszeríteni a porosz kormányt, hogy beadja a derekát a pápai kúriának a vegyesházasságok fölötti vitában, Magyarországon a két püspök akciója ellentétben állt a katolikus papság majd félévszázados korábbi gyakorlatával. Egyaránt kiváltotta a protestánsok és a liberális katolikusok méltatlankodását, s több megye perbefogással fenyegette meg azokat a papokat, akik nem engedelmeskednek annak az állami döntésnek, miszerint a házassági szertartást reverzális követelése nélkül kell lefolytatni. Hosszas parlamenti viták után a felső tábla új liberális vezérének, gróf Batthyány Lajosnak Széchenyivel, Eötvössel és a fiatal újkonzervatívok tehetséges szervezőjével, gr. Dessewffy Auréllal együtt sikerült meggyőznie a főrendek többségét, hogy fogadják el a követek törvényjavaslatának legtöbb pontját, melyek a teljes protestáns jogegyenlőség mellett érveltek a nemzeti egység jegyében. A törvényjavaslatot azonban a papság és a kormányzat halogató taktikája következtében csak a diéta végén terjesztették fel Bécsnek, és így nem nyert királyi szentesítést. Az udvar a válaszadást elhalasztotta a következő országgyűlésig, s ez csak 1843 május közepén kezdődött.[11]

A megbékélésnek az a szelleme, amely az 1839/40-es országgyűlés utolsó napjaiban uralkodott, és több okra volt visszavezethető (pl. arra, hogy Metternichet elsősorban a keleti kérdés foglalkoztatta, Deák pedig óvatos önmérsékletet tanúsított), hozzájárult az első törvény létrejöttéhez a zsidók egyenjogúsítása terén, valamint a két tábla megegyezéséhez a protestánsok ügyében. Politikai amnesztiát is eredményezett, s ennek Kossuth, Wesselényi és még néhány fiatal hazafi látta hasznát, akiket az 1830-as évek végén börtönöztek be. 1843-ra azonban ismét romlott a politikai közhangulat. Deák elutasította a diétán való részvételt az azt megelőző választási hadjárat során történt erőszak és vérontás miatt.[11a] Széchenyi elidegenítette magától a li-

[10] *George Barany:* Stephan Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841. Előszó: Boyd C. Shafer. Princeton, N. J. 1968. 293–94; Kónyi szerk.: Deák beszédei, 1. köt. 272–73.

[11] Uo. 527–29. *Barany:* Stephen Széchenyi, 348., 360–62.

[11a] L. ehhez bővebben *Molnár András,* „Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék megbuktatása az 1843-as követválasztáson," Levéltári Szemle, 1987/2, 47–59.; *Varga János,* „A kormányszervek előkészületei az 1843. diétára," Századok, CXIV (1980), 741–43., valamint *Polner Ödön,* Deák Ferenc egyházpolitikája és a vegyes házasságok, Kecskemét, é. n., 5–7, 18–19.

berálisok többségét Kossuth elleni támadásaival és saját bevallása szerint „a kormány embere" volt, bár ezt nyilvánosan tagadta. Még mindig támogatva a katolikusok és a protestánsok egyenlőségének és viszonosságának elvét, az országgyűlésen az alsó tábla határozata mellett szólt beszéde elején. Majd figyelmeztetett arra, hogy fontos lenne megegyezésre jutni az udvarral, s azzal végezte, hogy gr. Apponyi Györgynek, a fiatal neokonzervatívok új vezetőjének kompromisszumos javaslatára szavazott. Meg kell azonban jegyeznem, hogy Apponyi, aki Dessewffy Aurél helyét vette át annak 1842 elején bekövetkezett halála után és más újkonzervatívok, akik meg kívánták törni a liberálisok erejét a diétán, sőt még a megyékben is, s a Béccsel való együttműködés pártján álltak, nem hajtottak teljesen fejet a püspöki kar előtt, Rómáról nem is beszélve. A bécsi pápai nuncius, akit mélyen felháborított a liberálisok javaslata az unitáriusok és zsidók teljes jogú állampolgárságáról, és aki a liberális elveket katolikusellenesnek és demokratikusnak minősítette, úgy nyilatkozott, hogy míg a protestánsok időnként mérsékeltnek mutatkoznak, a fiatal katolikus főrendek úgy beszélnek, mint az eretnekek.[12]

A katolikus klérus megalkuvást nem ismerő álláspontját tükrözték a prímás és a püspök 1840-es pásztorlevelei a vegyesházasságok ügyében. Ezt még megerősítette XVI. Gergely pápa *brevéje*, amit a következő tavaszon adott ki azután, hogy Lonovics József püspök látogatást tett nála a magyar püspöki kar nevében. A *breve* ténylegesen felfüggesztette ugyan a tridenti zsinat néhány rendelkezését Magyarországot illetően, és engedélyezte a katolikus papok passzív asszisztenciáját a vegyesházasságok megkötésénél anélkül, hogy kötelező ígéretre kerülne sor a gyermekek katolikus neveltetését illetőleg, hogy ezáltal elkerülje, hogy a jegyespár esküjét „egy eretnek vallás szolgája" előtt tegye le, s hogy a katolikus fél elhagyja egyházát. Lambruschini bíboros pápai államtitkárnak a *brevéhez* fűzött utasításai azonban hangsúlyozták, hogy Magyarország speciális egyházpolitikai viszonyai mellett a reverzális nélkül vagy protestáns lelkész előtt kötött vegyesházasság egyházi szempontból „bár tilos, de érvényes" (illicitum sed validum). Ezt a döntő fontosságú pontot, ti. hogy ha minden tilalom hiábavaló, az egyház érvényesnek fogadja el az Isten nem katolikus szolgája előtt kötött házasságot, kihagyta a prímás pásztorlevele, amely közvetítette a *breve* tartalmát a klérus felé, és figyelmen kívül hagyta a *placetum regium* is, amely hozzájárult a *breve* közzétételéhez.

Az ezt követő felzúdulás a megyegyűléseken nem sok jóval kecsegtetett az 1843–44-es országgyűlés szempontjából. A liberális ellenzékkel eddig szemben álló egy vagy két püspök helyett most az egész katolikus klérus látszott késznek a harcra. Kopácsi József hercegprímás és a püspöki kar más tagjai valóban komoly fenntartásaiknak adtak hangot a viták során Apponyi indítványával szemben, és benyújtották a magukét.[13]

A diéta kezdeti reagálása a királyi indítványokra mégsem volt kedvezőtlen. Az ellenzéknek is el kellett ismernie, hogy a kormányzat első ízben tűzött a törvényho-

[12] *Barany:* Stephen Széchenyi, 363.

[13] *Johann Graf Mailáth:* Die Religionswirren in Ungarn, 1–2 köt. Regensburg, 1845. 1. köt. 53–81.; *Gabriel Adriányi:* Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945, Mainz, 1974. 15–16.

zás napirendjére fontos reformokat, mint például az új büntető törvénykönyvet, a Duna szabályozását, a városok országgyűlési képviseletét, a közlekedés javítását, egy hitelbank létrehozását stb.[14] A rendek felirata a királyhoz békülékeny hangnemben sorolta fel a nemzet sérelmeit, beleértve a korábban benyújtott törvényjavaslatokra, pl. a vallásügyi törvényjavaslatra adandó válasz késlekedését, de egyben kifejezte a rendek készségét is a királyi javaslatok megfontolására. A felirat fogalmazásával egy időben az alsó tábla két olyan ügyet kezdett tárgyalni, amely előkelő helyen szerepelt a sérelmek sorában. Az első a magyar nyelv hivatalos nyelvként való elismerését célozta a törvényhozásban, a közigazgatásban és közoktatásban a tényleges Magyarország területén, valamint kötelező tárgyként a horvát iskolában. Kitört azonban a vihar, mikor a horvátországi küldöttek ragaszkodtak a hagyományos latinhoz felszólalásaikban és ahhoz a jogukhoz, hogy elutasítsanak minden új törvényt, amelyet a magyar többség az ő részvételük nélkül alkot.

A „horvát kérdés'' benyomult a vallásügyi vitába is, mert a liberálisok el kívánták törölni azt a horvát municipális (helyhatósági) rendeletet, mely kitiltotta a protestánsokat Horvátországból és Szlavóniából. A további rendelkezések, melyeket a döntő többség négy egész napig tartó vita után elfogadott a kerületi ülésen, a következők voltak: a reverzálisok visszamenőleg való megszüntetése, szabad áttérés bármelyik keresztény felekezetről egy másikra és a sok visszaéléssel járó hathetes kötelező vallásoktatás eltörlése, engedély a protestáns félnek egy vegyesházasságban az újraházasodásra a válás véglegessé válása után, valamint a teljes reciprocitás kijelentése.

Épp a küldöttek üzenetének (nuntium)elfogadása előtt kezdte helytelenítení a diéta vallásügyi vitáját a győri káptalan képviselője, Wurda Károly kanonok, és a mindenkire érvényes vallásszabadság, valamint az egyház és az állam különválasztása mellett szállt síkra. Wurda kifejezte azt a véleményét is, hogy helyesebbnek látna egy általános magyar nemzeti iskolarendszert a fennálló felekezetivel szemben. Bár a klérus többi tagja elutasította javaslatait, őt magát pedig hamarosan engedelmesebb pappal váltották fel, az epizód mégis rávilágít a liberális nacionalizmusnak a katolikus gondolkodásra tett hatására.[15]

Az alsó tábla ezután külön határozatban foglalkozott a pápai *breve*-vel és a *placetum regium* használatával a hasonló pápai dokumentumok közzététele során, továbbá ragaszkodott ahhoz, hogy a királyi kancellária juttassa vissza a megyéknek azokat az okiratokat, melyeket a vegyesházasságokat megáldani nem kívánó papok ellen tett jogi intézkedésekről bekért. De a rég várt királyi leirat, mely válaszul érkezett az előző diéta által benyújtott törvényjavaslatra a vegyesházasságok dolgában július elején új irányt szabott a vitának.

Az udvar elvileg nem utasította el a törvényjavaslat azon pontját, hogy a reverzálisok miatti vitáknak elejét veendő, a gyermekek mindig az apa vallását kö-

[14] *Vörös Károly:* A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért (1840–1847) In: Mérei Gyula szerk.: Magyarország története 1790–1848 (Magyarország története 5/1–2. Bp. 1980. 2. rész, 898–99.

[15] *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből 1823–1848. 3. kiad. 1–3 köt. Pest, 1886. 2. köt. 393–403.

vessék. A leirat azt javasolta azonban, hogy a lelkiismereti szabadság és a szülők választási jogának megőrzése érdekében a törvényt csak akkor alkalmazzák, ha a szülők közt nincs önkéntes megegyezés; ez utóbbit egyébként az egyház illetékességétől független magánmegállapodásnak kell tekinteni. Bár a leirat kifejezetten elfogadta a lelkiismereti szabadság, és a reciprocitás elveit a keresztény felekezetek között, mégsem elégítette ki sem a katolikus klérust – mely egyházi dogmáiba való beavatkozásként értékelte –, sem pedig a protestánsokat, akik attól tartottak, hogy célja a gyűlölt reverzálisok legalizálása, s ennek a magyar jogban nem volt alapja. Néhány radikálisabb képviselő, mint például Perczel Mór, Vukovics Sebő és mások méltatlankodásuknak adtak hangot azzal a javaslatukkal, hogy az alsó tábla függessze fel a magyar nyelvről szóló majd csak elkészült törvénytervezet vitáját, és összpontosítsa figyelmét a mindennél fontosabb vallásügyi kérdésre. Más liberális vezetők, mint Klauzál Gábor, Beöthy Ödön és Szentkirályi Móric az indokolatlan kapkodástól óvtak.[16]

A felső táblán, ahol a királyi leirat vitája öt napig tartott szeptemberben, Széchenyi a leirat pozitív elemeit hangsúlyozta mint olyan bázist, amelyre építve kompromisszum lenne elérhető. Batthyány Lajos egyetértett vele. Eötvös ékesszóló beszédben támogatta egy olyan átfogó törvény megalkotását, mely kinyilvánítaná minden vallás teljes egyenlőségét, szabadságát és a teljes reciprocitást minden vallási ügyben. Rámutatott, hogy az udvar válasza a diéta törvényjavaslatának csak egy részével foglalkozott, mégis úgy vélte, hogy a kormányzat nem tudja már visszavonni a vallásegyenlőség és reciprocitás leiratba foglalt elveit. Liberális elvbarátainak okulására idézte még Karl Rotteck autoritatív véleményét, akinek a röpirata – mely a kölni ügy idején keletkezett – helyeselte a vegyesházasságokból származó gyermekek oktatása céljából a törvényhozás által adandó útmutatást mindaddig, míg a szülők szabadon választhatnak alternatív megoldások közt, s ezt már a házassági szerződés kimondja. Ebben a tekintetben Eötvös a királyi leiratot jobbnak találta a diéta korábbi javaslatánál.[17] Egy másik felszólalásában Eötvös pompás elemzését adta annak, milyen veszélyeket rejt, ha nincs határozottan elválasztva a lelki, vallási szféra és a világi államhatalom. Miközben elítélte, hogy a katolikus klérus nem tartja be az 1838 óta érvényben levő törvényeket, azt is rosszallotta, hogy a képviselők erőszakhoz kívánnak folyamodni a papsággal szemben. Mégis egyetértett az alsó tábla üzenetével, hogy ti. a vallásfelekezetek autonómiája egy modern államban lehetetlen a kormány felügyeleti joga nélkül és anélkül, hogy az államnak joga ne legyen büntetni a törvényellenes cselekedeteket.[18]

Nyilvánvaló, hogy az időnként önmagukat ismétlő, hosszú lére eresztett, szőrszálhasogató vitáknak nem minden résztvevője tanúsított olyan önmérsékletet, udvarias modort és kifinomult előadásmódot, mint Eötvös. Történt azért néhány jelentékeny kísérlet az állam és egyház érzékeny és konfliktusokkal terhes viszonyában fennálló szakadék áthidalására. Még ha az indulatok néha el is szabadultak, az indítékok

[16] *Mailáth:* Religionswirren, 1. köt. 182–97.
[17] Uo. 1. köt. 202–211., 230–232., 263.
[18] Uo. 2. köt. 196–207.

tiszteletreméltók maradtak. Az indulatkitöréseket gyakran humanitáriánus, bár néha rossz vágányra futott törekvések kudarca fölötti elkeseredés váltotta ki.

A lutheránus egyház szuperintendense, gróf Zay Károly – aki szerint „...honpolgár előbb valék, mintsem protestanssá kereszteltettem'' – nem látott okot arra, hogy a felvilágosult 19. század magyar törvényhozása ne hatálytalaníthatná azt a helyhatósági rendeletet, mely megtiltja protestánsoknak a Horvátországban való letelepedést. Gróf Pálffy József hozzátette, hogy magyarok között nem szabad vallási megkülönböztetésnek lennie, mert „a protestans olly magyar mint a zsidó, olly magyar mint a catholicus'', és ha a horvátok szabadon telepedhetnek le Magyarországon, magyarok mért ne élhetnének Horvátországban. Zichy Ottó gróf elítélte a „rút'' türelmetlenséget és vallási fanatizmust, utalt a keresztény emberszeretetre, Hollandia, Nagy-Britannia és különösen Észak-Amerika példájára s kijelentette, hogy „itt a kor, melynek szelíd szelleme elűz minden homályt, megsemmisíti a rossz törvényeket – meg a hasztalan municipalis jogokat''. Engedtessék meg tehát a protestánsoknak a letelepedés és a szabad vallásgyakorlás Horvátországban. Majláth János gróf, a katolikus Nemzeti Újság nagy műveltségű szerkesztője viszont irónikusan a visszájára fordította a 19. század szellemével kapcsolatos érvelést, miszerint az a józan ész és az emberiesség kora lenne és figyelmeztetett arra, hogy a helyhatósági rendeletek fenntartásával Horvátország csak az egyes protestáns országokban, például Svédországban, Norvégiában és Dániában fennálló katolikusellenes intézkedéseket utánozza. A türelem nem „a vallásbeli szeretet és a szelídségnek, hanem tisztán a szükségnek a szüleménye'' – mondotta. Sőt, mivel a magyarság és a protestantizmus állítólag egymást erősítve, kéz a kézben halad, a helyhatósági rendeletek és a katolikus hit egységének egy új vallás elleni védelmével a horvátok nemzeti létüket is védik. Majláth megjegyzéseire reflektálva Lonovics püspök kifejtette, hogy ő a 19. századot a türelem korszakának tekinti, és reméli, hogy Horvátország, mihelyt lehet, feladja megkülönböztető helyhatósági rendelkezéseit, és nem követi tovább a katolikusokat kizáró protestáns országok példáját.[19]

Hely hiányában nem idézhetünk több példát. Elég legyen egy annak bemutatására, hogy milyen hőfokra hágott a vegyesházasságok körüli vita. Feldühödve a pápai *brevén* és a prímás körlevelén, Zay gróf azt javasolta, hogy mindkettőt nyilvánítsák semmisnek, és vonassák vissza a *placetum regium*ot, ha a kormányzat vonakodna cselekedni. Zay, mint szószólója a kálvinista és lutheránus egyházak uniójának (amelyet úgy képzelt el, hogy az utóbbi szlovák hívei elmagyarosodnának), a magyarságot azonosította a szabadsággal és a protestantizmussal, s pajzsnak tekintette az „északi kolosszus'' által támogatott pánszlávizmussal szemben. Idézte a körlevél azon részét, mely szerint „azon protestáns férfival házasságra lépő cath. nember, ki magzatit férje hitében neveltetni engedi, természet és Isten ellen bűnt követ el'', s heves támadást intézett a klérussal szemben. Kirohanása végén utalt egy meg nem nevezett „jeles ember'' szavaira, ki állítólag azt mondta, hogy „ha üdvözítőnk az egekből még egyszer szállana a földre, őt többé nem a zsidók feszítenék meg, hanem a hierar-

[19] Uo. 2. köt. 18. 15–19., 24–26., 62.

chák''. Szavait az elnöklő nádor visszautasította, a megdöbbent nuncius pedig jelentette Rómának, mint a magyar diétán uralkodó légkörre jellemző incidenst.[20]

Említésre méltó, hogy a vegyesházasságok, a reverzális és az áttérés dolgában a karlócai érsek-metropolita és a szerb ortodox egyház másik négy püspöke következetesen a liberális indítványok mellett szavazott.[21] Azokat azonban, akik Teleki Lászlóhoz hasonlóan figyelmeztették a felső tábla „főrendi elemeit'', hogy ne éljenek korlátlan vétójogukkal a nemzet kívánságaival szemben a vallás dolgában, vagy akik, mint Batthyány Lajos, úgy gondolták, hogy a felső tábla nem fogja elfogadni a reciprocitás elvét, ha csak rá nem kényszerítik, Lonovics óvatosságra intette. A katolikus álláspont eme tehetséges apologétája, aki elutasította mind az alsó tábla határozatát, mind Apponyi közvetítő indítványát a reverzálisokkal kapcsolatban, azt hangoztatta, hogy a vallás és a lelkiismeret dolgában se az egyes polgár, se az egyház ne legyen alávetve az államhatalomnak, nehogy mindenfajta szabadság elvesszen, mint ahogy „amaz ismeretes északi honban (történt, mely) a catholicusokat s protestansokat egyaránt zaklatja''.[22] Világos utalás volt ez a cári Oroszországra.

Lonovics, Széchenyi későbbi bizalmasa döblingi éveiben, volt az, aki – Horváth Mihály szerint – segített megfogalmazni a végül mindkét tábla által elfogadott s a diéta végeztével a király által szentesített vallásügyi törvényt.[23] Az 1844: 3. tc., melyet jelentőségét tekintve csupán a magyar hivatalos nyelvről szóló törvény múlt felül, egyike volt annak a néhány törvénynek, amely tizennyolc hónap gyakran kemény szócsatái és sziszifuszi munkája után született meg. Nem szólt a vegyesházasságokból születő gyermekekre vonatkozó reverzális szerződésekről és a protestánsok beengedéséről Horvátországba, de törvényesítette többek között a protestáns pap által a törvény kihirdetése után, visszamenőleg pedig az 1839 márciusa és 1844 novembere között megáldott vegyesházasságokat. Nagymértékben egyszerűsítette a katolikusok áttérését *(transitus)* bármelyik bevett protestáns vallásra azzal, hogy elegendővé tett hozzá két tanúsítványt mindössze négy hét eltéréssel. Az áttérés szándékát az illető leendő lelkipásztora és két tanú jelenlétében kellett kijelenteni, akik maguk is kiadhatták a tanúsítványokat, ha azt a katolikus pap megtagadná. Azzal, hogy az áttérő ezeket átadja a választott vallás papjának, meg is történt az áttérés. A püspöki hivataloknak félévente jelentést kellett küldeniök az áttérésekről a helytartótanácsnak az uralkodó tájékoztatása végett.

Kétségtelen, hogy az 1790: 26. cikkely első jelentős módosítása, amely legalább részben orvosolta a protestáns sérelmeket, nagyban tulajdonítható a világi magyar nacionalizmus térnyerésének az egyházi és a királyi hatalom kiváltságai rovására. Amint

[20] Uo. 2. köt. 174–177.; *Hóman Bálint–Szekfű Gyula:* Magyar történet. 7. kiad. 1–5 köt. Bp. 1941–43. 5. köt. 370–71.; Altieri Lambruschinihez, 1843. október 6.: „Matrimoni misti in Ungheria'', Segreteria di Stato Esteri (a továbbiakban SSE), Anni 1843–45, Rubrica 247, Busta 411. Archivio Segreto Vaticano, Vatikánváros (a továbbiakban ASV)

[21] *Mailáth:* Religionswirren, 1. köt. 412–13., 535–37., 540.; 2. köt. 376–77., 442–43., 450., 528., 535., 598.

[22] Uo. 2. köt. 94–95., 444–49.; 1. köt. 345–52.

[23] *Horváth:* Huszonöt év, 2. köt. 405–406. old. L. alább az 58. sz. jegyzet Lonovicsra vonatkozó utalását: a püspök idézett 1845 jan. 3-i levele megerősíti Horváth Mihály feltevését.

azt az országgyűlési viták mutatják, a magyar hazafiság önmagában felsőbbrendű kritériummá vált, s hozzá bizonyos erkölcsi érték kezdett tapadni. A pannonhalmi apátság levéltárában őriznek egy egyoldalas dokumentumot azok aláírásával, akik „a jó hazafit üdvözölni itt voltak August 13-án 1843". A címzett Rimely Mihály apát, aki maga is részt vett a felső tábla vitáiban, az aláírók pedig Széchenyi, Wenckheim Béla és Károlyi György grófok, az utóbbi felesége, Karolina és nővére, Antónia, Batthyány Lajos felesége – mind a liberalizmus harcosai. Egy hónappal később a konzervatív Majláth György országbíró és neje is elhelyezte aláírását a dokumentumon.[24]

A világi magyar nacionalizmus volt a hatóereje annak is, hogy a diéta újra fontolóra vette Magyarország negyedmillió zsidó lakosa polgárjogainak további kiterjesztését. A kiinduló pont az előző diéta által elfogadott törvény volt, a vita pedig a városi törvényjavaslat tárgyalása során bontakozott ki, mely a városlakó zsidók szavazati jogának elismerését ajánlotta. A vita messze túlment a vallás kérdésein és itt nem is elemezhető a maga teljességében. A küldöttek véleménye megoszlott. Néhányan még a korábbi engedményeket is vissza akarták vonni, míg mások javasolták, hogy a zsidók kapjanak egyenlő jogokat a nem nemes keresztényekkel. Többszöri üzenetváltás után a két tábla végül megegyezett egy olyan törvényjavaslatban, mely eltörölte a zsidók által fizetett különleges „türelmi adót", megengedte letelepedésüket korlátozás nélkül bárhol az ország területén, megnyitotta számukra a szabad pályákat, engedélyezte, hogy nemesi tulajdont béreljenek, és különféle ipari és kereskedelmi vállalkozásokba fogjanak. A törvényjavaslat, illetve pártolói nem rejtették véka alá azt a meggyőződésüket, hogy a zsidók asszimilálódása a magyar nemzet érdeke. Bár a javaslatból nem lett törvény, az a tény, hogy mindkét tábla elfogadta,újabb lépést jelentett a teljes emancipáció felé.[25]

A zsidóemancipáció vitája az országgyűlésen – a katolikus–protestáns viszony vallásügyi vitájához hasonlóan – ismét megerősítette, hogy a soknemzetiségű királyságban a vallás dolga elválaszthatatlan lett a nemzeti, illetve etnikai hovatartozás kérdésétől. Az emancipáció ellenzői gyakran azzal érveltek, hogy a zsidók – különösen a városokban – a német elemet erősítik, amit eltorzított német beszédük, a jiddis is mutat és hogy teljes emancipációjuk tömeges zsidó bevándorláshoz fog vezetni Lengyelországból és Oroszországból, ahol a zsidókat kegyetlenül üldözik. A következmény a magyar nemzetiség gyengülése lenne.[26] Széchenyi lényegében hasonló állás-

[24] „A jó hazafit üdvözölni, itt voltak, August 13-án 1843" Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma

[25] A zsidókérdés 1843/44-es parlamenti vitáiról, valamint a korabeli magyar és német sajtóvisszhangról ld. *Csetei Imre:* Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez. Klny. Magyar Zsidó Szemle (a továbbiakban MZsSz) 1928, 25–40. Ld. még *ugyanő:* A reformkor első felének konzervatív sajtója és a zsidókérdés. MZsSz, XLII, 1925. 141–57. és A negyvenes évek liberális sajtója és a zsidókérdés. MZsSz, LIII, 1936. 172–85. Az első tábla vitáinak részleteiről ld. Kovács szerk.: Az 1843/44-ik évi... 4. köt. 184–209., 304–305., 594.; 6. köt. 6–23., 120–27., 196–99., 204–205., 214–17., 272–73., 326–31., 366–67., 376–77., 386–87., 396–401. A két tábla által elfogadott törvényjavaslatra ld. *Vörös:* A magyar reformellenzék harca, 905–906.

[26] Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehország e' néven ötödik, koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1843-dik esztendei pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének Naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél. 1–5 köt. Pest, 1844. 2. köt. 308–309. (Komárom megye követe, Pázmándy Dénes) (a továbbiakban Rendi Napló)

pontot foglalt el 1844. október 1-én kétértelmű és helyenként képmutató beszédével, amelyet aztán antiszemiták generációi idéztek kivonatosan. Egyfelől azt állította, hogy szimpátiával viseltet „ezen szerencsétlen népfaj" iránt, mely „egy idő óta mennyi ipart fejt ki", és elismeri annak az „osztálynak" az érdemeit, „mely annyi birtokkal s oly tiszteletreméltó férfiakkal dicsekszik", másfelől ragaszkodott ahhoz a nézetéhez, hogy a teljes egyenlőség biztosítása megfertőzné a magyar nemzetet. Tagadva, hogy a legkisebb ellenséges érzülettel is viseltetne a zsidók iránt, kigúnyolta Zay gróf félelmét a pánszlávizmustól és közömbösségét a zsidó elem okozta veszéllyel szemben, „melynek több intelligentiája, több szorgalma van", és ezért nem kellene további kedvezményekben részesíteni „a nemzetiség rovására". Két nappal később Széchenyi újra összeütközött Zay-jal a városi közigazgatás demokratizálásának vitájában. A küldöttek javaslatát a zömmel főnemesekből álló felső tábla ellenezte. Széchenyi kifejtette, hogy a magyarság fennmaradása szorosan összefügg a nemesség és az arisztokrácia folyamatos vezető szerepével, s annak a nézetének adott hangot, miszerint a demokrácia bármiféle kiterjesztése „egyenesen csorbát üt a nemzetiségen".[27]

Az etnikum kérdése, a német és szláv „fenyegetéstől" való félelem, a magyar alkotmány és társadalomszerkezet demokratizálására tett javaslatok mind összefonódtak az 1843/44-es országgyűlésen a vallás dolgával, bár e címen csak a protestáns–katolikus viszony volt napirenden. De nyilvánvaló, hogy a vallás kérdését is áthatotta a hungarocentrikus szemlélet, ha végignézzük a horvátok helyhatósági és nyelvhasználati joga körüli heves vitát. A vitának, mely az 1830-as évek diétáira nyúlik vissza, különös hangsúlyt adott Ljudevit Gaj „illir" mozgalmának terjedése, mely minden délszláv egyesítését célozta, valamint az Illir Matica irodalmi társaság megalapítása 1842-ben. A diéta liberális tagjai ismételten azzal vádolták a zágrábi Haulik György püspököt és a fiatal horvát papnövendékeket, hogy segítő kezet nyújtanak a cári pánszlávizmus eszközének tartott Illir Párt magyarellenes szélsőséges elemeinek.[28]

Két évvel korábban, a Széchenyinek A kelet népében Kossuth ellen intézett támadásai nyomán keletkezett vita során Dessewffy Aurél emlékeztette honfitársait a szlávok különböző népcsoportjai között évszázadokon át dúló testvérháborúra, vallási és történeti múltjuk különbözőségére. Most a felső tábla elnöke, József nádor óvott mindenkit „a haza közjava" érdekében a nemzetiségi elkülönülési törekvésektől: „ha azonban az történendik, hogy az ország nemzetének illy különféle töredékei külön

[27] Zichy Antal szerk.: Gróf Széchenyi István beszédei. Bp. 1887. 352–62.

[28] *Szabad György:* Hungary's Recognition of Croatia's Self-Determination in 1848 and Its Immediate Antecedents. In: Balogh Sándor szerk.: Gedenkschrift Endre Arató, Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eotvos Nominatae, vol. XXI. Bp. 1981. 24–29.; *Niederhauser Emil:* The Rise of Nationality in Eastern Europe. Bp. 1981. 213–16. Példaként ld. Haulik püspök, Erdődy János gróf és báró Levin Rauch beszédeit; Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehország e' néven ötödik koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1843-ik évi május 14-én rendeltetett magyar-országgyűlésen a' méltóságos fő-rendeknél tartatott országos ülések Naplója. 1–8 kot. Pest, 1843–44. 1. köt. 29–34. (a továbbiakban Főrendi Napló). Az "illir nemzet" változó fogalmáról ld. *Emanuel Turczynski:* Konfession und Nation. Düsseldorf, 1976. 198–201., 273–74.

nemzetiséget követelnek, az eddig élvezett közboldogsága e hazának veszélyeztetni és megzavartatni fog ...

az, ki magyar honban lakik, akármelly ajkú légyen is az, miután azon jogokkal, kiváltságokkal, s jótékonyságokkal él, mellyeket az ország nyújt, az magyar; itt nincs ilyr, nincs más nemzet – mint magyar; ismétlem, hogy honunk eddigi boldogsága Magyarország különféle nemzeteinek egységében s öszvegében állott; ezen elvtől én jövendőben sem kívánok elállani...''[29]

Miközben magyar nacionalisták az „illirizmus'' és russzofilizmus vádjával illették a horvát római katolikus egyház egyik főpapját, éppen a Habsburg-ház egyik főhercege, a magyar helytartótanács elnöke adott hangot annak a Kossuth által aztán 1847 decemberében a diéta egy másik horvát vitáján hangoztatott elvnek, mely tagadta a horvátok jogát arra, hogy külön nemzetnek tekintsék magukat. Hiszen, úgymond, „egy nemzetnél több itten nincsen'' s „én soha de soha a magyar szent korona alatt más nemzetet és nemzetiséget, mint a magyart, elismerni nem fogok''.[30] Ez a formula, miszerint kizárólag a magyar nemzetnek van joga a teljes nemzeti létre a történeti Magyarországon, a magyar politikusok hivatalos hitvallása lett a következő évszázadra.

Azon a nyelvi türelmetlenségen túl, melynek folytán a horvát küldötteket a megszokott latin helyett a magyar nyelv használatára akarták kényszeríteni a diétán, a horvát kérdés vitája arra is fényt vetett, hogy a nemzeti-etnikai rivalizálás feszültségeket teremtett még az elvileg nemzetek feletti katolikus egyházon belül is. Ez a tendencia az évszázad második felében vált egyre nyilvánvalóbbá.[31]

Az állítólag oroszok által inspirált pánszlávizmusra való utalások következtében a diéta vallásügyi vitája egy nemzetközi dimenzióval bővült, melynek egyházi és politikai jelentősége messze túlmutatott a diétán, amely alig érintette a keleti kereszténység problémáját. Pedig a Magyar Királyság nem egészen 9,7 milliós népességéből több mint 1,1 millió volt a keleti ortodox egyház híve, a Délvidék 1,9 milliós lakosságának pedig a fele volt ortodox. Erdély 1,5 millió lakójának egyharmada volt görögkeleti. Az unitusok, azaz a görög katolikusok 850 ezren voltak a tényleges Magyarországon és több mint 400 ezren Erdélyben. Magyarország 1840 körüli csaknem 12,9 milliós összlakosságából majdnem 2,3 volt a görögkeleti vallású és 1,3 millió a görög katolikus. Ez a két keleti rítusú keresztény csoport az ország lakosságának jóval több mint negyedét alkotta. Míg a magyarországi ruténok mindannyian görög katolikusok voltak, a szerbek kétharmada és a románok több mint a fele a görögkeleti ortodoxiához tartozott.[32]

[29] Főrendi Napló, 1. köt. 33. old. A kelet népe megjelenését követő vitákról ld. *Barany:* Stephen Széchenyi,389–99.

[30] Kossuth beszéde az országgyűlésen, 1847. dec. 11. in: Barta István szerk.: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Bp. 1951. 382. old. Vö. *G. Barany:* The Awakening of Magyar Nationalism before 1848. Austrian History Yearbook, 2. évf. 1966. 41–42.

[31] *Friedrich Engel-Jánosi:* The Church and the Nationalities in the Habsburg Monarchy; *Michael B. Petrovich:* Comments, in: The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: A critical Appraisal, 3. rész. Austrian History Yearbook, 3. évf. 3. rész, 1967. 67–82. ill. 150–133.

[32] *Fényes:* Magyarország statisztikája, 1. köt. 52b, 90–91.

Számadatokból még nem derül ki minden, viszont nélkülük nem érthetjük meg teljesen az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi vitáinak jelentőségét. Amint már említettük, és a pápai nuncius is hangsúlyozta Rómának írt jelentéseiben, a szerb ortodox főpapok meglehetős következetességgel a liberális ellenzék javaslatai mellett szavaztak, míg a munkácsi rutén és a nagyváradi román görög katolikus püspök a katolikus ügyet védte a vallásügyi vitában.[33] Bár Bécs hagyományosan támogatta a görög katolikus egyházat és annak térítő tevékenységét a görögkeletiek körében, megtiltva az utóbbi papságának, hogy ellenezze a görög katolikusok egyesülését a római katolikus egyházzal,[34] az unitus köznép mégis gyakran visszatért az ortodox hitre az 1830-as években, főleg a Délvidéken.[35] Ennek a Róma és az osztrák, valamint a magyar katolikus klérus által elítélt gyakorlatnak a terjedése nemcsak annak volt a következménye, hogy hivatalosan ismételten leszögezték az ortodox hívők jogát a szabad vallásgyakorlásra. Az áttért unitusokat esetenként kegyetlenül üldözték korábbi ortodox hívőtársaik s az előbbiek a magyar és a katolikus hatóságokhoz könyörögtek védelemért.[36] A II. József ideje óta a szerb klérus által irányított magyarországi ortodox egyház szintén többszörös kihívással nézett szembe a saját nemzeti egyházukat kiépíteni akaró, egyre öntudatosabb románok részéről.[37] Az a lehetőség, hogy egy etnikailag megosztott, több központú és több helyről igazgatott ortodox világ különböző részeinek önálló nyomatéka és független egyházi szervezete lehessen, elképzelhetetlen volt a pápai és a Habsburg-tisztségviselők, valamint azok liberális ellenzéke számára, mert figyelmüket az ortodox orosz cár kezében ténylegesen összpontosuló hatalom kötötte le.

Az orosz szándékok miatti aggodalom természetesen érthető volt. A liberálisok Európa-szerte borzadtak a cári abszolutizmustól, s a magyarok elöljártak a tiltakozásban I. Miklós cár kegyetlen lengyelellenes intézkedései miatt, melyek az 1830/31-es oroszellenes felkelés leverését követték.[38] De még XVI. Gergely pápa és Metternich, a „restauráció korának" e két oszlopa is egyre jobban aggódott, mikor a cár, partnerük az európai konzervatív szövetségben, egy sor intézkedéssel korlátozta a katolikus egyház tevékenységét birodalmában, s végül mindez abban érte el csúcspontját, hogy 1839-ben I. Miklós visszakényszerítette az unitusokat az orosz ortodox egyház kebe-

[33] SSE, 1814–1850. Archivio della Nunziatura di Vienna (a továbbiakban ANV), vol. 280 F. No. 1787, 1843. okt. 22. (Dieta d'Ungheria) fol. 156–57.; SSE, 1814–1850. Nunziatura di Vienna (a továbbiakban NV), Anni 1844–45, Rubrica 247, Busta 412. Altieri Lambruschinihez, no. 1844. okt. 31. (Affari Ecctici di Ungheria) ASV

[34] *Keith Hitchins:* The Rumanian National Movement in Transylvania, 1790–1849. Cambridge, Mass. 1969. 139–45.

[35] *Fényes:* Magyarország statistikája, 2. köt. 51.

[36] Ld. A Krassó megyei (Temesi bánság) Illadia görög katolikus közösségének petíciójához csatolt latin, magyar és német nyelvű dokumentumokat, SSE, 1814–1850. NV, Anni 1842–43, Rubrica 247, Busta 410. Altieri Lambruschinihez, 1842. okt. 21. (Cattolici del Comma d'Illadia)

[37] *Emanual Turczynski:* The National Movement in the Greek Orthodox Church in the Habsburg Monarchy. In: The Nationality Problems in the Habsburg Monarchy, 3. rész. Austrian History Yearbook, 3. évf. 3. rész, 1967. 83–128. és *Petrovich:* Comments, uo. 133–35. Ld. még *Turczynski:* Konfession und Nation, 244–47.

[38] *Kovács Endre:* A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp. 1959. 7–243.

lébe. Elrendelte a katolikus egyház birtokainak szekularizálását is és beleszólt a katolikus liturgiába, valamint az imakönyvek kiadásába.[39] Bár egy kis viszály a cár és a pápaság között csak növelte az osztrák kancellár közvetítői szerepének jelentőségét, és így nem volt ellenére Bécsnek, az unitus egyház felszámolása Oroszországban potenciális kihívást jelentett a Habsburg-politika szempontjából, mely hagyományosan erősítette a görög katolikus egyházakat soknyelvű birodalmában, hogy gyengítse a katolikusellenes erőket, és hogy ellenőrzést gyakoroljon az egyház által serkentett, bimbózó etnikus-nacionalista mozgalmak felett. A cári expanziós politika a kulturális és vallási élet eloroszosításával egyetemben szintén fenyegetést jelentett a pápaság azon halvány reménye számára, miszerint egyesíteni lehetne a keleti és a nyugati egyházat a katolicizmus talaján. De sem az orosz kormány, sem a Szentszék nem akart helyrehozhatatlan törést okozni a másikhoz fűződő viszonyában. Ami pedig Ausztriát illeti, annak gyenge kormánya nem engedhette meg magának, hogy megsértse a „császár és király'' hatalmas szentpétervári patrónusát, viszont az öregedő Metternich sem tett le arról a meggyőződéséről, hogy fenn kell tartani a pápaság erkölcsi és politikai tekintélyét a Napóleon bukása után létrehozott ellenforradalmi rendszer védelme érdekében.[40]

Ez a törékeny egyensúly a világi és az egyházi hatalom között Közép-Kelet-Európában az 1840-es évek első felében, valamint az egyházpolitikai és vallási kérdések elválaszthatatlan mivolta az a keret, amelyben az 1843/44-es országgyűlés vitáit vizsgálnunk kell.

Wesselényi Miklós könyve, a „Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében'', mely talán a legátfogóbb magyar kísérlet volt a nemzeti kérdés liberális megoldására a Vormärz idején, a kelet-európai társadalmi, nemzeti, vallási és nemzetközi erőtényezők áttekintésével kezdődött. Hogy megkerülje a cenzúrát, a mű Lipcsében jelent meg az 1843-ban összehívott országgyűlés előestéjén, de csak kevéssé vonta magára a figyelmet.[41] Részben válasz volt Széchenyi előző évi akadémiai beszédére,

[39] *Eduard Winter:* Russland und das Papsttum. 1–2 köt. Berlin, 1960–61. 2. köt. 237–47.; *Meszlényi Antal:* A magyar katholikus egyház és az állam 1848/49-ben Bp. 1928. 17–19. Metternich aggodalmaira az orosz ortodox egyháznak az osztrák monarchia nem egyesült görög vallású, főleg délvidéki szerb lakosaira gyakorolt növekvő befolyása miatt, Pest és Bécs nem egyesült görög hívőinek a cárhoz mint az ortodox egyház fejéhez intézett imái, valamint az orosz intrikák miatt Szerbia egyházi és politikai életében ld. *Gustav Roloff:* Fürst Metternich über die slavische und magyarische Gefahr im Jahre 1839. Mitteilungen des Osterreichischen Instituts für Geschichtsforschung, LII, 1938. 69–70. Bizalmas baráti korben az osztrák kancellár nagyon kritikus hangon nyilatkozott a lengyel római katolikus egyházra gyakorolt orosz nyomásról ugyanannak a porosz jelentésnek a tanúsága szerint. A Szentszék reagálását a „keleti katolikus egyház Fehér Ruténiában és Ukrajnában'' (sic), valamint a Lengyel Királyságban az 1830-as években történt üldöztetésére ld. *Wasyl Lenczyk:* The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I. Róma – New York, 1966. 132–38.

[40] *Alan J. Reinerman:* Austria and the Papacy in the Age of Metternich. Washington, D. C. 1979. 22.; *Friedrich Engel-Jánosi:* Österreich und der Vatikan. 1–2 köt. Graz, 1958–60. 1. köt. 7–8.; *Heinrich Ritter von Srbik:* Metternich. 1–3 köt. Wien – Köln, 1925–54. 2. köt. 40–42.

[41] *Trócsányi Zsolt:* Wesselényi Miklós. Bp. 1965. 468–69.

amely a túlbuzgó magyar hazafiság túlhajtásaitól óvott.[42] Wesselényi elutasította azt a vádat, miszerint az erőszakos magyarosítás váltotta ki a szláv, román és más nemzetiségek nemzeti mozgalmait Magyarországon. Ehelyett az orosz szupremácián alapuló cári terjeszkedő politikát állította be a legfőbb veszélynek Európában a Napóleon utáni időszakban nemcsak a Habsburg-birodalom és népeinek alkotmányos törekvései, hanem Anglia, Poroszország, Franciaország, a török birodalom s valójában egész Európa békéje szempontjából.[43] A magyar liberalizmus atyja erdélyi földbirtokosként érzékenyen felfigyelt arra az egybefonódó társadalmi és nemzeti elnyomásra, amely gyűlöletet váltott ki az uralkodó magyar nemességgel szemben. Az általa javasolt megoldás azonban – a nem magyarok asszimilációja iskoláztatás és polgárjogaik kiterjesztése útján, de anélkül, hogy Horvátország kivételével elismernék önálló nemzet voltukat – nem vette figyelembe a monarchia különböző nemzetiségei ébredező nemzeti öntudatának dinamizmusát, és jócskán eltúlozta a cári propaganda szerepét a szláv és nem-szláv görögkeleti vallású népek forradalmi tevékenységének összehangolásában. Szinte a negyedszázaddal később fellépő Nyikolaj Danyilevszkij, az oroszok vezette pánszlávizmus apostola stílusában jósolta meg Wesselényi a majdcsak elkerülhetetlen konfliktust Európa és Oroszország között, de szerinte Oroszország és nem a Nyugat volt minden rossz forrása. Ellensúlyként a Habsburg-monarchia föderalista átszervezése és egy angol–francia–német liberális szövetség létrehozása mellett szállt síkra mind a cári önkényuralommal, mind a forradalmi szlávizmussal szemben.[44]

A fennálló osztrák–porosz–orosz szövetség ismeretében az ilyen tervek nem voltak reálisak. A bécsi abszolutizmusnak ez a korábban hajthatatlan ellensége, akit a börtönévek és betegség megtört, felvetette, hogy a magyar konzervatívok és liberálisok kössenek kompromisszumot, és egyesítsék erőiket a pánszláv veszéllyel szemben. Elgondolása azonban időszerűtlen volt. Más belpolitikai és gazdasági reformjavaslatai mellett Wesselényi harcolt azért is, hogy a görögkeleti egyház kapjon egyenlő jogokat Erdély többi „bevett" egyházával, azaz a katolikusokkal, lutheránusokkal, kálvinistákkal és unitáriusokkal. Célja az volt, hogy megnyerje a magyar ügynek a románokat, és kivonja őket a pánszláv befolyás alól. Azzal érvelt, hogy az oroszok emisszáriusai mindenütt támaszkodhatnak a szláv, román és görög köznép között tevékenykedő görögkeleti papságra. Szerinte még az erdélyi unitusok is a cárt tekintették egyházuk fejének annak a türelmetlen politikának a következményeként, amely rájuk kényszerítette az egyesülést a katolikusokkal. Az ortodox vallás teljes legalizálása és hívei egyenlő jogainak biztosítása szükségtelenné tenné számukra, hogy a cártól várjanak védelmet és sérelmeik orvoslását.[45] Ismerve a katolikusok oroszországi

[42] *Francis S. Wagner:* Széchenyi and the Nationality Problem. Journal of Central European Affairs, XX. 1960. 302–307.; *G. Barany:* Széchenyi, America and Assimilation. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, XXXVI, 1983. 191–92.

[43] Részleteiben ld. *Trócsányi:* Wesselényi, 452–68.

[44] Uo. 457–58.; *Mérei Gyula:* Föderációs tervek Délkelet- Európában és a Habsburg Monarchia 1840–1918. Bp. 1965. 16–21.

[45] 18. old.; *Trócsányi:* Wesselényi, 455–56., 460.

üldöztetése miatti felzúdulást, a protestáns Wesselényi sürgette a régóta esedékes jóvátételt az ortodoxok vallási jogai elismerése terén abban a kényes szférában, amelyről az országgyűlés által elfogadott törvény hallgatott; a vegyesházasságok és az áttérés terén tett engedmények ugyanis csak a lutheránusokra és a kálvinistákra vonatkoztak, a görögkeletiekre nem terjedtek ki.

Az események ilyen alakulása nem volt véletlen. Megértésükhöz meg kell vizsgálnunk Bécs magatartását az „ortodox kérdésben". Ha ez nem is volt elég világos, a háttérben mégis nagy súllyal esett latba, amint azt Ausztria és a pápaság diplomáciai levélváltása is jelzi. Hiába lett volna ugyanis hajlandó a magyar diéta többsége kiállni a teljes vallási jogegyenlőség és a reciprocitás ortodoxokra történő kiterjesztése mellett, ahogyan azt tette a protestánsok esetében, a végső szót az udvar mondta ki és Metternich fogalmazta meg. A kancellár pedig nem kívánta tovább gyengíteni a katolikus egyház tekintélyét, mert annak főpapjai a konzervatív ügy megbízható támaszai voltak, még ha engedményeket is kellett tennie a protestánsoknak, hogy megőrizze azoknak az ingatag lojalitását, akik hajlandók voltak az udvar direktíváit elfogadni.[46]

Jól dokumentálható, hogy Metternichnek döntő szerepe volt Bécs Magyarország iránti politikájának kialakításában, különösen az I. Ferenc 1835-ös halálát követő években.[47] A kancellár aktívan részt vett az 1843-as országgyűlés előkészítésében, s annak megnyitásán személyesen is jelen volt.[48] Naprakész, részletes tájékoztatást kapott a vitákról s még akkor is folyamatosan foglalkozott a diéta ügyeivel, mikor Bécstől távol szabadságát töltötte.[49] Az osztrák kancellár különös figyelemmel kísérte a lelkiismereti szabadságot és a vegyesházasságokat érintő vitákat.[50] Bár lényegében a katolikus álláspontot támogatta, élénken tudatában volt a vita nemzetközi vonatkozásainak s az egyrészt a katolikusok és protestánsok, másrészt a katolikusok és görögkeletiek közötti feszültségnek. Miközben maga pragmatikus módon gondolkozott, jól tudta, hogy időnként az egyházfőket – köztük a pápát is – kötik a bevett dogmák, és így nem hajlanak a kompromisszumra. Erre utalnak megjegyzései Esterházy József gróf és Elena Bezobrazova grófnő, Alexander Aprakszin gróf özvegye tervezett házasságával kapcsolatban.[51] Azt, hogy a kancellár nagymester volt az ilyen helyzeteknek a maga javára való fordításában, hamarosan a cár is tapasztalhatta.

[46] *Ludwig von Wirkner:* Meine Erlebnisse. Pressburg, 1879. 180–81.

[47] *Andics Erzsébet:* Metternich und die Frage Ungarns. Bp. 1973. 7–8. és köv.

[48] *Hanns Schlitter:* Ams Österreichs Vormärz. III. Ungarn. Zürich–Leipzig–Vienna, 1920. 5–8. és köv.

[49] *Friedrich Walter:* Metternich und Gervay. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, IX, 1956. 209–11. és köv.; *Andics:* Metternich, 218., 405–408.; Mémoires, Documents et Ecrits Divers, Laissés par le Prince de Metternich, Chancelier de Cours et d'État. Publ. par son fils, le Prince Richard de Metternich. Classés et réunis par M. A. de Klinkowstroem. 1–8. köt. Paris, 1880–84. 6. köt. 647. Melánia hercegné naplója, 1844. okt. 16. és nov. 10–20. (a továbbiakban *Metternich:* Mémories)

[50] *Schlitter:* Aus Österreichs Vormärz, III. Ungarn, 7–9., 81–84., 17–23. jegyzet; *Walter:* Metternich und Gervay, 216–17., 219., 221., 225–26., 230., 252., 257–58.

[51] Uo. 209. (Metternich Gervaynak 1842. szept. 23.); SSE, 1814–1850. ANV, 280. G. folios 248–50. (Altieri Lambruschininek, no. 2123, 1845. június 27.)

Közismert, hogy Metternich nézetei szerint József főherceget, a nádort súlyos felelősség terhelte az általa csaknem anarchikusnak ítélt magyarországi állapotok miatt. „A nádort a vallás kérdésében is az orránál fogva vezette a protestáns párt'' – mondotta egyszer.[52] Ilyen megjegyzései ellenére mégis Metternich volt az, aki államérdekre hivatkozva keresztülvitte az új törvényt a vegyesházasságokról és a katolikusoknak a lutheránus, valamint a kálvinista hitre való áttéréséről, s ugyanígy az államérdektől vezéreltetve fogadta el a magyar nyelvnek a Magyar Királyság államnyelvévé való deklarálását.[53] A lelke mélyén azonban Metternich nem vette jónéven a diéta beleavatkozását olyan dolgokba, melyek szerinte a királyi előjogok dominiumába tartoztak, mint az oktatásügy, a kereskedelem és természetesen a vallásügy[54]. Felháborodott azon, hogy a városok, más testületek és autonóm körzetek, sőt „...a nem egyesült görög hitűek, akik sokan élnek ebben az országban, és akik mindig is kizárólag Őfelsége kegyeitől függtek, hirtelen irányt változtatva mindenki legnagyobb meglepetésére a diétához fordultak ... Protestáns gyülekezetek, az izraeliták, ...egyszóval a lakosság minden osztálya ... ennek a diétának igyekezett a kegyébe férkőzni és ügyet sem vetett a kormányra, ahogy az sem vetett ügyet az országra.''[55]

A kancellár igazi gondolatait az állam és az egyház viszonyáról Ausztriában az a memoranduma tükrözi leginkább, amelyet az uralkodónak alig két héttel az 1844. március 25-i vegyesházasságokról szóló magyar törvény alapjául szolgáló királyi határozat megszületése után írt. Kiindulva „a Magyarországon felmerült vallásügyi kérdésből, melyet végleg megoldott az én Magyarországra vonatkozó tanácsommal összhangban tett intézkedés'', Metternich javasolta, hogy a birodalom osztrák felében hagyjanak fel az Ausztria és a Szentszék közötti jó viszonyt szerinte veszélyeztető gyakorlattal. Specifikusan utalt olyan osztrák törvényekre, mint a kiskorúak és a katonák házassága, amely ellentétben állt a katolikus dogmával; az állam beleavatkozása a szerzetesrendek és római feletteseik, valamint a püspökök és a pápa levelezésébe; a katolikusok teológiai tanulmányainak tilalma Rómában, miközben a protestánsok megkaphatták a hozzájárulást ahhoz, hogy beiratkozhassanak külföldi egyetemekre a magyar országgyűlés ajánlása alapján. A jozefinista örökség ilyen idejétmúlt elemeinek eltörlése – hangsúlyozta Metternich – biztosíthatná a baráti viszonyt Rómával, míg fennmaradásuk egy franciabarát pápa esetében olyan európai jelentőségű eseményt eredményezhetne, amely felülmúlná a „kölni affért'', továbbá olyan kellemetlen helyzetet szülne, melyben választani kellene megkésett és szégyenteljes, a körülmények kényszerítő hatása alatt tett engedmények, vagy oly egyházszakadás között,

[52] *Walter:* Metternich und Gerway, 258. (Metternich Gervayhoz, 1843. aug. 26.) Az osztrák kancellár legbensőbb gondolatait a főherceg nádorról annak 1837-ben halálosnak vélt betegsége idején ld. Andics: Metternich... 387–88. (Metternich Firquelmonthoz, 1837. ápr. 11.) Véleménye később sem változott meg, ld. *Walter:* Metternich und Gervay, 217–18. (Metternich Gervaynak, 1843. júli. 11.)

[53] *Schlitter:* Aus Österreichs Vormärz, III. Ungarn, 9–19. és 24–63. jegyzet; uo. 84–100.; *Walter:* Metternich und Gervay, 219. old. (Metternich Gervayhoz, 1843. júli. 13.); Andics: Metternich, 218.

[54] Uo. 219–20.

[55] Uo. 422. (Metternich memoranduma 1844-ből a magyarországi állapotokról)

amely az oroszországihoz lenne fogható, s ez mind politikailag, mind erkölcsileg helytelen volna.[56]

Különös figyelmet érdemel, hogy Metternich egy nemcsak a magyar, hanem a birodalmi és egyházi viszonyokkal foglalkozó memoranduma keretében ismételten hangsúlyozza Oroszországot és az egyházszakadást. Amint ő maga is mondja, a memorandum Ferdinándnak a magyar országgyűléshez intézett leirata kapcsán keletkezett, amely leirat válasz volt a diéta törvényjavaslatára a római katolikusoknak más bevett keresztény felekezetre, valamint a nem katolikusoknak a római katolicizmusra való áttérése dolgában. De míg az előző szeptemberi diétai törvényjavaslat előszava általánosságban utalt a „törvényesen bevett vallásokra" (s ebbe beletartozott az ortodox nem egyesült, görög rítusú egyház is, melyet az 1791 : 27. tc. ismert el „bevettnek"), az 1844. március 25-i királyi leirat kiindulópontjául az előző, 1843. július 5-i leiratot tekintette, amely csak az 1791 : 26. tc.-re utalt és a protestánsokra korlátozódott. Így az ortodox hívők *de facto* kimaradtak a március 25-i leiratból. A királyi leirat ugyancsak figyelmen kívül hagyta a vegyesházasságok kérdését és a gyermekek neveltetését, ha az egyik házasfél ortodox volt, s ezzel fennmaradt a katolikus egyháznak kedvező *status quo*.[57] Az országgyűlés éles viták után meghátrált, hogy megkaphassa a királyi szentesítést. A kompromisszum azonban, mely jelentős lépés volt afelé, hogy létrejöjjön a teljes reciprocitás a protestánsok és a katolikusok között, kihagyta az ortodoxokat, mégpedig elsősorban Metternich ügyes színfalak mögötti manőverezése eredményeképpen, valamint a pápai nunciusnak, Lodovico Altierinek rá és az udvar más tagjaira gyakorolt nyomása folytán.

Az osztrák kancellár úgy döntött, hogy ha nem akarja feloszlatni a rakoncátlan diétát, engedményeket kell tennie a protestánsoknak. Engedett azonban a nuncius ellenvetéseinek a „szakadár" ortodoxokat illetően annál is inkább, mert ő maga is kártékonynak ítélte a „szakadár" magatartást a konzervativizmus ügye szempontjából, sőt politikai és dinasztikus okokból is szüksége volt erre a lépésre. A nuncius Rómába küldött jelentéseiből nyilvánvaló, hogy miután a magyar katolikus klérus és a pápa beleegyeztek abba, hogy megadják a reciporcitást a lutheránusoknak és a kálvinistáknak a vegyesházasságok és az áttérés dolgában, el voltak tökélve az elszenvedett kár korlátozására azáltal, hogy nem fogadták el az eredeti törvényjavaslat *ad aliam religionem lege receptam* szóló megfogalmazását az áttérésről, s nem adták áldásukat egy ortodox pópa előtt kötött házasságra. Az is világos, hogy mind Metternich, mind

[56] *Metternich:* Mémoires, 7. köt. 32–37. és jegyzetek uo. 37–39. (Ferdinánd császárhoz, 1844. ápr. 6., valamint Metternich Pilgramnak, 1837. május 12.)

[57] Az 1843. július 5-i és az 1844. március 25-i királyi leiratok latin szövegét ld. Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehország e' néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1843/4 esztendei pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek Írásai. 1–5 köt. Pozsony, 1844. 2. köt. 4–5., 226–227. old. Az alsó tábla 1843. szeptember 21-i törvényjavaslatának, az 1844. március 25-i királyi leiratnak és a végleges törvénynek a német szövegét ld. *Mailáth:* Religionswirren, 2. köt. 550–56. Az 1844. július 5-i királyi határozat uo. 1. köt. 82–83. Az ide vonatkozó magyar dokumentumokat ld. a 145a, 145b, 147, 148, 149, 162 és 163 számon, 428–29., 436–45. és 519–23. Írásai, 2. köt. A végleges törvényszöveget ld. uo. 5. köt. 102–103.

a nuncius és Lonovics püspök, a diéta által elfogadott törvény végleges szövegének szerkesztője tudta, hogy az megsérti az 1791 : 27. tc. szellemét és I. Ferenc ama útmutatását, mely elrendelte, hogy az ortodoxok helyzete egyenlő kell, hogy legyen a protestánsokéval. Lonovics és Metternich azonban egyetértett abban, hogy még nagyobb baj elkerülése végett szükség van erre a „bizonnyal nem dicséretes aktusra" – ahogy azt a nuncius nevezte s amelyben a magyar püspöki kar egyes tagjai nem kívántak közvetlenül részt venni –, akár a karlócai érsek-metropolita kétmillió híve érdekében emelt éles tiltakozása ellenére is. Mivel a diéta jelentős része nem bízott az ortodox papságban, az alsó tábla oroszellenes többsége olyan határozatot hozott, hogy a nem egyesült görög egyháznak minden idegen befolyástól függetlennek kell maradnia. Bár a felső tábla ösztökélésére végül is elvetették ezt a burkolt célzást, az ortodox főpapok méltatlankodó ellenvetései az új vallásügyi törvénnyel kapcsolatban süket fülekre találtak.[58]

Lehetséges, hogy az ortodox egyháznak adandó bármiféle kedvezménnyel szemben elfoglalt hajthatatlan álláspontjában Metternichet elsősorban az motiválta, hogy csírájában elfojtson mindenféle esetleges együttműködést a magyar protestánsok és

[58] Az ortodox főpapok tiltakozásáról ld. Főrendi Napló 8. köt. 208, 214–16., 330. Különösen Rajachichra ld. *Arató Endre:* A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1–2 köt. Bp. 1960. 2. köt. 195–97., 291–92. 7. jegyzet. Figyelemre méltó József főherceg magatartásának kétértelmű volta és valószínűleg az alábbi eseményekkel van összefüggésben. Rajachich József metropolita utolsó hozzászólása után lezárva a tábla vallásügyi vitáját a nádor kijelentette, hogy a megelőző viták során mindvégig az 1791: 26. tc. értelmezéséről volt szó, s így az új törvény „természetesen csak a protestánsok és a katolikusok viszonyával foglalkozhat". Máskülönben a főherceg Rajachich megjegyzéseit méltánylandónak és jogosnak tartotta, kifejezte azon reményét, hogy a keleti egyház kéréseit ősfelsége támogatni fogja a maga idején, és megígérte, hogy a maga részről megtesz mindent ennek érdekében. (ld. az 1844. nov. 2-i ülést) Ugyanakkor nagyon is jól tudta, hogy a vita hosszan foglalkozott az ortodox egyház problémáival, a lelkiismereti szabadság elvének alkalmazásával és az összes keresztény felekezet közötti reciprocitás kérdésével, bár a vita fő vonulata valóban a katolikus és protestáns viszony volt. A két tábla külön üzeneteket váltott a nem egyesült görögök kapcsán, ld. Írásai, 2. köt. 443–45., és 523–24. (149. és 164 dokumentum) Vö. még Rendi Napló, 1. köt. 255–60.; Főrendi Napló, 5. köt. 89–109. A dokumentumokból világosan kiderül, hogy 1844 júliusában mindkét ház többsége és maga a nádor is hajlott arra, hogy kiterjesszék a protestánsoknak adandó jogokat a görögkeletiekre és az unitáriusokra is. Ld. a 72. jegyzetet és az idevágó szöveget. Hogy tovább bonyolítsuk a dolgot, hozzátehetjük, hogy a nádor azt is tudta, hogy két nappal az 1844. 3. tc. alapjául szolgáló királyi határozat előtt, március 23-án született egy másik királyi döntés is 5267 sz. alatt, az ortodox közösségek előző évben benyújtott petíciójára válaszul, mely engedélyezte egy „illir" nemzeti kongresszus megtartását a magyar országgyűlés végeztével. A szerb egyház által szorgalmazott kongresszus az ortodox papság képzésével, anyagi helyzetével, ortodox vallási alapítványokkal és az ortodox iskolák oktatási kérdéseivel volt hivatva foglalkozni. Pontos napirendjét egy „szűkebb bizottság" *(enges Comité)* határozta volna meg, melyben a Hofkriegsrat és a magyar kancellária képviselői is helyet foglaltak volna, mivel a Délvidék katonai szempontból a Hofkriegsrat fennhatósága alá tartozott. A bizottság kikérte volna a karlócai metropolita, azaz Rajachich és József főherceg véleményét is. A különböző hatóságok évekig elnyúló (bár sokszor „nagyon sürgősnek" minősített) hatalmas levelezése után azonban mégsem jött össze a nemzeti kongresszus 1848 tavaszáig, amikor is a forradalmi események váratlan és a magyarok számára kedvezőtlen irányt szabtak neki. Ld. MOL, M. Kir. Kancellária, A 45, Acta Praesidialia, 1847, 280 cs. no. 583/Pp. Az 1848: 20. tc. „A vallásról", mely biztosította a bevett vallás rangját az unitáriánus hitnek (de

más nem katolikusok között. A nunciust inkább a magyarországi rutének és románok unitus egyházainak védelme foglalkoztatta, mert minden lépés, amely javított volna a Habsburg-birodalom nem egyesült görögjeinek helyzetén, új lendületet adhatott volna a szomszédos Oroszországban már kialakulóban lévő rettegett folyamatnak, melynek során az unitusokat teljesen különválasztották a katolikusoktól, és újra beolvasztották az ortodoxia kebelébe.

E közös aggodalmakon túl a kancellárnak és a nunciusnak más oka is volt, hogy megalkuvás nélkül lépjen fel az ortodox hit ellen, méghozzá Miklós cár felújított terve, hogy feleségül adja kedvenc második lányát, Olga nagyhercegnőt József nádor fiához, István főherceghez.

A Romanov–Habsburg házassági szövetség felújításának gondolata először 1840-ben Bécsben merült fel, nem is Szentpéterváron, és nem István főherceg személyével kapcsolatban. Miklós cár két évvel később tette magáévá az ötletet, és választása a magyar nádor fiára esett, akinek első, elhunyt felesége, Alexandra Pavlovna a cár húga volt.[59] Magának a nádornak a házasságát I. Pál lányával – melynek következtében a későbbi I. Sándor és I. Miklós cár sógora lett – 1799-ben először

a zsidónak nem), és elismerte minden jogilag bevett vallási felekezet „teljes egyenlőségét és reciprocitását" (tehát a keresztény egyházakét) Magyarországon. Eredetileg öt törvénycikkelyből állt és az 1844: 3. tc.-n alapult. Kossuth 1848. április 1-i kezdeményezésére és az 5 megfogalmazásában került még három cikkely az eredeti szöveghez a nem egyesült görög hívőkkel kapcsolatban, s így teljesült az, amit négy évvel korábban még nem lehetett elérni. Azon túl, hogy kiterjesztette az 1844: 3. tc. érvényét az ortodox hívőkre, az 1848: 20. tc. kijelentette azt is, hogy „a lehető legrövidebb időn belül" össze kell hívni az ortodox nemzeti kongresszust az 1843-as petícióban javasolt képviseleti elvek alapján. Ld. Barta István szerk.: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Kossuth Lajos összes munkái XI. köt. in: Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentionis. Bp. 1951. 118. és a jegyzetek, 4., 151., 154–55., 705–706., 713., 726., 730. Mivel azonban a Kossuth s a magyarországi szerbek képviselői között folyt tárgyalások megtörtek a szerbek külön nemzetként való elismerésének kérdésén, az 1848 májusában Karlócán megtartott nemzeti kongresszus Rajachichot választotta meg pátriárkának, összekötve a szerb nemzeti követeléseket az ortodox vallás ügyével s jeléül annak is, hogy a magyar liberális engedmények a vallás és a kultúra terén, amelyek nem biztosították a nemzeti adminisztratív és politikai autonómiát, nem elégítették ki a szerbeket. Vö. *Spira György:* A nemzeti kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán. Bp. 1980. 26–29., 167–69.; *Thim József:* A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története, In: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez, Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentionis, 1–3 köt. Bp. 1930–1940. 1. köt. 34–41., 84–94.; 2. köt. 198–201., 206–213.; A szélesebb összefüggésekre ld. *Gunther E. Rothenberg:* The Military Border in Croatia 1740–1881. Chicago, 1966) 143–47. és *Michael Boro Petrovich:* A History of Modern Serbia, 1804–1918. 1–2 köt. New York–London, 1976. 1. köt. 242–44. A Bécs és Róma közti kapcsolatok jelentőségére a magyar religionaria ügyében és a Romanov–Habsburg házassági tervekről vö. SSE, 1814–1850. ANV, 280. G, fol. 159–61, 163–69 (Altieri Lambruschinihez, no. 1030, 1844. nov. 15. és no. 2034, 1844. nov. 29.) Altieri szerepéről és a magyar religionaria körüli sajtóvitáról ld. Leipziger Allgemeine Zeitung (no. 313, 1844. nov. 8.) és Augsburger Allgemeine Zeitung (no. 352, 1844. dec. 17.), ld. még SSE, 1814–1850, NV, Rubrica 247, Anni 1844–45, Busta 412 (Altieri Lambruschinihez, no. 2048, 1844. dec. 22.: „Affari Ecclectici di Ungheria") AVS; Lonovics püspök nézeteit az ortodox kérdés Magyarországot és a monarchia egészét érintő vallási és politikai vonatkozásairól ld. az 1845. január 3-i elemzésében: Österreichisches Staatsarchiv, Bécs (a továbbiakban ÖSTA), Kab. Archiv, Konferenzakten s, Karton 2, Conf. Z. 17s/1845.

[59] *Egon Cäsar Conte Corti:* Metternich und die Frauen. 1–2 köt. Zürich, 1948–49. 2. köt. 413–14.

Gacsinában áldották meg az ortodox rítus szerint és csak azután Lembergben katolikus szertartás keretében.[60] Ilyen előzmények után Miklós nem számított problémákra, és készpénznek vette azt az írásos megállapodást is, melyet I. Pál és I. Ferenc kötött a két uralkodóház tagjainak teljes hitbéli reciprocitásáról, azaz arról, hogy házasodhatnak egymás közt anélkül, hogy bármelyik félnek át kellene térnie a másik vallására.[61] A cár azonban nem számolt Metternich befolyásával a dinasztia tagjaira és a kancellár ama elhatározásával, hogy megakadályozza a tervezett házasságot, melynek politikai kihatásai beláthatatlanok lettek volna. 1843 nyarán ugyanis István főherceg nemcsak apjának, Magyarország nádorának kijelölt utóda volt, hanem Csehország helytartója is.[62]

Az osztrák kancellár nem kívánta sem az általa gyűlölt nádor nimbuszát növelni, sem fiát segíteni abban, hogy megalapítsa a Habsburg-ház fiatalabb ágát akár Budán, akár Prágában, akár mindkét helyen leendő apósa, „minden oroszok cárja'' révén. El akart ugyanakkor kerülni minden további összeütközést az oroszellenes magyarokkal is, akik egy orosz házasság esetén ellenezték volna, hogy István főherceg kövesse apját a nádori székben, bár neki magának sem tetszett egyértelműen ez az utódlás. Ebben a bonyolult helyzetben Metternich nem fogadta el Miklós cár meghívását egy varsói találkozóra 1843 szeptemberében azzal a kifogással, hogy a közeli Pozsonyban ülésező viharos magyar országgyűlés miatt jelenléte feltétlen szükséges Bécsben. Maga helyett az oroszországi osztrák nagykövetet, Ficquelmont grófot küldte, hogy találkozzék a cárral és figyelmeztesse, hogy a főherceggel kötendő házasságához Olga nagyhercegnőnek át kell térnie a római katolikus hitre.[63] Szorosan együttműködve a bécsi pápai nunciussal, valamint a hithű katolikus anyacsászárné, továbbá Mária Anna uralkodó császárné és Zsófia főhercegnő segítségével Metternichnek sikerült a dinasztikus házasság ügyét az orosz ortodox egyház világi feje és a katolikus világ vallási vezetője közötti akaratösszecsapássá változtatnia.

Ismeretes az a nézet, hogy mivel a papság teljesen Ausztria segítségére szorult a Vormärz idején, a cár házassági tervének meghiúsítása kizárólag Metternich műve

[60] *Horváth Mihály:* Nádor-emlék. József nádor élete. Pest, 1865. 21–22.

[61] SEE, 1814–1850. ANV, 280G, folio 39 (Altieri Lambruschinihez, no. 1884. 1844. febr. 23.: „Progetto de Matrimonio fra Arcida. Stefano, a la Granduchessa Olga'', és uo. NV. Rubrica 16. fasc. 6. Anno 1846 (Altieri Lambruschinihez, no. 123, 1843. nov. 29.: „Statuto della famiglia imperiale d'Austria interno matrimonimisti'') ASV; Az orosz–osztrák–pápai tárgyalásokra a tervezett házasságról ld. még az osztrák dokumentumokat, ÖSTA, Russland, III. Karton 129. Varia-Orloff (1944). Ez a terjedelmes dokumentáció a cár és Metternich levelein, valamint a szentpétervári és római osztrák követek utasításain és jelentésein kívül tartalmaz anyagokat Orlov grófnak, a cár bizalmasának titkos bécsi küldetéséről is 1844 elején, és tartalmazza az 1799. április 19-i szerződés szövegét, melyet József főherceg és Alexandra nagyhercegnő házassága alkalmából kötöttek. Ld. még *Constantin de Grunwald:* La vie de Nicholas Ier. Paris, 1946. 226–31.

[62] *Walter:* Metternich und Gervay, 226–37. Lásd újabban *Gergely András,* „István nádor és a magyarok'', *Jelenkor* (1985), 1072–1086 old. és a szerző *Áruló vagy áldozat* című sajtó alatt lévő kötetét.

[63] SSE, 1814–1850. NV, Rubrica 247, Anni 1843–45, Busta 411. (Altieri Lambruschinihez, 1843. szept. 15.: „Invito fatto dall'Imp. di Russia al Principe di Metternich in Varsavia''); ASV; SSE, 1814–1850, ANV, 280.F. folio 164 (Altieri Lambruschinihez, uo. 1794. 1843. okt. 6.): „Matrimo della figlia dell' Imp.^e^ di Russia, coll' Arcid.^a^ Stefano'' ASV; *Corti:* Metternich und die Frauen. 2, köt. 415–16.

volt. Eszerint a Habsburgok és a Romanovok régi vetélkedésének egyik epizódjával van dolgunk a Közép- és Kelet-Európa szláv népei feletti uralomért.[64] Ez az interpretáció azonban alábecsüli a katolikus egyház érdekeltségét abban, hogy megakadályozza az ortodox cár máris fenyegető pozícióinak további erősödését Közép-Kelet-Európában, s ugyanakkor alábecsüli a pápai diplomácia kiváló képességeit is. A bécsi pápai nuncius útján tettek Rómának jelentést az I. Miklós által fenyegetett oroszországi katolikus és unitus egyházak fejei, s Altieri nuncius nem kímélte a szót, mikor lefestette, milyen veszélyt jelentett „a katolikusokat Kelet-Európában üldöző'' cár lányának tervezett házassága annak a nádornak a fiával, aki már háromszor nősült a katolikus egyház keretén kívülről.

Mikor a cár ismét javasolta Olga nagyhercegnő és István főherceg házasságát 1843 őszén, a magyar országgyűlésen tetőfokához ért az egyházi vita. A következő év februárjában Miklós titkos megbízatással küldte bizalmasát, Alekszej Orlov grófot Bécsbe, hogy emlékeztesse az osztrák udvart az I. Pál és I. Ferenc által kötött titkos megállapodásra, amely elismerte a Habsburg- és a Romanov-dinasztia közötti vallási reciprocitást házasság esetén.[65] Metternich nem tudott a megállapodásról, vagy legalábbis ezt mondta a nunciusnak. Az emlékeztető egybeesett a heves vitát kiváltó királyi leirat megfogalmazásával, amely elutasította a reciprocitást a „szakadár'' ortodox féllel kötött vegyesházasságok esetében. Orlov látogatásának és a magyar ortodox egyház reciprocitás iránti kérelmének egybeesése megerősítette Metternichet és Altierit abban a meggyőződésében, hogy mindkét törekvést meg kell hiúsítani mind a Habsburg-dinasztia, mind a katolikus egyház érdekében. Ha volt bármi kétség az összefogás szükségessége felől, akkor azt a nuncius táplálta, aki egyértelműbb biztosítékokat szeretett volna kapni a kancellártól afelől, hogy valóban meg kívánja hiúsítani a Habsburg–Romanov házassági szövetséget. Altieri még amiatt is aggódott, hogy Metternich esetleg beadja a derekát Miklós cár kedveskedésének, mivel az Melánia hercegnőt, a kancellár feleségét Szent Katalin-renddel tüntette ki.[66]

Amint azt a bécsi nuncius néha túlfűtött, általában „szigorúan bizalmas'' jelentései tanúsítják, a házassági terv körüli diplomáciai kötélhúzás – s Altieri szerint mind a németek, mind a magyarok ellenszenvvel fogadták a tervet, amely elidegenítené a katolikus dinasztiát népeitől és a csehországi szláv „faj'' „cserbenhagyásához'' vezetne – évekig folyt még az 1843/44-es országgyűlés befejezése után is, annyira nem akarta a cár feladni kedvenc tervét. Még Rómába is elment, hogy személyesen találkozzék XVI. Gergellyel, és megpróbáljon előkészíteni egy konkordátumot (amelyet

[64] *Winter:* Russland und das Papsttum. 2. köt. 257–58.; *Alan Palmer:* Metternich. London. 1972. 290–91.

[65] Ld. *Lencyk:* The Eastern Catholic Church and Czar Nicholas I. 124, 131, 133–35, 137–38, 141–42.

[66] SSE, 1814–1850, ANV, 280. G, fol. 38–44, 122. 1844. febr. 23., márc. 6. és július 26. Altieri Lambruschinihez, nos. 1884, 1887 és 1979.: „Progetto de Matrimonio fra l'Arcida Stefano, a la Granduchessa Olga'', ASV. Vö. *Grunvald:* La Vie de Nicholas I. 227–28.

végül 1847-ben aláírtak), s megpróbálja áthidalni a katolikus ellenvetéseket a nagyhercegnő házassága dolgában, lánya mégsem lett István főherceg felesége.[67]

A dokumentumok nem hagynak kétséget afelől, hogy az osztrák kancellárnak oroszlánrésze volt az események ilyetén alakulásában. A szentpétervári és római osztrák nagykövetnek adott utasításaiból, valamint a bécsi nunciussal, sőt a cár sógornőjével, Ilona nagyhercegnővel folytatott beszélgetéseiből is kitűnik, hogy taktikai okokból éles határvonalat húzott Miklós cárnak birodalma nem ortodox keresztény egyházaival szembeni illúzión alapuló autokrata kormányzati rendszere és lányának egy osztrák főherceggel kötendő házassága közé. Az előbbit a cár teljes tudatlanságának tulajdonította a katolicizmust illetően, de ennek ellenére történelmi realitásnak nevezte, amelyet a cárnak és a pápának egymással kell tisztáznia a megfelelő egyezség elérése céljából. Végül is nem lehet, úgymond, 7 millió katolikust sem elüldözni Oroszországból, sem megölni, sem áttéríteni az ortodox hitre. Olga nagyhercegnő tervezett házassága István főherceggel azonban az idill világába tartozott és illúzió volt, bár a cár – Metternich szerint – „politikailag célszerű kérdésként" (une question de convenance politique) fogta fel. De mivel Miklós mindenáron keresztül akarta vinni a dolgot, Metternich azt tanácsolta a nunciusnak, hogy használja ki az ügyet mint „kiválóan érvényes ösztönzést" arra, hogy engedményeket érjenek el a katolikus egyház számára. Azt is gyanította a kancellár, hogy a cár találkozásukkor kezet fog csókolni a pápának, mint Metternich maga ajánlotta követe útján, s ezért javasolta, hogy a Szentatya viszont keltsen a cárban jó benyomást barátságos fogadtatásával és ölelje meg mint uralkodótársát. Ezt a tanácsot híven követték egy hónappal később Rómában.[68]

Ugyanakkor Metternich biztosította István főherceget, hogy tervezett házasságát támogatja, figyelmeztette azonban, hogy a császári család tagjai, ideértve a két császárnét és Zsófia főhercegnőt, ellenzik, s a magyarok nemkülönben. Széchenyi, aki minket erről tudósít, Melanie Metternichet is a házasságot ellenző birodalmi

[67] Uo. 228–44.; *Corti:* Metternich und die Frauen. 2. köt. 419–20.; *Winter:* Russland und das Papsttum. 2. köt. 248–56.

[68] SSE, 1814–1850, NV, Rubrica 247, Anni 1844–45, Busta 412. Viale-Prela Lambruschinihez, no. 103, 1845. nov. 11.: Sull' Imperatore de Russia" Csatolva Metternich nov. 2-i levelének két példánya Lützow grófhoz, valamint Ilona nagyhercegnővel folytatott beszélgetése. ASV. Vö. *Grunwald:* La Vie de Nicolas I, 237–38.; A jól értesült bécsi brit nagykövet, Sir Robert Gordon is jelentette a császári udvar ellenséges magatartását Miklós házassági ajánlatával kapcsolatban. Megjegyezte azonban, hogy Bécs végül is talán beadja a derekát az orosz nyomásnak. Public Office (a továbbiakban: PRO) London. Gordon Aberdeennek, no. 20. 1844. március 15. Austria, F. O. 7, vol. 316. A müncheni brit képviselő, Lord Milbanke szerint (1944. ápr. 4.) Miklósnak van egy „vad elképzelése" ezzel a házasággal, az ugyanis, hogy István főherceget Moldva, Havasalföld és Szerbia fejedelmévé teszi, hogy ellensúlyozza az angol és francia befolyást Görögországban, és hogy államot hozzon létre „Európa északi hatalmainak" fennhatósága alatt, amin elsősorban Ausztria és Oroszország értendő. Mindkét jelentést elküldték Lord Bloomfieldnek, a szentpétervári brit követnek (Aberdeen Bloomfieldnek, no. 21. 1844. ápr. 23. F. O. 65, Russia, vol. 297.). Bár az orosz külügyminiszter, Nesselrode ostobaságnak mondta *(Quelle bêtise)* a bajorországi jelentést, az Orlov-misszióhoz fűződő spekulációk utalnak annak jelentőségére. Bloomfield Aberdeennek, no. 35. 1844. május 11. Russia, F. O. 65. vol. 300. Vö. Lord Stuart de Rothesay Aberdeennek, no. 48. 1844. március 14. F. O. 65. Russia, vol. 298. Orlov gróf utazásának a legnagyobb titokként való kezeléséről.

úrhölgyek közé sorolja megjegyezve, hogy ő maga pártolja a főherceg orosz házasságát. Széchenyi naplója azonban arra is rávilágít, hogy a magyar ellenzék egyes vezetői készek voltak István főherceg nádorrá választása ellen szavazni abban az esetben, ha feleségül veszi a cár lányát.[69]

Széchenyi feljegyzései ekképpen egybecsengenek a muncius jelentéseivel több fontos ponton. Bár az 1843/44-es országgyűlésnek sikerült megbirkóznia a protestánsok sérelmeinek jelentős részével, az „ortodox kérdés'' megoldatlan maradt. Ugyanolyan mértékben vált politikai kérdéssé, mint régebben a protestánsok ügye, sőt még komoly nemzetközi vonatkozásai is voltak. Míg a liberálisok a pánszlávizmus megnyilvánulását látták benne, az udvar legbefolyásosabb hölgyei súlyos fenyegetésként értékelték a katolikus hittel szemben. Végső soron ennek is voltak politikai vonatkozásai, s ez István főherceg és Miklós cár lánya eljegyzésének meghiúsításában nyilvánult meg. Itáliából hazatérőben a cárt Bécsben az anyacsászárné haragosan fogadta s szemére hányta, hogy szétzúzza a katolicizmust Oroszországban, továbbá kérdőre vonta, hogy vajon ő vallása feladására kényszerítene-e egy osztrák főhercegnőt, ha egy orosz nagyherceghez készülne férjhez menni.[70] Öt hónappal később, 1846 májusában az osztrák császárné és az orosz cár neje között volt szóváltás az ügyben az utóbbi linzi látogatása alkalmával. Egy tiszteletére rendezett bankett után Miklós cár felesége szóba hozta lánya tervezett házasságát István főherceggel. Mária Anna császárné azt válaszolta, hogy Olga nagyhercegnőt szívesen látnák az osztrák dinasztia tagjainak sorában, ha ezt nem tenné lehetetlenné a cár magatartása, amely azt tanúsítja, hogy nem hajlandó felhagyni a katolikus egyház üldözésével.[71]

A pörlekedés, intrika és kölcsönös bizalmatlanság a vallás kérdésének mind hazai, mind külpolitikai vonatkozásai körül, különösen ami az ortodox egyházat illeti,

[69] Viszota Gyula szerk.: Gróf Széchenyi István naplói. 1–6 köt. Bp. 1925–39. 6. köt. 291, 294, 303 és 331.; az 1845. nov. 29-i, dec. 3-i és 21-i bejegyzések, valamint 1846. febr. 21. Azokról a talán irreális várakozásokról, melyeket Széchenyi István főherceg és Olga nagyhercegnő házasságához és az annak nyomán Pesten kialakuló pompás nádori udvarhoz és kulturális központhoz fűzött ld. *Kovács Lajos:* Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848. 1–2 köt. Bp. 1889. 1. köt. 137–143.; Idegösszeroppanása és az 1848/49-es Habsburg-ellenes felkelés verésége után a döblingi őrültek házában Széchenyi gondolatai időnként még visszatértek a házasság délibábos témájára. Egy önmarcangoló levelében, melyben hazája sorsán kesereg, és magát teszi felelőssé érte, így ír: „Mi marad most tenni való hátra? Imádkozni vagy a pisztoly! Ó fertelmes – most István ülne mint nádor Budán, alkalmasint Olga herczegnével feleségül, és a magyar faj adná a tónust és tactust Ausztriában! sőt Európában!'' Majláth Béla szerk.: Gróf Széchenyi István levelei. 1–3 köt. Bp. 1889–1891. 3. köt. 631 és 33. Őrültek háza, Döbling, 1850. szeptember 7. Széchenyi Tasner Antalhoz. Egy brit jelentés szerint Elizabet Mihajlovna és Alexandra Nyikolajevna nagyhercegnők, I. Miklós unokahuga és legidősebb lánya, akik német protestáns hercegekhez mentek feleségül 1844 januárjában, megkapták a szokásos egymillió ezüst rubelt és félmillió rubel értékű ajándékot hozományként. A József főherceghez hasonló házassági szerződések kikötötték, hogy a leendő gyermekek protestáns nevelést kapnak majd, de a főhercegnőnek biztosítani kell saját vallásuk gyakorlását és azt, hogy legyen saját, orosz ortodox kápolnájuk. (Rothesay Aberdeennek, no. 11, 1844. jan 20. Russia, F. O. 65, vol. 298. PRO. Széchenyi bizonyára tudott ezeknek a megállapodásoknak a pénzügyi és vallási vonatkozásairól, és Metternich úgyszintén.

[70] *Grunwald:* La Vie de Nicolas I. 241–42.

[71] SSE, 1814–1850 NV, Rubrica 16, Busta 413, Anno 1846, fasc. 6. fol. 143–44. Viale Prelà Lambruschinihez, no. 254. 1846. május 19.: „L' Imperatrice di Russia a Linz''.

nagyon tanulságos jelenség. Azt bizonyítja, hogy még ha a diéta két táblája – az egyik a liberálisok, a másik a konzervatívok befolyása alatt - meg is tudott egyezni a protestánsok és a görögkeleti egyház sérelmeinek dolgában, sőt az unitárius hit bevett vallássá nyilvánítása dolgában is,[72] ez a régóta esedékes törvényjavaslat vakvágányra futhatott, és jelentős átalakuláson mehetett át, mielőtt törvénnyé vált. Alapvetően helytálló volt a katolikus Széchenyi megfigyelése, hogy az országgyűlésnek azért kellett várnia a királyi leiratra, mert még nem jött meg Róma jóváhagyása, bár emiatt denunciálták Metternichnél.[73] Széchenyi tudta, hogy Metternich nemcsak manipulálja a pápaságot, de konzultálja is a hit lényeges dolgaiban.

Széchenyi régi barátja, Sir Robert Gordon angol nagykövet mégis joggal nevezte a vallásügyi törvényt még módosított formájában is a „valóban lényeges'' három törvény egyikének. (A másik kettő: a magyat nyelv bevezetése a latin helyett hivatalos nyelvként a királyság közigazgatásában, és a nem nemesek jogának elfogadása, hogy földet vásároljanak, s közhivatalokat töltsenek be.) Sir Robert azonban elégedetlen volt – és némi joggal – a királyi szentesítést nyert másik tizenhárom törvénycikkel, melyek 18 hónap diétai vita után születtek meg. A sovány eredményt a feudális országgyűlés nehézkes gépezetének tulajdonította,[74] bár Metternich és a bécsi kormány sem volt ártatlan a magyar reformkezdeményezések megbuktatásában.[75] Érdemes azt is megjegezni, hogy az 1843/44-es országgyűlés élénk vitái jelentős mérföldkőnek bizonyultak a reform felé vezető úton még akkor is, ha a „reform párt'' egyelőre nem tudta érvényre juttatni progresszív határozatait. A diéta előkészítő jellegű .munkájának fontossága akkor vált nyilvánvalóvá, amikor 1848 forradalmi tavaszán viszonylag simán és törvényes keretek között tudott átalakulni a feudális rendszer.

Egyelőre azonban 1844 novemberében a diéta befejezése Metternich győzelmét hozta. Még a tapasztalt és jól informált bécsi angol nagykövet is hajlamos volt esetenként lebecsülni az osztrák kancellár diplomáciai képességeit. Orlov gróf éveleji küldetésével kapcsolatban Gordon idézte Metternichet, aki biztosította őt – akárcsak a nunciust –, hogy a cár küldötte „úgy ment haza, ahogyan jött, azaz ... anélkül, hogy nyélbe ütötte volna az eljegyzést''. Jelezve az erős ellenérzést „a házassággal szemben a bécsi társadalom minden osztályának soraiban'', beleértve a császári családot, a brit nagykövet azért hozzátette, hogy bár az osztrákok megpróbálták „pusztán a val-

[72] F. O. 7/316, Gordon Aberdeennek, no. 29. 1844. május 13. PRO. A felső tábla ellenzéki főrendjei, Batthyány Lajos, Teleki László, sőt még a „szlávellenes'' Zay Károly is következetesen a görögkeleti egyház más keresztény felekezetekkel való reciprocitása mellett szavazott. A korábbi hivatkozások mellett ld. még Főrendi Napló, 4. köt. 387. old. Zay beszéde. A főrendekhez intézett negyedik üzenetében, 1844. szeptember 21-én, alig két hónappal a diéta vége előtt, az alsó tábla „minden bevett vallásról'' beszélt az átmenettel kapcsolatban és nemcsak a protestánsokról. Ld. Kovács szerk.: Az 1843/44-ik évi... 6. köt. 82–84.

[73] Viszota szerk.: Széchenyi naplói, 6. köt. 18. 1844. jan. 30.

[74] F. O. 7/317. Gordon Aberdeennek, no. 75. 1844. nov. 19. PRO, London.

[75] *Andics:* Metternich ... 220–21. és köv.

lásra hivatkozva'' elutasítani a házassági ajánlatot, „sokan úgy vélik, hogy a császári udvar végül is beadja a derekát az autokrata sürgető akaratának'',.[76]

Az országgyűlésről adott összefoglaló jelentésében Sir Rober Gordon már nem adott ilyen fenntartásainak hangot. Kifejezve azt a „meggyőződését'' – amelyet valószínűleg Metternich sugallott –, hogy „a diéta jelenlegi összetételében nem alkalmas bármiféle, az ország javát szolgáló intézkedés meghozatalára'', a nagykövet rámutatott, hogy a konzervatív párt és a kormány újabb diéta összehívását tervezi „talán ... már a következő évben'', mely „a küldöttek más osztályán'' alapul majd, „hogy véget vessen a Magyarországon uralkodó anarchiának''.[77] A kéz, amely a jelentést papírra vetette, kétségtelenül Sir Robert keze volt, de a hang Metterniché. És valóban; az országgyűlés végére a kancellár úgy látta, hogy „Magyarország már a forradalom előtornácán áll'',[78] s még mielőtt az országgyűlés véget ért volna, királyi leirat ment a megyékhez, mely bevezette az ún. adminisztrátori rendszert.[79] Ezt követően Apponyi György vette át a bécsi magyar kancellária irányítását. A liberális reform ügye gyakorlatilag 1848-ig halasztást szenvedett.

A magyar Vormärznek ebben a szakaszában, 1846 februárjában történt, hogy az udvar utóiratot próbált szerkeszteni az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi törvényeihez. A bécsi magyar királyi kancelláriától a budai helytartótanácshoz 3962/182 iktatószám alatt március 25-én érkezett átirat szerint a király jóváhagyta a nem egyesült görögkeletiek kérését, miszerint az 1844-es 3. tc. minden rendelkezése, mely a katolikusoknak a protestáns hitre való áttérésétől szól (5–11. cikkely) vonatkozzék az ortodox hívőkre is. A február 21-i királyi rendelet kifejezte azt a reményét is – „mely egyben közlendő a karlócai érsekkel'' –, hogy papsága tartózkodni fog a csábítás minden tiltott módjától, s figyelmeztette a kormányszerveket, hogy a legnagyobb figyelmet fordítsák erre az ügyre, és akadályozzák meg a túlkapásokat.[80]

Kissé kétértelmű kifejezések mögé bújva, a királyi rendelet megkerülte a vegyesházasságok kényes kérdését.[81] De még így is az ellenkezőjére fordította az ud-

[76] F. O. 7/316. Gordon Aberdeennek, no. 20. 1844. március 15. PRO, London

[77] F. O. 7/317. Gordon Aberdeennek, no. 75. 1844. nov. 19. PRO. London

[78] *Metternich:* Mémoires. 7. köt. 52. old. „Aforisztikus megjegyzések a magyarországi helyzetről'' 1844 végén.

[79] *Andics:* Metternich ... 225.

[80] MOL, Budapest, M. Kir, Kancellária, C 13, Benigna mandata, A királyi helytartótanácstól a megyékhez 1846. március 31. „helytartósági intézvény'' no. 12.955 A Rajachich körlevelére és a királyi rendeletre vonatkozó korai averziókra ld. a nagyváradi unitus püspök, Erdélyi Balázs által 1846. május 3-án benyújtott latin nyelvű panaszt, melyhez csatolta Abrahám Rezső plébános 1846. április 13-án kelt petícióját „az ortodoxok fenyegető magatartásáról'' Bokszegen, Arad megye. ÖSTA, Kab. Arch. Konferenz Akten s, Karton 4, 1846:346s. Az unitus egyháznak az ortodox rovására történő hivatalos erősítését célzó intézkedésekre a katonailag fontos Délvidéken ld. uo. Karton 2, 1845: Conf. Z.17s, amely „csaknem egy egész falusi közösség'' unitussá válásáról szól a havasalföldi-bánáti határvidéken 1845 januárjában. A Staatskonferenz részvevői, Metternich, Kolowrat és Lajos főherceg Hardegg Hofkriegsratspresident jóindulatú beavatkozása mellett foglaltak állást.

[81] Ahogy az 1843/44-es országgyűlésen ismételten elhangzott, a görögkeleti dogma a protestánssal ellentétben ragaszkodott a házasság szentség voltához, tehát felbonthatatlanságához is, és ellenezte a vegyesházasságokat. Ebben a tekintetben álláspontja hasonlított a római katolikusokéra. Vallásilag kevert területeken azonban az ortodox egyháznak is el kellett fogadnia az adott helyzetet s ez egyet jelentett azzal,

var korábbi álláspontját, és komoly engedményt jelentett az ortodox papságnak, melynek így alkalma nyílt országos méretekben tovább folytatni a parlamenti vitát Bécs és a magyar újkonzervatív adminisztráció segítségével.

Eltekintve a királyi rendelet és a krakkói felkelés érdekes egybeesésétől, Metternichnek és Apponyinak jó oka lehetett mind bel-, mind külpolitikai szempontból arra, hogy helyreállítsa a jó viszonyt a magyarországi szerb vezetés alatt álló ortodox egyházzal. A megfontolások között szerepet játszott egy kibontakozóban lévő enyhülés Szentpétervár és Róma között, az orosz együttműködés szüksége a Balkánon, főleg a Szerbia körüli zűrzavarban, valamint az, hogy csökkent a veszélye az „autokrata'' beleszólásának a Habsburg-korona országainak dolgaiba a nemkívánatos házassági kapcsolat elvetésével.

Mindez további magyarázatot és kutatást igényel, amely messze túlnőne a jelen tanulmány keretein. A királyi rendelet Magyarországot érintő vonatkozásai talán nyilvánvalóbbak, így ezeket tekintjük át röviden.

Azt is mondhatnánk, hogy a rendelet részét képezte a kormányzat készülődésének a következő diétára: lépés volt afelé, hogy megakadályozzák a potenciálisan ellenzéki erők egyesülését a vallás kényes kérdésében, s kísérlet volt arra is, hogy az udvar megnyerje az ország ortodox lakosságának támogatását.

A megyék reagálását a helytartótanács által hozzájuk továbbított királyi rendeletre a királyi adminisztrátor hatékony tevékenysége, az illető megye lakosságának etnikai és vallási összetétele, a liberális ellenzék ereje és sok más helyi tényező határozta meg. Torontál vármegye megyegyűlése – mely megye kevert népessége nagyszámú képzett és jómódú szerbet is magába foglalt – tudomásul vette az ortodoxok helyzetét rendezni kívánó királyi rendeletet, és törvénybe kívánta iktattatni a következő diétán.[82] Komárom megye gyűlése a rendeletben sérelmet látott, mert az olyan témával foglalkozott, amely a törvényhozás hatáskörébe tartozik, és most a törvényes eljárás mellőzésével nyúltak hozzá. Mégis törvénybe kívánta iktatni, s mivel ésszerűnek ítélte, ideiglenesen elfogadta és elrendelte közzétételét.[83] Pest vármegye hasonlóképpen szorgalmazta a rendelet kodifikálását a következő diétán, hangsúlyozva, hogy a haza minden polgára a törvény védelmét kell, hogy élvezze a vallás- és lelkiismereti szabadság dolgában. A rendeletet a megyei szolgabíráknak is figyelmébe ajánlották.[84] A zalai megyegyűlés is elismerte a királyi rendelet pozitívumát, de a De-

---

hogy elvesztette hatáskörét a katolikus-ortodox vegyes házasságok terén a katolicizmus szupremáciája következtében, amelyet az 1791: 27. tc. hivatalosan fenntartott. Metternich megkísérelte megmagyarázni az ortodox egyházzal szembeni politikáját Szentpéterváron, ld. levelét Ausztria oroszországi nagykövetéhez, Colloredo grófhoz 1846. március 7-én. Hangoztatva, hogy a magyar országgyűlésnek nincs joga dönteni az ortodox valiási ügyekben, s ezért az 1844: 3. tc. csak a katolikusokra és a „szakadár'' protestánsokra vonatkozik, a kancellár mégis meg kívánta nyugtatni a cárt, hogy a karlócai metropolita híveihez intézett pásztorlevele által(!) kifejezésre jut az a királyi akarat, mely a nem egyesült görög egyház helyzetét a római katolikus egyház szintjére emeli *(entièrement assimilée)*. Vö. Andics Erzsébet szerk.: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. 1-3 köt. Bp. 1952–81. 1. köt. 194–95.

[82] MOL. József nádor lt. N 22. Praesidialia, 1846. 100 cs. No. LXXXII/3 (1846. május 26.)

[83] Uo. No. LXXXIV (május 25.)

[84] Uo. No. LXXXVIII (június 9–10.)

ák Ferenc által vezetett liberális ellenzék a „királyi határozat" formáját sérelmesnek találta, bár szándékával egyetértett. Azzal érvelve, hogy a görögkeleti nem pusztán egy megtűrt, hanem egy jogilag bevett vallás, Deák úgy vélte, hogy az azt érintő változások – bármennyire jótékonyak is legyenek – nem jöhetnek végrehajtási utasítás formájában, hanem csakis törvényhozási úton.[85] A július eleji veszprémi megyegyűlés élénk vitájáról készült latin (!) nyelvű jelentés szintén arra utal, hogy bár a liberálisok elvben nem tagadták az ortodox egyház vallási egyenlőségét, hevesen vitatták annak adminisztratív úton való érvényesítését. Ugyanakkor olyan ultrakonzervatívok, mint Cziráky János gróf arra figyelmeztettek, hogy az egyik vallásról a másikra való áttérést megkönnyítő – bármily nagylelkű – engedmények a vallástalan propaganda malmára hajtják a vizet. A rendek éppen azon voltak, hogy fogalmazzanak egy petíciót a királynak, melyben előadnák sérelmeiket, mikor a viták kellős közepén újabb rendelet érkezett a helytartótanácstól, amely módosította az előzőt, mire elálltak tervüktől. Utasították azonban a következő diétára delegált küldötteiket, hogy új törvényhozás útján zárják le az ügyet.[86]

A nyáron és ősszel tartott megyegyűlések „örömmel és hálával" fogadták a helytartótanács második, június 23-án kiadott rendeletét, amely óva intett az unitusok tömeges áttérésétől a nem egyesült görög felekezetre, s amely arra kérte a megyéket, hogy vizsgálják ki az ilyen eseteket, és fegyelmezzék meg a „csábító" ortodox papokat. Sáros vármegye a rendelet egyes homályos pontjait megfelelő törvényhozás útján tisztázni a következő diétán kívánta. Máramaros vármegye, ahol a román és rutén lakosok túlnyomó többsége unitus volt, utasította a szolgabírákat, hogy figyeljék az ortodox papok tevékenységét.[87] A két, részben önmagában is ellentmondó királyi rendelet által okozott neheztelés, zavar és aggodalom jól lemérhető Bihar vármegye vaskezű adminisztrátorának, Tisza Lajosnak a jelentésén. A jelentés nagy részletességgel taglalja a szeptember végi viharos négynapos megyegyűlést és csatolva tartalmazza a júniusi helytartótanácsi rendelet egy nem teljes példányát, valamint a megyének arra válaszként adott határozatát.[88] Tiszának, aki minden lehetséges eszközzel meg akarta törni a liberális ellenzéket, el kellett ismernie, hogy minden igyekezete ellenére képtelen volt elérni a rendelet elfogadását.

A helytartótanácsnak június 12-én megküldött, a magyar kancellár, Apponyi által aláírt második királyi rendelet (melyből egy-egy példányt kapott a prímás, minden római katolikus püspök, a görög katolikus és az ortodox egyház, valamint valamennyi helyhatóság)[89] megdöbbenésének adott hangot amiatt, hogy az ortodox met-

[85] Uo. No. XCIII (június 15–20.). Deák két hozzászólását ld. Kónyi Manó szerk.: Deák Ferenc beszédei. 1–6 köt. Bp. 1882–98. 1. köt. 587–89. Ld. még *Csizmadia Andor:* Deák Ferenc egyházpolitikája. In: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai gyűjtemény no. 5. Zalaegerszeg, 1976. 31.

[86] MOL, József nádor lt., N 22, Praesidialia, 1846, 100 cs. No. C (július 6–9.); a magyar jelentést ld. no. CI.

[87] Uo. no. CXXIII (aug. 24–25.) és No. CXXXVII (szept. 1–12.)

[88] Uo. No. CXLV és CXLV/3 csatolva (szept. 23–26.)

[89] MOL. M. Kir. Kancellária. C 13, Benigna mandata, P. 9727/447. A helytartótanács június 20-án érkezett rendeletet 24.190-es szám alatt továbbította a megyéknek. A Tisza jelentéséhez csatolt másolati példányból hiányzanak az utalások a szétküldésre, a különbizottságok felállítására 16 megyében és unitus pa-

ropolita „felhatalmazás nélkül, időnek előtte és kétes, szabad értelmezések alapján" úgy döntött, hogy közzéteszi az előző rendeletet papsága körében. Bár a júniusi határozat nem helyezte érvényen kívül a február 21-ikit, hangsúlyozta a római és görög katolikus egyházak uniójának kívánatos voltát, fenntartva a lelkiismereti szabadság elvét minden alattvaló számára. A kritikus pont az volt, hogy ha az unitus falvakban tömeges áttérés történne az ortodoxiára, ott a rendelet külső ösztönzést tételezett fel, amelyre fel kell hívni mind a helytartótanács, mind az udvar figyelmét s a választ „óvatosan meg kell várni", hogy megelőzhető legyen a templomok, iskolák és más egyházi épületek erőszakos elfoglalása vagy más helyi rendzavarás. Az 1791 : 26. tc. 13. pontjára hivatkozva a második királyi rendelet utasította a hatóságokat, hogy szigorúan büntessék meg azokat az ortodox papokat, akik unitus egyéneket vagy csoportokat áttérésre bírnak rá.

A bihari rendek emlékeztették a helytartótanácsot, hogy sok éven át, több diétán támogatták minden törvényesen bevett vallás szabadságát, s a zalai és más megyei rendekhez hasonlóan elítélték s sérelmesnek tartották azt a módot, amelyet a kormányzat a máskülönben dicséretes cél elérésére választott, mert e célt az országgyűlésen törvényes úton kell megvalósítani. Vitatták az 1791 : 26. tc. érvényét is erre az ügyre nézve, mivel az a protestánsokkal foglalkozott. E törvény 13. cikkelyének felhasználása a görögkeletiek megregulázására ellentmond a bécsi és a linzi béke elveinek, melyeken a törvény alapul. Ezek a békemegállapodások kifejezetten megengedték egész közösségek áttérését a protestantizmusra. Az, hogy királyi hatóságok regisztrálják a más vallásra áttérő közösségeket, a szabad vallásgyakorlatot sérti, és azokra a protestánsellenes intézkedésekre emlékeztet, melyek az 1791 : 26. tc. törvénybe iktatása után ötven évvel is fennmaradtak.

A bihari megyegyűlés bírálta a karlócai metropolitát is amiatt, hogy papsága útján közzétette a királyi rendeletet, mielőtt az a megyékhez eljutott volna. A bihari határozat utalt rá, hogy a megye számos román közösségében sokan kívánnak áttérni a nem egyesült görög hitre.

Míg a megye hajlandó volt elfogadni azoknak az áttérését, akik követték az 1844 : 3. tc. előírásait, régi vallásukhoz tartozónak tekintette mindazokat, akik ezt nem tették meg, és vegyesbizottságot küldött ki az unitusok és ortodoxok között a jövőben esetleg felmerülő nézeteltérések tanulmányozására. A románok közötti nyugtalanságtól és a protestánsok jogainak újbóli megsértésétől való félelem, valamint a római és a görög katolikusok vonakodása az áttérés megkönnyítésére mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a bihari megyegyűlés résztvevőinek többsége alkotmányos alapon elutasította mind a februári, mind a júniusi királyi rendeletet.[90]

---

rókiák és iskolák létrehozására három faluban. A kérdéses megyék a következők voltak: Bihar, Szabolcs, Bács, Arad, Temes, Krassó, Torontál, Békés, Csanád, Csongor, Mármaros, Körös, Varasd, Verőcze, Pozsega és Szerém.

[90] A márciusi és júniusi királyi rendeletek ellentétes megítélésére ld. az eperjesi görög katolikus püspök 1846. június 25-i panaszát, mely szerint veszély fenyegeti nyáját az 1844: 3. tc. ortodoxokra történő kiterjesztésével, valamint a Temes vármegyéből 1846. október 27-i dátummal írt jelentést, mely szerint a két rendelet semmi gondot nem okozott. MOL, Consilium Locumtenentiale, C 77. Departementum religio-

Az „ortodox kérdésnek'' ez az ügyetlen kezelése, mely az 1843/44-es országgyűléssel kezdődött, ilyeténképpen teljes kört futott be. Ahelyett, hogy megerősítette volna a protestánsok keservesen kiharcolt és 1844-ben elismert jogait, az 1844 : 3. tc. tétova részleges kiterjesztése az ortodox hívőkre még ezeket is kérdésessé tette. Bár mindenki a vallás- és lelkiismereti szabadságot hangoztatta szóban, a kormányzás alkotmányos és abszolutista formája körüli összeütközések során alkalmazott gyakorlati lépések komoly korlátokat szabtak a liberális tendenciák és demokrácia terjedésének a politikai közösség életében. Az 1840-es évek vallásügyi küzdelmei az 1847-ben kezdődő utolsó magyar rendi országgyűlés összecsapásainak előjátékaként foghatók fel. Kitapintható összefonódásuk az etnikum, nemzetiség és külpolitika kérdéseivel nagy szerepet játszott a hamarosan bekövetkező forradalmi megrázkódtatás során fellépő konfliktusok elmélyítésében.

---

nare Graeci ritus non unitorum, 1846. Fons. 43, 5–5a és 6a. 1847 júliusában, tíz hónappal Bihar megye előző őszi tiltakozása után a királyi rendeletek miatt és szó szerint az országgyűlési választások előestéjén, Arad megye adminisztrátora megerősítette a bihari aggodalmakat. Leírta, hogy a megyei kozgyűlésen Galsa község 251 lakosa benyújtott egy megfelelő aláírásokkal ellátott petíciót, amelyben az aláírók kifejezték ama elhatározásukat, hogy áttérnek a görög nem egyesült hitre, hivatkozva a helytartótanács 1846. márciusi, 12.955. számú rendeletére. Az adminisztrátor javasolta a márciusi rendelet érvénytelenítését vagy azonnali felfüggesztését. Rámutatott, hogy a kérvényezők azt állítják magukról, hogy a falu keleti rítusú hívőinek többségét alkotják, és követelik az unitusoknak 13 évvel korábban ugyanilyen alapon átadott templomépület visszadását. Az ilyen követelések teljesítése az adminisztrátor szerint növelné a feszültséget a lakosság körében, és különös veszélyt jelentette a kisnemesség körében található nagyszámú ortodox hívőre való tekintettel. Ugyanez a forrás másutt is hivatkozik „a nagyszámú görög nem egyesültek(re) a nemesség közt''. MOL, M. Kir. Kancellária, A 45. Acta Praesidialia, 1847, 280 cs. Nos. 608 és 645/Pp., (az 1847. július 1–9-én tartott megyegyűlés anyaga). A konfliktus egyaránt érintett vallási, etnikai és társadalmi tényezőket és a fennálló rend osszeomlása esetén valóban robbanásveszélyt rejtett magában az ország egyes területein. A magyar kancellária, amelynek Faschko adminisztrátor a jelentését benyújtotta, azt tanácsolta az aradi adminisztrátornak 1847. szept. 12-én, hogy forduljon a helytartótanácshoz útmutatásért a galsai ügyben, és tartsa magát ahhoz. Uo. A 45. Acta Praesidialia, 1847, 282 cs., no. 759/Pp. Figyelemre méltó, hogy a Kossuth által fogalmazott 1848: 20. tc. 7. cikkely (ld. 58. sz. jegyz. fent) az 1848. január 1-i állapotokhoz ragaszkodott a templomépületek dolgában, és megtiltotta az ilyen épületek visszavételét még akkor is, ha egy közösség görög rítusú híveinek többsége úgy dönt, hogy változtat vallási hovatartozásán. (Ld. még Kossuth beszédét ápr. 4-én és 5-én, az utóbbi esetben válaszol Bihar megye küldöttének, Beöthy Ödönnek. Berta szerk.: Kossuth az utolsó rendi országgyűlésen, 726. old. és 730. old.) Nyilvánvaló az összefüggés a Vormärz idején az ortodox kérdésről folyó, eddig figyelembe nem vett „láthatatlan vita'' és 1848 tavaszának eseményei között. Ennek értelmében újra kellene értékelni az erre vonatkozó, nem teljes információkat, pl. *Károlyi Árpád:* Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. In: Fontes. Bp. 1936. 141–42. old.; *Meszlényi Antal:* A magyar katholikus egyház és az állam 1848/49-ben. Bp. 1928. 78–79, 85.; Tillmann Béla: 1848: XX. t.- cz. Esztergom, 1904. 9, 28.

Дьердь Барань:

ПЕРСПЕКТИВЫ И ГРАНИЦЫ ЛИБЕРАЛИЗМА И СВЕТЕ РЕЛИГИОЗНЫХ ДИСКУССИЙ ГОСУДАРСТВЕННОГО СОБРАНИЯ 1843/44 ГГ.

(РЕЗЮМЕ)

В период вспышки религиозного фанатизма от Ирландии до Ирана, от Соединенных Штатов до Советского Союза в конце XX в. особый интерес вызывает исследование роли религии в период распространения в Венгрии идей либерализма и демократии в начале прошлого века.

В начале своего труда, написанного на основе материалов венгерских, ватиканских, австрийских и английских архивов, исследователь жизни и деятельности Иштвана Сеченьи, профессор Денверского университета (США) Джордж Барань дает краткий обзор конституционных гарантий свободы вероисповедания протестантской, особенно люцеранской и кальвинистской церквей в Венгрии первой полоины XVII в. (Ратификация венского 1606 г. и линцского 1645 г. мира.) Хотя победившая контрреформация Габсбургов сильно ограничила права протестантов. Иосиф II и венгерские государственные сорания 1790 г. после его правления укрепили свободу вероисповедания для верующих протестантской и православной церкви. Но полного равноправия с римской католической (государственной) религией не принесли ни для протестантской, ни для православной церкви и законы 26 и 27 1790 г. РРелигиозные ограничения, обиды с особой силой давали о себе знать в случае смешанных браков и их расторжения, при переходе оф католической в другую христианскую веру, при воспитании детей от смешанных браков. Для рассмотрения этих жалов государственное ссобрание 1825—27 гг. образовало коммисию, рассмотрение жалов началось на реформистском государственном собрании 1830 г. этом государственном собрании на повестку дня был выдвинут и вопрос равноправия евреев и представителей унитарской церкви, более того, государственное собрание 1839—1840 гг. приняло узаконенный королевом-императором первый закон об эманципации евреев.

В средней части работы рассматривается дискуссия по религиозным вопросам на государственном собрании 1843—44 гг. Так как в нижнем регионе доминировали либеральные послы, в верхнем — консервативные аристократы, консенсуса добиться было непросто. Тем более что на диете такие выдающихся представители венгерского католицизма, ка Сеченьи, Деак, Этвеш часто сталкивались с глашатаями ультрамонтанского направления папы римского Грегория XVI. Кроме того, рассмотрение вопросов вероисповедания часто неразрывно переплеталось с конфликтами венгерского и невенгерского восточноевропейского национализмов, как об этом свидетельствовало рассмотрение поднятых венгерской стороной вопросов посследния протестантов в Хорватии или якобы прославянских настроений среди православного духовенства.

Если затянувшаяся на долгие месяцы дискуссия по „делу религии" или „вопросу вероисповедания" концентрировалась на полном разноправии двух крупнейших протестантских церквей, хотя до последней стадии диеты язык предложений указывал на все утвердившиеся христианские вероисповедания, в том числе и на православную церковь, на другом уровне, то есть в дискуссии по градоустройству, в которой обсуждалось распространение права голосования городских жителей на новые прослойки, вновь высказывались подробные доводы за и против полной эманципации евреев. И хотя в этом вопросе не было сделано ни шага ни взад, ни вперед, многогранный, отчасти гуманный, отчасти предвзятый анализ еврейского вопроса предпределил как тон, так и основную аргументацию подобных дискуссий следующего столетия.

Результатом дискуссии по религиозным вопросам, одновременно важнейшим результатом всего государственного собрания явилось принятие закона 1844:3, который по крайней мере отчасти удовлетворил пожелания протестантов по смешанным бракам и облегчил переход католиков в две

распространенные крупнейшие протестантские веры, хотя о т.н. реверзалах, то есть о письменном обещании католического воспитания детей от смешанных браков в законе ничего сказано не было

Ничего не говорились в законе, свидетельствовавшем об усилении светлого венгерского национализма в ущерб католической церкви и абсолютной королевской власти, об удовлетворении потребностей возглавляемой высшим сербским духовенством православной церкви, хотя представленный в верхней палате православный клир последовательно голосовал за либеральный законопроект нижней палаты, то есть против консервативного большинства верхних сословий и венского двора в затянувшейся дискуссии по религиозным вопросам.

В статье доказано, что новый закон не случайно прошел мимо, „православного вопроса", это результат совместных усилий Меттерниха и папской дипломатии. Указывается на связь между подавлением католической церквии в России и особенно в Польше и положением православной церкви в монархии Габсбургов, в частности православной церкви в Венгрии, при этом особое внимание уделяется плану династического брака Романов—Габсбырг, на котором настаивал русский царь Николай I. В случае осуществления этого плана сын палатина Йожефа эрцгерцог Иштван взял бы в жены Ольгу, великую княжну, дочь русского царя. Этот нажим со стороны царя с особой силой давлел над Меттернихом во время окончательного утверждения в Вене текста венгерского религиозного закона. Меттерних не был в восторге от идеи царя-зятя, ведь эрцгерцог Изгван был наместником Чехии и потенциальным преемником на посту венгерского палатина: принимая во внимание состояние здоровья императора и короля Фердинанда, орлеанское крыло варианта Габсбургов при русской поддержке нельзя было считать утопией. Очевидно, что и католическое духовенство не поддерживало идею женитьбы Иштвана нг княги не в период кризисного состояния отношений с Россией: как Вене, так и Риму пришлась весьма кстати проблема предзамужней католизации княгини, где царь не мог пойти на уступки, однако гайное обсуждение этой проблемы исключало в этот исторический момент уступки православной церкви на территории Венгрии.

Кстати, в Венгрии план женитьбы эрцгерцога Иштвана на княжне Романовой вызвал недоумение. Исключение составлял лишь граф Иштван Сеченьи, который на этом этапе жизни был „доверенным лицом правительства", и связывал иллюзорные надежды с помпезным двором молодого короля в Буде.

Статья заканчивается „невидимым" продолжением обсуждения религиозных вопросов по завершении государственного собрания 1843—1844 гг., что можно рассматривать и прологом последнего сословного государственного собрания. В начале 1846 г. через возглавляемую Дьердьем Аппоньи венскую венгерскую канцелярию и наместнический совет в Буде двор и указном порядке распространил уступки закона 3 от 1844 г. на неприсоединившуюся православную церковь. К тому времени естественно миновала „опасность" династического брака Габсбург—Романов, Николай I пришел к согласию с папой. Вена и венгерская неоконсервативная администрация готовились к выборам, нужна была поддержка православного высшего духовенства. Прием нового королевского указа в комитатах с либеральным большинством был неоднозначным. Либеральные комитаты — например, Зала, под руководством Деака согласились с религиозным равноправием неприсоединившихся православных, но протестовали против формы королевского указа и намеревались выступить законодательным путем. Консервативные силы опасались, что уступки в переходе от одной религии к другой будут способствовать распространению отхода от религии вообще. Комитаты с этнически неоднородным населением — Бихар, Арад — из-за сильного желания оторваться от церкви со стороны православного населения опасались, что духовенство неприсоединившихся церквей попытается насильственными методами вернуть себе церкви и школы, ранее отобранные и переданные униотам, которым покровительствовали католическая церковь и венский двор. При виде неразберихи и противостояния канцелярия издала другой королевский указ для выяснения первого и подчеркнула желательность союза католической и униатской церквей. Все это не сократило неразберихи и замешательства, и протестанты опасались ослабления своих прав,

признанных законом 3 от 1844 г. при виде послаблений для православной церкви. Дискуссии комитатских сборов затянулись до 1847 г., поэтому религиозные напряженности можно считать прологом государственного собрания 1847—1848 гг. Их тесная связь с вопросами этноса, национальности и внешней политики позволяла прогнозировать близкие конфликты революционных потрясений.

György Bárány

PERSPECTIVES ET LIMITES DU LIBÉRALISME HONGROIS À TRAVERS LES DÉBATS SUR LES AFFAIRES RELIGIEUSES DE LA DIÈTE DE 1843–1844

(Résumé)

A cette fin du XXe siècle, lorsque de l'Irlande à l'Iran et des États-Unis d'Amérique à l'Union soviétique, le fanatisme religieux surgit ou plutôt resurgit dans le monde entier, l'étude du rôle de la religion à l'époque de l'introduction des idéaux du libéralisme et de la démocratie dans la Hongrie de la première moitié du XIXe siècle nous paraît d'un intérêt particulier.

L'article de George Barany, professeur à l'Université de Denver (USA), spécialiste de l'œuvre d'István Széchenyi (écrivain et homme politique hongrois du premier XIXe siècle) est basé sur des recherches effectuées dans des archives hongroises, autrichiennes, britanniques et du Vatican. Au début, l'auteur étudie brièvement les garanties constitutionnelles datant de la première moitié du XVIIe siècle de la liberté du culte protestant, en ce qui concerne notamment les Églises luthérienne et calviniste (l'enregistrement dans le recueil des lois des dispositions du traité de Vienne de 1606 et de celui de Linz de 1645). Alors que le gouvernement des Habsbourg, attaché à la cause de la Contre-Réforme victorieuse, avait strictement limité des droits des protestants, Joseph II et après son règne les diètes hongroises des années 1790 confirmèrent la liberté des cultes protestants et orthodoxe. Cependant l'égalité des droits et la réciprocité des conversions avec la religion d'État catholique romaine ne furent pas accordées aux protestants et aux orthodoxes par les articles 26 et 27 de la loi 1790. Ainsi, les problèmes de la célébration et de la dissolution des mariages mixtes, de la conversion des catholiques à d'autres religions chrétiennes et l'éducation des enfants nés de mariages mixtes constituaient leurs principauex griefs religieux. La diète de 1825–1827 mit sur pied une commission chargée d'étudier ces questions, qui furent par la suite débattues aux diètes de la décennie 1830, où l'on mit aussi à l'ordre du jour l'octroi de l'égalité des droits aux Juifs et aux unitariens. La diète de 1839–1840 adopta finalement une première loi sur l'émancipation des Juifs, revêtue de la sanction de l'empereur.

La plus grande partie de l'article est consacrée aux problèmes religieux étudiés par la diète de 1843–1844. Comme la Chambre basse était dominée par des députés libéraux tandis qu'à la Chambre haute les aristocrates conservateurs étaient largement majoritaires, il était fort difficile d'aboutir à un accord, d'autant plus que Széchenyi, Deák et Eötvös, représentants laïcs les plus éclairés du catholicisme hongrois se heurtaient sans cesse à la résistance des porte-parole de l'ultramontanisme de Grégoire XVI. En outre, les débats sur les questions religieuses étaient souvent indissolublement liés aux conflits entre le nationalisme hongrois d'une part et les nationalismes non hongrois de l'autre, ce dont témoigne entre autres la mise en cause par quelques députés hongrois de l' établissement de protestants en Croatie ou le prétendu panslavisme du clergé orthodoxe.

Alors que les délibérations très passionnées se prolongeant pendant plusieurs mois sur la « matière » ou « question » religieuse portaient en réalité sur l'octroi de l'égalité complète aux adeptes des deux grandes religions protestantes – bien que jusqu'à la phase finale de la session les propositions formulées eussent concerné en principe tous ceux qui appartenaient à des confessions chrétiennes reçues (y compris donc aussi les orthodoxes), à un autre niveau, lors du débat sur la « réglementation urbaine », c'est-à-dire à propos de l'extension du droit de vote à de nouvelles couches de la population des villes, bien des députés prenaient la parole pour arguer de nouveau longuement pour ou contre l'émancipation complète des Juifs. Quoique

ni marche en avant ni marche arrière ne fussent alors faites, l'attitude généreuse des uns et le parti pris dicté par des préjugés des autres annonçaient déjà, tant par la tonalité que par l'essentiel de l'argumentation, les débats du siècle suivant.

L'un des principaux résultats du débat sur les questions religieuses – et de toute la diète de 1843–1844 en général – aura été l'adoption de la loi 3 de 1844, qui donnait – au moins en partie – satisfaction aux revendications des protestants au sujet des mariages mixtes, et facilitait la conversion des catholiques aux deux grandes religions protestantes reçues, tout en passant sous silence, il est vrai, le problème des révérsales, c'est-à-dire le consentement écrit du conjoint non catholique à élever les enfants à naître du mariage mixte dans la religion catholique.

La loi, qui fut d'ailleurs l'expression sur le plan constitutionnel de la montée du nationalisme hongrois laïc aux dépens de l'autorité de l'Église catholique et de l'absolutisme monarchique, ne répondait pas non plus aux voeux de l'Église orthodoxe conduite par le haut clergé serbe ; durant les longs débats de la diète, les représentants de ceux-ci à la Chambre haute ne cessaint de voter – mais en vain – pour les propositions libérales de la Chambre basse contre la majorité aristocratique conservatrice et la cour de Vienne.

Barany montre que ce mutisme au sujet de la »question orthodoxe«, au lieu d'être l'œuvre du hasard, doit être attribué aux efforts conjugués de Metternich et de la diplomatie papale. Il met en vedette à ce propos les rapports entre l'oppression des catholiques de Russie (en particulier celle de l'Église catholique de Pologne) d'une part et la situation de la religion orthodoxe dans l'Empire des Habsbourg (donc aussi en Hongrie) de l'autre, et examine ensuite le projet de mariage dynastique Romanov-Habsbourg conçu par le tsar Nicolas Ier entre l'archiduc Étienne, tils du palatin Joseph, et l'archiduchesse Olga, fille du tsar. Ce fut juste au moment de la mise au point définitive du texte de la loi religieuse hongroise que la pression russe sur Metternich était la plus forte ; d'allieurs celui-ci ne se passionnait point pour l'idée du mariage russe, car l'archiduc Étienne était lieutenant général de Bohème et héritier présomptif du titre palatin de Hongrie : vu l'état de santé de l'empereur et roi Ferdinand, la variante au trichienne d'une succession à l'orléanaise, avec l'appui éventuel de la Russia, ne relevait point de l'empire des chimères. Évidemment, le clergé catholigue ne soutenait pas non plus au moment du conflit avec la Russie le projet du mariage d'Étienne avec l'archiduchesse »hérétique« : Vienne et Rome avaient su exploiter le problène de la conversion prénuptiale de l'archiduchesse Olga, qui était inadmissible pour le tsar, mais dont la discussion secrète excluait au moment donné de concessions à l'Église orthodoxe de Hongrie.

Or l'ébruitement du projet de mariage russe de l'archiduc d'ailleurs très populaire provoque une consternation générale en Hongrie. Le seul à s'en féliciter fut le comte István Széchenyi, qui était encore »homme du gouvernement'', et qui chérissait alors – comme après – la vaine fiction de l'établissement à Buda de la brillante cour d'un possible roi.

L'article de Barany traite finalement de la reprise « invisible » du débat religieux de 1843–1844 après la cloture de la diète, où l'on peut voir pour ainsi dire un prélude à la dernière diète de l'histoire de Hongrie. C'est qu'au début de 1846, par la truchement de la chancellerie hongroise de Vienne dirigée par György Apponyi et du Conseil de lieutenance de Buda, la cour de Vienne étendait par voie d'ordonnance les concessions relatives à la conversion de la loi 3 de 1844 aux orthodoxes non uniates. Bien entendu, le « péril » du mariage russe était déjà passé, et Nicolas Ier avait déjà trouvé un modus vivendi avec la papauté. Vienne et l'administration néo-conservatrice hongroise se préparaient à de nouvelles élections; aussi avaient elles besoin entre autres de l'appui du haut clergé orthodoxe. Cependant l'ordonnance royale en question ne fut pas accuellie avec enthousiasme aux assemblées de comitats. Regroupés autour de Deák, les comitats à majorité libérale (comme par exemple celui de Zala) approuvaient l'égalité religieuse des orthodoxes, mais protestaient contre le gouvernement par ordonnances et entendaient procéder par voie législative. Les conservateurs craignaient que la facilité de la conversion d'une religion à l'autre ne favorisât les progrès de l'irréligion. En raison du « schisme » au sein de leur population orthodoxe numériquement très importante, les comitats multiethniques (dont par exemple celui de Bihar ou d'Arad) redoutaient que le clergé orthodoxe non uniate n'allât recourir à la violence pour reprendre les temples et écoles cédés à l'Église uniate protégée par l'Église catholique de Hongrie et le gouvernement de Vienne. Les troubles et les objections amenèrent finalement la chancellerie à promulguer une deuxième ordonnance royale pour clarifier les dispositions de la précédente et pour insister sur l'union souhaitable des Églises catholique et orthodoxe. Bien sûr, les discordes ne s'apaisèrent pas pas pour autant; en plus, les protestants voyaient dans les

concessions accordées aux orthodoxes le premier pas vers l'abrogation de leurs droits garantis par la loi 3 de 1844. Les débats aux assemblées de comitats se poursuivaient encore en 1844, ce qui fait que cette querelle religieuse annonçait déjà un des thèmes majeurs des délibérations de la diète de 1847–1848. L'étroite interdépendance entre les questions religieuses et les problèmes des ethnies, des nationalités et de la politique étrangère préludaient aux antagonismes qui devaient éclater lors des bouleversements révolutionnaires de 1848–1849.

Heiszler Vilmos

HADSEREG, TÁRSADALOM, KÜLPOLITIKA KÖZÉP-EURÓPÁBAN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Külpolitika és társadalmi berendezkedés

Dolgozatomban a diplomácia és hadvezetés kapcsolatát elemzem egy meglehetősen rövid, de diplomáciai akciókban, kombinációkban annál gazdagabb időszakban. Már maga a témaválasztás sugallja a hipotézist: a külpolitikát formáló tényezők nemcsak a külügyminisztériumban és a külképviseleteken keresendők, hanem a szorosan vett diplomáciától távolabb álló szférákban is. Hiszen a külpolitikai aktivitás nem légüres térben folyik: belpolitikai, társadalompolitikai, sőt ideológiai tényezők is hatnak egy politikai irányvonal, koncepció kidolgozásakor. S hogy csak a leggyakrabban használt dichotómiát – érdek vagy érték alakítja-e a politikát említsük: érdekek és értékek konfliktusában sohasem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az érdekek felismerése a politikusok tudatában mindenféleképpen meghatározott (és meghatározó!) értékek által kicövekelt úton megy végbe. Vagyis vitathatónak tartom azt a felfogást, mely szerint a politikában, s főleg a külpolitikában nincs helyük az elvont érdekeken kívüli értékeknek. Hiszen a fő kérdés éppen az: hogyan fogalmazta meg valaki valamely állam érdekeit, mit tartott a legfontosabbnak, mit elhanyagolhatónak. S mivel az érdekek felismerésében és megfogalmazásában is meglehetősen kiterjedt pluralizmussal állunk szemben, valószínűsíthető, hogy a különböző felfogásokat nem csupán informáltságbeli, vagy éppenséggel képességbeli különbségek okozták. Más volt az államérdek a kancellár, más a pénzügyminiszter, más a generális, más a gyáros, más a püspök számára. Arról nem is beszélve, hogy azonos szociológiai jellemzőkkel leírható személyek is gyökeresen eltérő felfogást képviselhettek egy-egy konkrét kérdés, vagy kérdéskör kapcsán.

Külpolitika és belpolitika, diplomácia és társadalom kapcsolatának vizsgálata természetesen egyáltalán nem új találmány. Ranke híres „Primat der Aussenpolitik''-felfogása, melyben ő is felismeri a szférák egymásrahatását, csak éppen a diplomácia meghatározó mivoltát kiemelve, máig is hat. Mindez természetes: az eredeti okmányokra összpontosító történetírás keresve sem találhatott volna magának jobb forrásbázist, mint a többnyire jól megőrzött, rendezett, áttekinthető külügyi levéltárakat. S a feldolgozott dokumentumok tömkelege, dacára minden forráskritikának, ugyancsak befolyásolja a történészt: a történetírásban is érvényesül a diplomata nézőpontja. (Megjegyzendő, hogy a rankei szemlélet szoros összefüggésben van az általa öncélnak tekintett német nemzetállam létrejöttének feltételeivel, ahol is Bismarck diplomáciai mestermunkája látványosan fedte el a kevésbé szembeszökő összetevőket. Bár

éppen ő mondta a Reichstagban: „Unsere ganze politische Kraft aber wäre... vollständig gescheitert ohne Hinblick auf die deutsche Militärperfection.)[1]

A 60-as évektől induló történettudományi megújulás, melynek során a társadalomtudományi szemlélet egyre inkább tért nyer a történészek között, az új áramlatokra jellemző lendülettel az ellenkező végletekre vitte az új utakat kereső történészeket: a belpolitika primátusa lett a jelszó. A német császárság külpolitikáját vizsgáló munkák (Helmut Böhme: Deutschlands Weg zur Grossmacht, Köln, 1966., Hans-Ulrich Wohler: Bismarck und der Imperialismus, Köln–Berlin, 1969.) belpolitikai-társadalmi, sőt gazdasági okokból magyarázták a külpolitikai lépéseket.[2] Nem véletlen, hogy egy poszthumusz tanulmánykötetnek az összeállító a Rankéval vitázó „Primat der Innenpolitik" címet adta.[3]

A német külpolitikát „hosszú időtartamában" vizsgáló történész pedig már azt állítja, hogy a németországi vezető rétegek túlhaladott értékelképzelései és a megoldandó problémák természete közötti diszkrepanciák miatt Németország nem űzhetett ideológiamentes, csakis józan-racionális nagyhatalmi érdekek által diktált külpolitikát.[4] A diplomáciatörténetet struktúraelemző módszerrel vizsgáló munka bel- és gazdaságpolitikai tényezőkből vezeti le az 1879 hatalmi csoportosulásokat, s eszmetörténeti kategóriákat is alkalmazva „új konzervatív frontról" beszél, a három császár-politikát tárgyalva.[5] Hasonló módszereket alkalmazva az agrárius érdekek érvényesülésében látta a monarchikus szolidaritás szétesésének okát az iparosítás és külpolitika kapcsolatát elemző mű.[6]

A társadalmi, s főleg a gazdasági tényezők meghatározó szerepét valló felfogás nem áll tavol a marxizmus ortodox felfogását valló iskolától sem, s gazdaság és külpolitika összefüggéseinek kiemelt hangsúlyozása sokáig dominált pl. a keletnémet történetírásban.[7]

A Pokrovszkiji vonal legyűrése után a szovjet történetírásban érvényesülő nagyhatalmi szempontok nemcsak az ábrázolás irányultságát, hanem kiinduló bázisát is befolyásolták: a sok kitűnő munkát produkáló szovjet diplomáciatörténeti iskola a klasszikus diplomáciatörténet konzervatív módszereit alkalmazva a szűken vett külpolitikatörténet talaján maradt.[8]

[1] *Otto, H.:* Militärische Aspekte der Aussenpolitik Bismarcks. Zeitschrift für Militargeschichte 1967 : 152.

[2] *Schnepfleitner, J.:* Das Bild Bismarcks in der neuen Historiographie. Innsbruck 1980 (disszertáció) : 178.

[3] *Kehr, Eckart:* Primat der Innenpolitik. Berlin–Wien 1965.

[4] *Hillgruber, A.:* Grossmachtpolitik und Militarismus im 20. Jahrhundert. Düsseldorf 1974 : 15.

[5] *Rosenberg, A.:* Grosse Depression und Bismarckzeit. Köln 1977 : 271.

[6] *Müller-Linke, H.:* Industrialisierung und Aussenpolitik. Göttingen 1971.

[7] *Schreiner, A.:* Zur Geschichte der deutschen Aussenpolitik. Bd. 1. 1871–1918. Berlin, 1952., *Engelberg, E.:* Deutsche Geschichte. Bd. 2., Berlin 1956.

[8] *Szkazkin, S. A.:* Konyec avsztro–russzko–germanszkogo szojuza. Moszkva, 1974., *Jerussalimski, A S.:* Die Aussenpolitik und die Diplomatie des deutschen Imperialismus. Berlin, 1954., *Jerussalimski, A. S.:* Bismarck. Diplomatie und Militarismus. Berlin, 1970.

A magyar történetírásban a diplomáciatörténet érthető okokból nem játszhat domináns szerepet (nem voltunk s még kevésbé vagyunk nagyhatalom, s hosszú ideig nem volt önálló magyar külpolitika sem). A leíró ábrázolásmódon túllépő újabb munkák az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikáját elemezve elsősorban a nemzeti mozgalmak befolyására hívják fel a figyelmet,[9] s érvényesül a gazdasági kapcsolatokra is jobban odafigyelő felfogás.[10] (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a társadalom-, a művelődés- és a külpolitikatörténetet egyaránt magas szinten művelő Hajnal István hagyománya itt komoly ösztönző erőt jelenthet.)

Az osztrák történetírásban érdekes módon nem érvényesült a rankei gondolat: Charmatz munkájában a német modellt nem tartotta érvényesnek a soknemzetiségű birodalom körülményei között.[11] Novotny szerint a primátus – amennyiben egyáltalán beszélhetünk ilyenről – a belpolitikát illette.[12] Hasonlóképpen látta az összefüggést bel- és külpolitika között a kitűnő lengyel történész, Wereszycki is.[13]

Az amerikai történészek között inkább kiegyensúlyozott véleményekkel találkozunk: a közép-európai térség politikai és katonai problémáival sokat foglalkozó Craig pl. az olasz Chabod véleményét idézve tagadja bármely összetevő primátusát.[14] Kohn viszont egyértelműen ideologikus és belpolitikailag konzerváló törekvéseket lát a Hármasszövetség létrejötte mögött.[15] Az angol Taylor komoly német belpolitikai mozgatókat is lát a diplomáciai-katonai motívumok mellett a Kettősszövetség létrejöttében,[16] s Bridge is kimutat ideológiai elemeket Kálnoky külpolitikájában.[17] Az angol visszafogottság itt is megóvja a szerzőket a motívumok németes pedantériával való sarkításától és főleg hierarchizálásától.

A teljesnek távolról sem nevezhető historiográfiai szemle után joggal várhatja az olvasó a szerző véleményét a kérdésről. A külpolitikát egy talán nem túl merész hipotézissel szellemi tevékenységnek nyilváníthatjuk, szellemi tevékenység esetében pedig a különböző hatások a gondolkodási mechanizmuson keresztül érvényesülnek. A 19. század középső harmadának eseményei, új jelenségei az állami erőszakszervezet szerepének erősödésére utaltak. Különösen érvényes volt ez Európa középső régiójában, ahol az új nemzetállamok nemzetközi konfliktusok és háborúk eredményeképpen jöttek létre. Így a politikai gondolkodásban felértékelődött az aktivitás, az erő, a dinamizmus – az öröknek tételezett harc alanyait azután ki-ki ízlése és hajlandósága szerint vagy Marx, vagy a természettudós tanait társadalmi térre csúsztató szociáldar-

[9] *Diószegi István:* Nemzet, dinasztia, külpolitika. Bp. 1979.

[10] *Palotás Emil:* Osztrák–magyar külpolitika egy nyugtalan évtizedben 1879–1888. Bp. 1985 (disszertáció).

[11] *Charmatz, R.:* Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert. Berlin 1918., 1.

[12] *Novotny, A.:* Über den Primat der äusseren Politik. Österreich und Europa. Graz–Wien–Köln 1965 : 418–319.

[13] *Wereszycki, H.:* Walka o pokój europejski. Kraków, 1971 : 451–452.

[14] *Craig, G. A.:* Political history. Daedalus 1971 : 331.

[15] *Kohn, H.:* Germany and Russia. Current History 1960 : 2.

[16] *Taylor, A. S.:* The struggle for mastery in Europe. Oxford 1967 : 259.

[17] *Bridge, F. R.:* From Sadowa to Sarajevo. London 1972 : 128.

winisták tanaiból válogatta ki.[18] Ha pedig a gondolkodási mechanizmusokban tért nyer az aktivitás, sőt az erőszak pozitív értékelése, az előbb-utóbb az államférfiak, diplomaták eszmevilágában, s ezen keresztül állásfoglalásaikban, majd lépéseikben is jelentkezik. Ahogy a Monarchia hadseregének főfelügyelője, Albrecht főherceg írta: „Der Starke findet willige Alliierte; wird man zu schwach, so kümmert sich – heute mehr wie je – die Welt nicht mehr un den Besigeten."[19]

Kérdés, hogy ilyen általános megállapításokon kívül konkrétabb ideologikus, vagy a társadalmi rend megőrzésére, vagy éppen megváltoztatására irányuló politikai töltésű kategóriák érvényesülhettek-e a külpolitikai gyakorlatban. Találhatunk összefüggést a szövetségi szerződések *formája* és a szerződő felek társadalmi berendezkedése között – így a kelet-európai monarchiák (a porosz vezetésű Németországot is ideértve) szövetségi szerződései az uralkodók nevében készültek (előfordult az is, hogy még a kormányok sem tudtak róla, mint pl. ez Románia és Szerbia esetében megtörtént a Monarchiával kötött szerződésük alkalmával). A parlamenti ellenőrzéstől mentes külpolitikusok meghatározott időre szóló s meglehetősen pontosan körülírt kötelezettségeket tartalmazó szövetségi szerződéseket (alliance) kötöttek egymással, a parlamentáris berendezkedésű államok egymásközti szerződéseikben előnyben részesítették a rugalmasabb antant (entente)-formulát.[20]

De határozottan társadalmi-politikai töltésű kategóriák is bekerültek a szövetségi szerződések szövegébe. Az természetesen vita tárgya lehet, hogy mennyiben voltak propagandisztikusok ezek a kitételek (bár titkolt szerződések esetében ez a propagandisztikus vonás erősen gyengül), s mennyiben van valós szerepük a szerződés létrejöttében és funkciójában, de meglétük tagadhatatlan. A korszak leghosszabb életű szövetségi szerződése, a Kettőszövetség létrejötte és működése során kevésbé érvényesültek a szorosan vett külpolitikán kívüli tényezők, bár a szerződéseket a német és az osztrák belpolitikában is felhasználták, főként a hatalmon kívül álló erők megnyugtatására (németországi Centrum, osztrák–német liberálisok). A szerződéssel még bővebben foglalkozom, ezért lássuk inkább a rövidebb életű három császár-szerződést. Itt már a kortársak is felismerték a határozottan konzervatív töltést. A vonakodó osztrák–magyar külügyminisztert, Haymerlét győzködő német kancellár ismét elővette az 1870-ben már alkalmazott érvet, a keleti monarchiák összefogásának szükségességét a Nyugatról fenyegető köztársasági veszéllyel szemben.[21] A fenyegető veszélyek sorában most Angliát is említette, mely szerinte a köztársaság felé fejlődik.

Az angol fenyegetéssel való érvelés új elem Bismarcknál – valószínűleg a gladstone-i liberális politikával, s főként Gladstone kinyilvánított osztrákellenes érzelmei-

[18] *Hinsley, H.:* National progress and world-wide problems 1870–1918. The New Cambridge Modern History, vol. XI, Cambridge 1962 : 104–105.

[19] Studie über die Wehrkraft der Monarchie vom Erzherzog Feldmarschall Albrecht. Wien, Kriegsarchiv, Militärkanzlei (továbbiakban: KA MK) Sep. fasz. 70, Nr. 38.

[20] *Granfelt, H.:* Das Dreibundsystem. Berlin, 1925 : 19.

[21] *Heiszler V.:* Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája. Bp. 1984 : 128–129.

vel kívánta húzódozó szövetségestársát a kívánt irányba terelni a német kancellár.[22] A konzervatív szolidaritásra való hivatkozás állandó kísérőelem a német–osztrák–magyar–orosz szövetségi kombinációkban, a fennálló rend védelmének igénye többször is felmerül, így pl. a Reuss bécsi német nagykövetnek küldött instrukciókban.[23] A konzervatív értelmezést megkönnyítették a három birodalom társadalmi szerkezetében mutatkozó hasonlatosságok, s főként az államot irányító erők mindhárom helyen erősen mutatkozó politikai és kulturális rokonsága, mely nemcsak a kommunikációt könnyítette meg, hanem közösen elfogadott értékek közös védelmének is nagy esélyt biztosított.[24]

Az ideologikus és a belső társadalmi rend megszilárdítását célzó motívumok a Hármasszövetség létrejöttében is jelentkeztek. Erről legékesszólóbban a szerződésnek a bevezetője szól, ahol is a monarchikus elvek erősítéséről és a társadalmi rend fenntartásáról beszélnek a szerződő felek.[25] Valószínűleg a köztársasági mozgalmaktól fenyegetett Monarchia számára sem pusztán hatalmi szempontokból volt fontos a jó viszony Olaszországgal: a belpolitikailag radikális olasz irányzatok egyúttal az irredentizmus híveiként a gyűlölt északi szomszéd területi integritását veszélyeztették, sőt szélsőséges nacionalizmusukkal veszélyes példát adhattak a Monarchia többi, helyzetével elégedetlen nemzetiségének is. Ez magyarázza a Monarchiának Olaszország, illetve a balkáni szomszédok iránt folytatott politikájának hasonlatosságait: a potenciális (és később valóságos) ellenfeleket szövetségesi viszonnyal igyekeztek ártalmatlanná tenni. A Monarchiával fenntartott jó kapcsolatok pedig erősítették a Savoyaiak, Obrenovicsok, Hohenzollernek pozícióit országaikban – a szövetségi kapcsolatok belpolitikai biztosíték-szerepe tehát a másik irányban is érvényesült.

A külkapcsolatok történetének tanulmányozása, a régebbi szemlélet meghaladási lehetőségeinek keresése során megkerülhetetlen a kérdés: mit kell figyelembe vennie a történésznek, ha másra is kíváncsi, mint a jegyzékváltások, jelentések és utasítások? Langer alapvető munkájában így fogalmaz: „a diplomácia tanulmányozásának túl kell lépnie a dokumentumok és tárgyalások feldolgozásán vagy elemzésén. Azokat az alapvető erőket és szélesebb összetevőket kell tanulmányoznia, melyek az államok egymás közti kapcsolatait befolyásolták."[26] Még a szűk értelemben vett külpolitikai tevékenység – olyan tevékenység, melyet az államot képviselő személyek és/vagy intézmények fejtenek ki mások ellen[27] – során sem szabad szem elől téveszteni egyéb összetevőket, hiszen pl. egy tárgyalás módja, de még tartalma

[22] Haymerle an Franz Joseph, Stift Neuburg, 3. IX. 1880. Magyar Országos Levéltár, Filmtár (továbbiakban OL F), W 1133.

[23] *Schünemann, K.:* Die Stellung Österreich-Ungarns in Bismarcks Bündnispolitik. Archiv für Politik und Geschichte 7, 1926 : 574.

[24] Vö. *Canis, K.:* Bismarck und Waldersee. Berlin 1980 : 26–27. A közös kultúra fontosságáról ld. *Toynbee, A.:* Válogatott tanulmányok. Bp. 1981 : 166.

[25] *Pribram, A. F.:* Die politischen Geheimvertrage Osterreich-Ungarns. Wien 1920 : 24, *Kjellén, R.:* Dreibund und Dreiverband. München, 1921 : 21–23, *Giese, A.:* Die österreichische Sozialdemokratie und der Der Dreibund. Wien, 1968 (disszertáció): 1.

[26] *Langer, W. L.:* European alliances and alignements. New York 1950 : VIII.

[27] *Ropponen, A.:* Krieg und Diplomatie. Köln 1976 : 10.

sem vonatkoztatható el a tárgyaló felek belső politikai koordinátáitól.[28] Ilyenek lehetnek pl. a belpolitikai helyzet, a kormányra gyakorolt belső nyomás, vagy egyszerűen csak a berendezkedés kérdése (miniszteri felelősség, parlamenti ellenőrzés). Fontos a politikai döntések társadalmi feltételeinek felmutatása,[29] de ugyanilyen fontos a szűkebb értelemben vett külpolitika vizsgálata is, az akciók leíró regisztrálása helyett. A politika- és társadalomtudomány módszerei és eredményei adhatnak itt segítséget. Így pl. a külpolitikai akciók és elemzések egyik leggyakrabban használt – s ritkán pontosan meghatározott – kategóriájának, a hatalomnak a meghatározásánál. Eszerint egy adott állam hatalmát katonai potenciálja, gazdasági (elsősorban ipari) fejlettsége és a társadalmi erőforrások mozgósítási képessége határozza meg,[30] bár nem feledkezhetünk meg a nem mérhető tényezők (a tömegek hazafias érzelmei, a vezető rétegek színvonala, az adminisztráció hatékonysága) szerepéről sem.[31] A mérhető (anyagi) tényezők (a katonai személyzet létszáma, nemzeti jövedelem, katonai kiadások, népességszám, vasutak hosszúsága, széntermelés, acéltermelés) és a nem mérhető (szellemi) összetevők alapján teljesen érthető lesz Porosz–Németország hatalmi felemelkedése, de egyúttal a korábbi viszonyokat felborító szerepe is.[32]

A külpolitikát befolyásoló belső tényezők mellett fontos a külpolitikai feltételrendszer külső elemeinek, a partnerhatalmaknak s magának az egész hatalmi rendszernek is a vizsgálata. Elsősorban az angol nyelvterületen terjedtek el a szociológiai ihletettségű vizsgálatok, melyek a mennyiségi elemzés módszereit kívánják meggyökereztetni a diplomáciatörténet e célra meglehetősen nehéznek tűnő terepén. A különbözőképpen minősíthető diplomáciai interakciók csoportosításával s a csoportok statisztikai elemzésével próbálnak „kemény" alapot adni a tudományos következtetések számára. A törekvések érdekesek, de meggondolkoztató ellenérv, hogy miképpen lehet egy olyan bonyolult dokumentumot, mint pl. egy körmönfontan megfogalmazott s hátsó szándékkal ugyancsak bőven rendelkező diplomáciai jegyzéket egyértelműen besorolni pl. a „barátságos" vagy „ellenséges" kategóriába?

A modern, szociológiai ihlettségű megközelítés számos csemegét kínál még a gyanútlan érdeklődőnek (percepció- és attitűdkutatás, kétlépcsős inger–válasz-modell, játékelmélet, államközi interkaciók szisztematizálása szimmetrikus és aszimmetrikus modellekbe),[33] de úgy vélem, hogy a diplomáciatörténet számára az eddig elért kutatási eredmények „kemény" tényanyaggal való alátámasztásán kívül gyökeresen újat nem hoztak ezek az újítások.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a merev, hierarchikus, s primitíven kauzális összefüggéseket s egyoldalú determinizmusokat kereső s felfedező szemléletből fakadó primátuskérdésnek már a felvetése is hibás. Külpolitikát nem lehet társadalmi

[28] *Mayer, A. J.:* Dinamcs of counterrevolution in Europe, 1870–1956. New York 1970 : 302.
[29] *Hillgruber, A.:* Grossmachtpolitik und Militarismus im 20. Jahrhundert. Düsseldorf, 1974 : 12–14.
[30] *Lamborn, A. C.:* Power and the politics of extraction. International Studies Quarterly 1983 : 126.
[31] *Alexandroff, A.:* The logic of diplomacy. Beverly Hill–London, 1981 : 78–80.
[32] *Taylor* i. m. XXIX–XXX, *Wayman, F.–Singer, D.–Goltz, C.:* Capabilities, allocations and success in militarized disputes and wars 1816–1876. International Studies Quarterly 1983 : 502.
[33] A legújabb módszertani eredményeket összefoglalja *Alexandroff* i. m. 21–64.

rendszerből, s társadalmi rendszert nem lehet külpolitikából eredeztetni. A külpolitika egy adott állam védelmi rendszerének részeként külső tényezőkre figyel (de azok a külső tényezők nagyon gyakran a partnerállam belső életével kapcsolatosak), a saját külpolitika megvalósítási lehetőségei pedig ugyancsak belső tényezőktől függenek. A külpolitikai elmélet és gyakorlat azonban ezen túlmenően kifejezetten belső faktorokat is interiorizál (társadalmi és nemzeti problémák, gazdasági kérdések, pl. vámpolitika), amelyek hatnak a külpolitikai vonalvezetésre. S itt van végül a külügyi apparátus, a tágabb értelemben a külpolitikával hivatásszerűen, vagy gyakran foglalkozók értékvilága, vagy akár világnézete is (gondoljunk csak arra, hogy a diplomata Gobineau hogy értékelte a szolgálati helyein látottakat, milyen következtetéseket vont le ezekből, s hogy hatottak ezek a gondolatok azután a 20. századi fejlődésre!). Az elvont összefüggésekre, struktúrákra, trendekre ügyelő történetíró sem feledkezhet meg arról, hogy olyan történelmet ír, amelyet emberek csináltak.

Kis példaként álljon itt az 1880-as évek külpolitikai és főként szövetségi kombinációit döntően befolyásoló, bár önmagában véve egyáltalán nem jelentős mozzanat, az ún. Szkobelev-affér. Szkobelev a cári hadsereg tábornokaként részt vett az 1878-as balkáni félsiker után Közép-Ázsiában fokozott orosz hódításokban, s 1881-ben elfoglalta a türkmének által két éve védelmezett Geok-Tepe erődöt.[34] A teljes sikerekre vágyó orosz közvélemény zajos ünneplésben részesítette a „geok-tepei hőst", az élen jártak ebben a berlini kongresszus óta vadul német- és osztrákellenes hangokat hallató szlavofil körök. A győztes hadvezér triumphusa 1882-ben már nemzetközivé vált: 1882-ben Franciaországba utazott, ahol akkor a rendíthetetlen republikanizmusáról és németellenességéről ismert Gambetta volt a miniszterelnök. Szkobelev már Oroszországban sem rejtette véka alá szinpátiáit a többi szláv nép, főleg az elnyomottak iránt, élesen támadta Ausztriát az akkor folyó hercegovinai felkelés elnyomása miatt. (A felkelés a hadkötelezettség bevezetése miatt tört ki a megszállt tartományban, leveréséhez négy hónap és 60 ezer ember kellett.)[35] Párizsban szerb diákok előtt elmondott beszédében megismételte Ausztria elleni kirohanásait, sőt kozmikus harccá emelve a szlávok és teutonok elkerülhetetlen összecsapását jósolta.[36] A beszédre érthető módon Bécsben és Berlinben is érzékenyen reagáltak. Bár Szkobelev magánemberként járt és nyilatkozott Párizsban, katonai rangja és népszerűsége fontos embernek mutatta : az orosz „akciópárt" egy esetleges vezetőjét sejtették benne. Beck osztrák vezérkari főnök így reagált: „Oroszországgal szemben mindenre fell kell készülnünk."[37] Steininger alezredes, a Monarchia (pontosabban: Ferenc József) berlini katonai meghatalmazottja a beszéd által keltett élénk hatásról számolt be. Berlini katonai körökben az a vélemény terjedt el, hogy Oroszország felbomlása már a hadseregben is megmutatkozik. A felső vezetés még lojális, de nem képes fellépni a pánszláv-nihilista agitáció ellen. Attól tartanak, hogy Oroszország esetleg már a jövő évben háborút kezd. Növekszik a szimpátia Ausztria iránt, s elképzelhetetlennek tart-

[34] *Langer* i. m. 140.
[35] *Haselmayr, F.*: Diplomatische Geschichte des Zweiten Reiches. München 1957 : II. 82–84.
[36] *Haselmayr* i. m. 84, *Langer* i. m. 240–241.
[37] *Palotás* i. m. 205.

ják, hogy Ausztria egyedül kerüljön szembe Oroszországgal. Úgy tudja, hogy Vilmos császár is a legélesebben elítélte a beszédet.[38] Jöttek információk Pétervárról is: Klepsch ottani katonai meghatalmazott is tudósít Szkobelev népszerűségéről, bár az szerinte csak a fiatalabb tisztek között erős, s az általános hangulat nem harcias.[39] Márciusi jelentésében Klepsch már közvetlen információt küldhet: Szkobelevvel beszélgetett az ottani angol klubban, s a tábornok azt bizonygatta neki, hogy Oroszország nem Ausztria, hanem Németország ellen érez gyűlöletet, bár a boszniai pravoszlávok elnyomását most is felhozta.[40]

A beszéd tehát a legkonzervatívabb bécsi és berlini hatalmi centrumokban: az udvarban és a katonai vezetésben keltett komoly hatást. Azok az erők, melyek korábban Oroszországban a konzervatív szolidaritás legbiztosabb bástyáját látták, s most aggódva figyelték a narodnyik merényletsorozatot a cár ellen, a beszéd hatására Oroszországot is a veszélygócok közé kezdték sorolni: a felforgatás külpolitikai programját vélték felfedezni az orosz tábornok szavaiban. Nem véletlen, hogy ezután indulnak meg a közvetlen vezérkari tárgyalások Berlin és Bécs között. Beck osztrák–magyar vezérkari főnök pedig elkészíttette a Szerbia elleni mozgósítás tervét.[41] Bismarck és Kálnoky óvott ugyan a helyzet túldramatizálásától, s Giers áprilisi kinevezése az orosz külügyminiszteri posztra a konzervatív erők győzelmét jelentette a szlavofilekkel szemben – a Szkobelev-beszéd, s II. Sándor 1881 márciusi erőszakos halála végleg szétoszlatta a konzervatív, a belső és az európai rendet garantáló Oroszország image-át. Ennek helyébe egyre több helyen a nyugtalan, forradalmi mozgalmaktól aláaknázott, belső és külső robbanások veszélyét magában hordozó, de még mindig hatalmas birodalom képe lépett. Nem végleges még ez a változás, de egyre inkább az lesz a meghatározó Oroszország megítélésében, s ez nagyon fontos mondanivalónk szempontjából.[42] Azt mutatja ugyanis ez a talán túl részletesen bemutatott eseménysor, hogy volt összefüggés egy hatalom belpolitikai helyzetének megítélése s külföldi partnereinek reakciói között. Figyelemre méltó, hogy a katonai-külpolitikai kombinációkban milyen fontos helyet foglalnak el a társadalmi rendet fenyegető veszélyekkel foglalkozó eszmefuttatások – az esetleges ellenség képének megrajzolásához elengedhetetlen vonások vázolódnak így fel.

A két nagy közép-európai birodalom, Porosz–Németország és Ausztria–Magyarország esetében a politikai struktúra is erősítette kül- és belpolitika kapcsolódását: az erősen centralizált államvezetés, mely Németországban Bismarck, a dualista Monarchiában Ferenc József pozíciójában egy személy döntő befolyását biztosította mindkét szférában. Így lehetőség nyílt belpolitikai szempontok diplomáciai, vagy külső szempontok belpolitikai akcióknál való érvényesítésére (pl. Bismarck ügyes válságélező taktikája a véderőtörvény megszavaztatásánál 1887 tavaszán).

[38] Steininger an den Reichskriegsminister, Berlin, 11. II. 1882. Wien, Kriegsarchiv, Reichskriegsministerium (KA RKM) Präs 1882 : 47–4/14.

[39] Klepsch an den Reichskriegsminister, Sankt Petersburg, 5. II. 1882. KA RKM Präs 1882 : 47–2/17

[40] Klepsch an Popp, Sankt Petersburg, 19. III. 1882. KA MK 1882 : 45–1/1–2.

[41] *Palotás* i. m. 207.

[42] *Bridge* i. m. 129–130., *Langer* i. m. 241–242., *Müller, H.*: Zu den Anfängen der militärischen Abmachungen zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn. Zeitschrift für Militärgeschichte 1968 : 212–213.

Hadsereg és politika

Témánk felvezetése szempontjából fontos a fegyveres erők és a politika kapcsolatának szemrevétele is. Hadtörténet és a történettudomány egyéb ágainak együttes alkalmazása szükséges itt, bár a modern hadtörténet már túllépett azon a korszakán, amikor témáját csak híres hadvezérek, esetleg azok lovai, csaták, hadmozdulatok, csákók, kardok, ágyúk, dobok, zászlók alkották. A modern hadtörténeti kutatás egy adott kor társadalom- és művelődéstörténetének alkotóelemeként kezeli a hadtörténetet (nem véletlen, hogy német nyelvterületen a Kriegsgeschichte kifejezést a Militärgeschichte váltotta fel.) Ezáltal a komplexitás szempontjai érvényesülhetnek e sokak által konzervatívnak tekintett diszciplinában is.

A fegyveres erő, mint a politika egyik leghatásosabb eszköze, jogosan vonta magára a politikaelmélet művelőinek figyelmét. A téma klasszikusa, Clausewitz alapvető megállapításait elterjedtségük, alakját, tevékenységét a róla szóló hatalmas irodalom miatt nem kívánom vizsgálatunk tárgyává tenni. Alapvető megállapítása („A háború nem más, mint az állami politika folytatása más eszközökkel.")[43] elsősorban azért fontos most számunkra, mert azon folyamat kiindulópontját jelzi, melynek végén a katonák megfordítva a logikát (Ludendorff: „A politika szolgálja a háborút")[44] a háborút megteszik céllá, s a politika lesz az eszköz – Clausevitznél ez még fordítva volt. E folyamat vizsgálata elsősorban a katonai vezetők külpolitikai megnyilvánulásainak elemzésével lehetséges – ez képezi jelen dolgozat gerincét. Fontos azonban a katonák és a politika kapcsolatának általános vizsgálata is, mielőtt speciális problémánkhoz fordulnánk.

Elsősorban a hadtörténeti és eszmetörténeti szempontok együttes figyelembevétele szükséges, mely azonban eddig meglehetősen elhanyagolt terület volt, holott a történelem olyan alakjai képezhetik itt – tevékenységük és megnyilatkozásaik okán – a kutatás és elemzés tárgyát, mint pl. Machiavelli, II. Frigyes, Napóleon, Engels.[45] Ahogyan a neves osztrák hadtörténész megfogalmazza: a „háború eszmetörténetét", egy adott korszaknak a háborúról alkotott képét, s annak tárgyiasulását kell vizsgálni egy adott állam hadszervezetében, de egész alkotmányos felépítésében is. Vizsgálandók ezen belül a különböző hadi doktrinák, háborús elméletek és háborús ideológiák.[46] Láthatjuk tehát, hogy hadsereg és társadalom kapcsolata az, ami a legfontosabb, a történészt leginkább izgató kérdés ebben a témakörben. Vagyis megkerülhetetlen kérdés a militarizmus kérdése, ami felfogásunk szerint nem egy adott állam abszolút hadi erejének függvénye csupán, hanem sokkal inkább a katonai intézmények és a civil társadalom egymásrahatásának eredője.

[43] Idézi *Wehler, H–U.:* „Absoluter" und „totaler" Krieg. Geschichte und Militärgeschichte. Frankfurt/M. 1974 : 280.

[44] *Wehler* i. m. 298.

[45] *Allmayer-Beck, J. C.:* Militärgeschichte in ihrem Verhältnis zur historischen Gesamtwissenschaft. Geschichte und Militärischen Gesamtwissenschaft. Geschichte und Militärgeschichte. Frakfurt/M. 1974 : 178.

Hadsereg és társadalom viszonyának egyes oldalait már régóta elemezték politikusok és a haditudományok művelői. Az első általános elmélet az angol Herbert Spencer nevéhez fűződik, aki felállította a militarizált és az indusztriális társadalmak dichotómiáját. Spencer az indusztriális társadalmakban kora angol és amerikai fejlődési típusát idealizálja, míg a militarista társadalmakban – melyek jellemzői: erős elnyomó hatalom, centralizáló despotizmus, a gazdasági élet állami szabályozása, az egyéni szabadság és jólét háttérbe szorítása – a kontinentális társadalomfejlődés jellegzetességeit sűríti össze egy típusba, mely típus meglehetősen ellenszenves vonásai egyenes arányban erősödnek az Atlanti-óceán partjaitól Kelet felé való távolodás mértékével. A militarizált társadalom jelenségét azonban elsősorban társadalomfejlődési okokkal magyarázta, ezt a preindusztriális fejlődési szakasz tünetének tartotta.[47]

A századforduló korszakának jeles német alkotmány- és társadalomtudósa, Otto Hintze kétségbevonta a spenceri ideáltípusok reális voltát, s a militáris vonások gyengeségét a brit szigetek előnyös földrajzi helyzetével magyarázta, míg a kontinensen szerinte szükségszerű volt az erős hadseregek létrehozása.[48] Az alkotmánytörténész nézőpontjából vizsgálódva mondta ki híres tézisét: „Alle Staatsverfassung ist ursprünglich Heeresverfassung" – vagyis az államszervezetet a fegyveres erőszakszervezetből származtatja.[49] Állam, társadalom és hadügy szerves együttfejlődéséhez ragaszkodva a militarizmus jelentkezését a merkantilizmus és a koraújkori hatalmi politika időszakára teszi, az általános hadkötelezettség bevezetését pedig a népképviselettel és az önkormányzati igényekkel hozza összefüggésbe. Az általános hadkötelezettség elvén alapuló, de szilárdan monarchikus vezetésű porosz–német hadsereg pontosan megfelelt a kevert, monarchikus-alkotmányos német államfelépítésnek. Általános hadkötelezettség és monarchikus vezetés következményeképpen a hadsereg komoly hatást gyakorolt a civil életre, még a munkasmozgalomra is – innen magyarázza Hintze a német szociáldemokrácia híres fegyelmezettségét. Ausztria–Magyarország esetében viszont ellentmondást lát a kettős állam és az egységes hadsereg között.[50]

Hintze tehát felveti már a militarizmus lényegi jellemzőjét: a hadsereg hatását a nem-fegyveres életre. Ezt viszi tovább a már említett, fiatalon elhunyt német történész, Eckart Kehr,[51] aki 1928-ban társadalomtörténeti alapon közelítette meg a kérdést, a tartalékos tiszti mentalitást vizsgálva (Zur Genesis des königlich preussischen Reserveoffiziers). Szerinte a militarista gondolkodás a tisztikartól ered, mely feladatát nem professzionalista-technokrata módon fogja fel, hanem magát „harcos rendként" tekintve a polgári élet fölött állónak érzi. Az igazán jellemző dolog azonban ott következik, hogy ezt a német polgárság jelentős része is elfogadta, s önkéntesen alárendelődött a porosz tiszti kasztnak.[52] (Ezért fontos a tartalékos tiszti mentalitás vizsgálata – mely pl. az 1918 utáni magyar fejlődés szempontjából is igen fontos kérdés!)

[47] *Berghahn, V. R.:* Militarismus. Köln 1975 : 12–13.
[48] *Hintze, O.:* Staatsverfassung und Heoresverfassung. Dresden 1906. Idézi *Berghahn* i. m. 11.
[49] Uo., idézi *Berghahn* i. m. 62.
[50] *Berghahn* i. m. 78–80.
[51] Ld. a 3. sz. jegyzetet.
[52] *Berghahn* i. m. 15.

Hasonló gondolatmenetet fogalmazott meg a társadalomtudós Carl Endres is, s így összegezte álláspontját: a militarizmus a nem-katonák szellemi alkata (Geistesverfassung des Nichtmilitärs). Szerinte a társadalom militarizálódásának a foka nem függ automatikusan a hadsereg nagyságától. Sokkal jellemzőbb az az állapot, melyben a döntő társadalmi kérdéseket nem a nép jóléte, hanem a hadsereg és a katonai erőkifejtés szempontjai szerint ítélik meg. Az ebből a felfogásból fakadó katonaimádat a polgárság legjobb tulajdonságait semmisíti meg, de károsan hat vissza a tisztikar szakmai teljesítőképpeségére is.[53]

A német származású amerikai történész, Alfred Vagts grandiózus művet szentelt a militarizmus kérdésének.[54] Ő is különbséget tesz a katonai eljárás (military way) és a militarizmus között. Előbbi szerinte lehet egy funkcionális és tudományos eljárás is (egy adott cél érdekében emberi és anyagi erőforrások felhasználása a lehető legnagyobb eredményre és legkisebb áldozatra törekedve), míg a militarizmus szerinte szokások. érdekek, cselekmények és ideák halmaza, összefüggésben a hadsereggel és a háborúval, de túlmenve a tulajdonképpeni katonai célokon. Ez a militarizmus áthatja az egész társadalom gazdasági és kulturális életét, tudományos jelleg helyett az autoritás kultuszának jegyét ölti. Nem militarizmus Vagts szerint, ha egy a polgári vezetés által eldöntendő háborúra készülnek, ha katonákat képeznek ki, vagy ha a katonák tekintélyt élveznek. De militarizmus, ha a katonák dominálnak a civil életben, ha katonai megfontolások és ideálok kapnak hangsúlyt az államéletben. A militarizmus Vagts szerint inkább békeidőben virágzik – háborúban a katonai racionalitás teret követel magának, legfeljebb a hadvezér dicsőségvágya hathat ellene, s vezethet militarista akcióhoz. A militarizmus tehát több mint harci kedv: minden olyan gondolkodást és értékrendet magában foglal, melyek a katonai intézményeket és formákat a civil életformák fölé helyezik, s katonai mentalitást plántálnak át a civil szférába. Ez a mentalitásbeli militarizmus történelmileg Japán mellett Németországban lelhető fel legtisztábban, mivel ott már békeidőben is csodálták a katonákat, míg másutt legfeljebb csak háború idején.[55]

Nagyjából hasonló következtetésre jutott a marxista szellemben vizsgálódó Karl Liebknecht is, aki az osztályszempontok kötelező hangsúlyozása után leszögezi, hogy „...a militarizmus előbb magában a hadseregben érvényesül, majd az egész társadalmat behálózó katonai és félkatonai intézményrendszeren keresztül a hadseregen kívül is... továbbá az egész nép nyilvános és magánéletének katonai szellemmel való telítésének rendszerében."[56]

Később a Gerhard Ritterrel vitázó NDK-beli történész, E. Engelberg fejtette ki marxista alapon nyugvó militarizmus-felfogását. Míg Ritter főleg külső okokkal ma-

[53] *Endres, Carl:* Soziologische Struktur und ihr entsprechende Ideologie des deutschen Offizierkorps ver dem Weltkriege. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 1927. Idézi Berghahn i. m. 16., 99–100.

[54] *Vagts, A.:* A history of militarism. New York 1937, idézi Berghahn i. m. 100–120.

[55] *Charisius, A.–Foerster, G.–Otto, H.–Schmierer,G.:* Zur Genesis und Entwicklung des deutschen Militarismus. Militärgeschichte 1974 : 308.

[56] *Liebknecht, K.:* Militarismus und Antimilitarismus unter besonderer Berücksichtigung der internationalen Jugendbewegung. Idézi *Charisius* i. m. 310.

gyarázta a militarista szellem térnyerését – szerinte a szűkös keretekből kitörni kívánó, nagyhatalmi ambícióktól fűtött középállamok (Svédország, Oroszország, Poroszország) külpolitikai tettvágya teremtett kedvező körülményeket a militarista szellem kialakulása számára –,[57] Engelberg a militarizmus gyökerei között a tisztikar kasztszerű elzárkózását, a hadsereg belső elnyomó funkciójának erősödését, a katonai alávetés egész társadalmat átható szellemét, a gazdaság hadiigények miatti torzulását s a háborús ideológiát jelöli meg.[58] (Láthatjuk, hogy itt is felbukkan a külpolitika primátusának vitatott kérdése.)

A modernebb nyugatnémet történetírás is kritikával illette Ritter külpolitikaközpontú ábrázolását, így Hans-Ulrich Wehler is arra hívta fel a figyelmet, hogy a militarista szellemet nemcsak és nem elsősorban a külpolitikai döntések befolyásolásánál érhetjük tetten, hanem az össztársadalom mértékadó intézményeinek és szervezeteinek saját szempontjai szerinti átformálásánál.[59]

Hadsereg és politika kapcsolatainak, viszonyának kérdése azonban szélesebb körű, mint a most vázlatosan bemutatott militarizmus problematikája (bár témánk szempontjából a militarizmus mint a katonai szempontok érvényesítésének a szűken vett katonai kérdéseken túlmutató igénye továbbra is elsőrendű marad.) Az semmiképpen sem véletlen, hogy főként közép-európai, s elsősorban német körből származnak a példák, problémák, s többnyire a szerzők is. A hadsereg itt vált és maradt a 19. századi fejlődés során mindvégig eldöntő és meghatározó erejű faktora a társadalmi mozgásoknak. A porosz állam és hadseregének kapcsolata a 18. század óta közhelyszerűen ismertté vált a Mirabeau-nak tulajdonított mondás után (Poroszország nem egy hadsereggel rendelkező állam, hanem egy állammal rendelkező hadsereg). Állam és hadsereg persze nemcsak Poroszországban volt szoros kapcsolatban egymással, hanem másutt is (gondoljunk csak a Wallenstein-problémára, vagy Cromwell Angliájára). A vizsgálódásunk szempontjából döntő kérdés az: melyik tényező rendeli alá magának a másikat? A 19. században új jelenség színezte állam és hadsereg, társadalom és fegyveres erő kapcsolatrendszerét: az általános hadkötelezettség intézménye. A francia forradalom e találmánya, párosulva Napóleon hadvezéri és államvezetési zsenialitásával, természetesen komoly érdeklődést váltott ki nagyhatalmi ellenfelei között, s előbb-utóbb európai intézménnyé vált. Míg Franciaországban a népszuverenitás eszméjével szerves kapcsolatban fogalmazódott meg és realizálódott az általános hadkötelezettség intézménye, addig Európa többi részén a vontatottan, sok belső ellentmondás között végbemenő, inkább felülről vezérelt átalakulási folyamat alkotórészeként terjedt el a század középső harmadában a mindenkire kiterjedő védkötelezettség. Gyakorta olyan társadalmakban is bevezették, melyek messze voltak még a nyugat-európai szervezettségtől, s így sok helyütt a hadsereg elsőrendű szocializációs szerepet kapott, az államhoz való kötődés kialakításának egyik fő színtere lett – a kiép-

[57] *Ritter, G.:* Das Problem des Militarismus in Deutschland. Historische Zeitschrift 1956 : 21–48.

[58] *Engelberg, E.:* Über das Problem des deutschen Militarismus. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1956.

[59] *Wehler, H-U.:* Das deutsche Kaiserreich. Göttingen 1973.

ző őrmester kulcsfigurává vált az egész politikai szocializációs folyamatban![60] Annak pedig igencsak messzevívő politikai-tudati következményei lettek, hogy a Rajnától keletre a legszélesebb tömegek tudatában az állam és nemzet fogalmaihoz egyenruhás figurák képzete rögzült. Így talán érthetőbb a Hitler–Mussolini–Sztálin jelenség is, az egyenruhában parádézó nem-katona diktátor elfogadása, sőt istenítése: a legtöbb ember számára az állami autoritást az egyenruha jelentette.

A militarizált civilt azonban megelőzi a politizáló katona alakja: Németországban a munkánk lapjain majd sokszor előforduló Waldersee, Oroszországban Szkobelev képviselte ezt a típust.[61] A 19. század légköre még nem kedvezett a közgondolkodás nyílt militarizálása számára, ezért akkor még a politikába bekapcsolódó katona a jellegzetes, nem pedig a katonákat majmoló civil – a soreli erőkultusz még éppen csak megszületőben volt.[62] Katonaság és hatalom kapcsolata a 19. század utolsó harmadában rejtett maradt: fomálisan még a leginkább katonai jellegűnek tudott Porosz-Németországban sem a hadsereg uralta az államéletet, bár informális befolyása egyre nőtt.[63]

A témánk szempontjából legfontosabb térségben, a sokak által vitatott középeurópai régióban (mely alatt a német kisállamok, Poroszország és a Habsburg-birodalom területét értem) – állam és társadalom kapcsolatában az állam szerepe mindig markánsabban rajzolódott ki, mint a nyugatabbra fekvő vidékeken. A meglehetősen szövevényes államokon belüli és államközi kapcsolatrendszer miatt a hadseregek szerepe az egész térségben kitüntetett maradt: a napóleoni háborúk, 1848/49, s a német és az olasz egységállam megalakulását kísérő háborúk tapasztalatai és eredményei a hadseregek pozícióit csak erősítették. A viszonylagos elmaradottság körülményei között kibontakozó fejlődés teret adott a gazdaság és technika területén a legmodernebb újításoknak is, míg politikai-ideológiai téren a múlt erői maradtak hangadók, itt a preidusztriális korszak jellegzetességei éltek tovább.[64] Modern technika és konzervatív ideológia párosítása pedig egy különösen veszélyes elegy kialakulásához vezethetett, s vezetett is a 20. század elejére.

A hadseregek kitüntetett szerepe a térségben távolról sem valamiféle vagy néplélekbeli végzetnek tudható be: a vontatottan és korlátozottan végbemenő polgári átalakulás kísérőjelenségével van dolgunk. A politikai fejlődés felszínén észlelhető események világosan utaltak a társadalmi konfliktusokat eldöntő hadseregek jelentőségére, s így érthetően alakult ki a képzet az 1870-es évekre: a német egységet a porosz hadsereg hozta létre, a Habsburg-birodalom egységét a császári hadsereg mentette meg.[65] Így nem csoda, ha a legélesebb belpolitikai konfliktusok is a hadsereg irányításának kérdése körül robbantak ki, így a porosz alkotmánykonfliktus 1860–1866 kö-

[60] *Oncken, H.:* Politik und Kriegsführung. Bremen 1929 : 3–10, *Obermann, E.:* Soldaten, Bürger, Militaristen. Stuttgart 1958 : 122–124.

[61] *Hinsky* i. m. 222.

[62] *Vagts* i. m. 167., *Schieder, T.:* Staatensystem als Vermacht der Welt. Berlin 1977 : 225.

[63] Hadsereg és politika általános kapcsolatára ld. *Huntington, M.:* The soldier and the state. Cambridge Mass. 1957 : 86.

[64] *Berghahn* i. m. 24.

[65] *Craig, G. A.:* The politics of the prussian army. London–New York 1956 : 11.

zött, s az egész Monarchiát megrázó magyarországi kormányválság 1905–1906-ban; tudták a porosz haladópártiak és a magyar ellenzéki koalíció vezetői is, hogy „szuverén az, aki a rendkívüli állapotról rendelkezik''.[66] A hadsereg irányítása körül kirobbant harc elsőrendű politikai jelentőségű harc volt, kimenetele – főleg Poroszországban – az eljövendő fejlődési út szempontjából meghatározónak bizonyult.

Engels 1872-ben joggal állapíthatta meg, hogy a porosz–német birodalom a privilegizált tiszti- és hivatalnoki kaszt kezeibe került.[67] Az alkotmánykonfliktus lezárulta után három sikeres háborút megvívó porosz hadsereg a nemzeti gondolat elsőszámú letételményeseként teljesen kizárta maga fölül az alkotmányos ellenőrzés és irányítás bármi formáját.[68] Sajátos dualizmus, egyfajta egymásmelletiség jött létre civil és katonai kormányzat között, ami a 70-es, 80-as években egyfajta egyensúlyt is jelentett (az egyensúly eltolódása, majd felborulása, katonai szempontok döntő érvényesülése a bel- és főleg a külpolitikában az I. világháborúban, illetve az azt közvetlenül megelőző időkben következett be).[69]

Ez az egyensúlyi állapot feltételezte, hogy a katonai elit is elfogadja az elkerülhetetlen gazdasági és politikai változásokat, kiegyeztek a tőkés osztály gazdasági és korlátozott térnyerésével, ha az nem érintette a hadsereg privilégiumait.[70] „Cserébe'' a hadsereg eladdig példátlan dicsőítése kezdődött polgári körökben is. Példaként álljon itt egy idézet Treitschkétől: „A német hadsereg lett kétségtelenül a német egység legelső és leghatékonyabb köteléke, nem pedig – mint ahogy korábban reméltük – a német birodalmi gyűlés.''[71]

Legkönnyebben a hadügyi irányítási mechanizmus bemutatásával szemléltethetjük a hadsereg különleges helyzetét Poroszországban, illetve a császári Németországban. A napóleoni háborúkat követő reformok során létrehozott hadügyminisztérium élén mindig katonák álltak, sohasem polgári politikus. Így a közvetlen civil befolyást eleve kizárták. Az 1848-as forradalom bukását követő években, amikor a király alkotmány megadásával próbálta csendesíteni a polgári rétegeket, a kormány – és vele együtt a hadügyminiszter is – rendszeres kapcsolatba került a parlamenttel, bár a kormány parlamenti felelősségét nem iktatták törvénybe. Mindenfajta bonyodalmat kizárandó, kivették a hadügyminiszter hatásköréből a személyi ügyeket (a hadsereg vezérletét az alkotmány eleve az uralkodónak biztosította), melyeket a király katonai kabinetjén keresztül intéztetett. Így sikerült a hadsereg irányításával kapcsolatos érdembeli ügyeket kivonni mindenféle társadalmi kontroll alól, a hadügyminisztérium fokozatosan a hadsereg fenntartásával kapcsolatos pénzügyi-gazdasági ügyek intézőjévé, s a parlamenti vitákban a támadásokat magára vonó villámhárítóvá vált. A politikai és katonai jelentőségű ügyek az alkotmányos ellenőrzésen kívüli szférában maradtak.[72]

[66] Idézi *Hesus, H.:* Der Kanzler und das Heer. Berlin 1964 : 26.
[67] Idézi *Canis* i. m. 20.
[68§] *Kehr* i. m. 111.
[69] *Hungtington* i. m. 99., *Obermann* i. m. 102–106.
[70] *Noack, K.-H.:* Zum Militarismusbegriff in der Geschichtsschreibung der BRD. Militärgeschichte 1977 : 725–731., *Förster, G.–Helmert, M.:* Der preussisch-deutsche Generalstab. Berlin 1966 : 32.
[71] *Förster–Helmert* i. m. 70.

A sikeresen megvívott háborúk idején emelkedett a figyelem középpontjába a hadügyminisztérium egyik osztályának számító szerv, a porosz királyi vezérkar. A hadjáratok előkészítését és sikeres végrehajtását kitűnően ellátó vezérkar, és annak főnöke, Moltke hatalmas befolyásra és tekintélyre tett szert. Már 1861-ben gyakorlatilag közvetlen kapcsolatot tarthatott az uralkodóval, s ez a helyzet nem változott 1871 után sem. Az északnémet szövetségi, majd német birodalmi csapatok főparancsnokságát továbbra is a porosz király és német császár töltötte be (békében a bajor király különleges jogai ugyan fennmaradtak), s a sajátos német alkotmányos viszonyok között nem szerveztek sem birodalmi hadügyminisztériumot, sem közös vezérkart, a jól bevált porosz intézmények látták el e feladatokat – így a parlamenti ellenőrzés a birodalmi gyűlés részéről eleve lehetetlenné vált. (Érdekes, hogy a hasonló tendenciákat felmutató Osztrák–Magyar Monarchiában éppen reciprok módon oldották meg a parlamenti ellenőrzés lehetetlenítését: ott volt közös hadügyminisztérium, de nem volt közös parlament.) A parlament maradék eszközét a hadügy befolyásolására 1874-től Bismarck a hadügyi költségvetés hét évre előre történő jóváhagyatásával, a szeptennátus rendszerével érte el. A megnövekedett tekintélyű porosz vezérkar gyakorlatilag a minisztérium kikapcsolásával működött, bár ennek formális rögzítésére csak 1883-ban, a birodalmi gyűlést a kelleténél komolyabban vevő, s így Bismarck és Albedyll katonai kabinetfőnök haragját magára vonó Kameke hadügyminiszter megbuktatása után került sor.[73] Így teljessé vált a hadseregirányítás hármas tagozódása, a hadügyminisztérium, a vezérkar és a katonai kabinet egymás mellé rendelése. A viszonyok bonyolítása a színfalak mögötti irányítást preferáló erők sikere volt az egyértelmű, világos viszonyokat és hatásköröket szorgalmazó csoportokkal szemben. Az pedig régi politikai tapasztalat, hogy a bonyolult, áttekinthetetlen viszonylatok létezése az önkényuralmi tendenciák számára kedvezőbb. Némi leegyszerűsítéssel az egyes irányító szervek mögött jellemző társadalmipolitikai hátteret is felfedezhetünk: a királyi katonai kabinetben a porosz tradicionalizmus, az uralkodói abszolutizmus hívei domináltak, a hadügyminisztérium a polgári politikai normákat toleráló katonai reformerek, míg a vezérkar a formálódó imperializmus igényeinek megfelelő szenvtelen katonai-technokrata elit fellegvárának számított, ahol a konzervatív politikai nézetek jól megférték a technikai haladás követelményeivel, mintegy sűrítve visszaadva a német fejlődés legjellemzőbb képletét.[74]

A Habsburg-birodalomban 1848/49 eseményei tudatosították a hadsereg elsőrendű jelentőségét: cári segítséggel ugyan,de a császári hadsereg bizonyult a legfőbb összetartó kapocsnak az ébredező nacionalizmusokkal szemben. Nem véletlen, hogy a neoabszolutizmus rendszerében a belső elnyomás funkcióit is a hadsereg, vagy a katonai szervezetben felállított csendőrség vette át. A legexponáltabb helyeken (Magyarország, Lombardia–Velence, Bécs, Prága) pedig nyílt katonai diktatúrát vezettek be. Külsőség csupán, de fontos jellemző: Ferenc József nyilvános szereplései alkal-

[72] *Ritter, G.:* Staatskunst und Kriegshandwerk. München 1954: I. 224–235., *Canis* i. m. 64–65.
[73] *Förster–Helmert* i. m. 53., *Canis* i. m. 65–74.
[74] Vö. *Obermann* i. m. 65.

mával szinte mindig egyenruhát viselt, így is kifejezve a hadsereg fontosságáról alkotott véleményét.

A forradalmakat elfojtó uralkodó és rendszere nem maradt a gesztusoknál és szimbólumoknál. A hadsereg belső elnyomó funkcióját addig fokozták, míg az a külső védelmi funkciók rovására ment (állandó problémája ez mindmáig a belső legitimációt nélkülöző rezsimeknek). A soknemzetiségű birodalom körülményei között ugyanis nem manipulálhattak úgy a nemzeti érzéssel, mint tette azt Bismarck a német nacionalizmus és a porosz szoldateszka törekvéseinek bravúros elegyítésekor. Alkalmazni tudták viszont a porosz mintát a hadsereg újjászervezése, az általános védkötelezettség bevezetése idején, amikor teljesen a porosz példát követve szervezték meg a hadsereg első vonalát alkotó sorkatonaságot, a második vonalat képező honvédséget, illetve Landwehrt. S akárcsak Porosz–Németországban, itt is sikerült a legfontosabb: a parlamenti kontroll lehetőségének a kizárása, a hadsereg szilárdan az uralkodó irányítása alatt maradt. Az 1867-es kiegyezést megelőző tárgyalásokon Ferenc József megmutatta, hogy a hadsereg irányításában, „vezérletébe és vezényletébe" senkinek nem enged beleszólást.

Itt is létrejött a hadseregirányítás hármas tagolódása: a hadügyminisztérium, a császár katonai kancelláriája és a hadsereg-főparancsnokság. A hadügyminisztérium itt is elsősorban a gazdasági-dologi ügyek intézőjévé vált, a személyi ügyek itt is a katonai kancelláriában intéződtek el, míg a szakmai irányítás az Albrecht főherceg által irányított hadsereg-főparancsnoksághoz tartozott. Nem lévén közös parlament, a hadügyminisztérium csak az uralkodónak tartozott felelősséggel, a delegációk csak pénzügyileg befolyásolhatták. A másik két szerv még ennyire sem függött az alkotmányos intézményektől: az abszolutizmus intő üzeneteként funkcionáltak tovább a kettős Monarchia félalkotmányos rendszerében.

A „poroszos" felállás nem pusztán utánzás eredménye: az egymástól egyáltalán nem távol eső osztrák és porosz fejlődés számos párhuzamosságának egyikével van dolgunk. Igaz, hogy bár Ausztria nem az Elbától, hanem az Inntől fekszik keletre, a késleltetett és akadályozott polgári fejlődés rögös útjai itt is hasonlóak voltak a második jobbágyság klasszikus területén futókhoz. Nem a Majna a német fejlődési régiók igazi elválasztó vonala, hanem az Elba, a Cseh-erdő és az Alpok. Mindez teljesen egyértelmű, ha meggondoljuk: az újkorban már nem a Mediterráneum, hanem az atlanti térség a fejlődés góca, s az atlanti térségtől való távolság mutatja a fejlettségbeli skálán elfoglalt helyet.

Ha Németországban megpróbálkozhattunk a vezető katonai szervek politikai-társadalmi arculatának megrajzolásával, megtehetjük ezt az Osztrák–Magyar Monarchiában is. A legmaradibb elemek Albrecht főherceg körül csoportosulva a hadsereg-főparancsnokságon, majd annak fölszámolása után a vezérkarban gyülekeztek. Hasonló jellegű volt a császár katonai kancelláriája is, itt a személyes kontinuitás (Beck előbb a kancellária, majd a vezérkar élén állt) is a hasonló beállítottságot erősítette. A gyakran liberálisnak minősített tábornokok (Kuhn, John) a hadügyminisztérium befolyásának erősítésén fáradoztak, míg Bécsben is le nem játszódott – már 1874-ben – a hadügyminiszter, Kuhn megbuktatása, s ezentúl engedelmesebb tábornokok kiválasztása e fontos pozícióba. A miniszter ellenlábasai itt Albrecht, 1869-től a hadsereg

főfelügyelője (tulajdonképpen háború esetére kijelölt főparancsnok) és Beck, a katonai kancellária főnöke volt. Kuhn liberalizmusa inkább ellenfelei részéről elhangzott vád volt, mint valóság: a vitatott személyiségű tábornok voltaképpen a jozefinizmus szigorú centralizmusához állt közel, s ő is túl komolyan vette miniszterségét: valódi katonai hatáskörre törekedett a segédhivatali és gondnoksági funkciók helyett – ez lett bukásának okozója.[75]

Az 1874-ben a hadügyminisztérium kereteiben újjászerveződő vezérkar Ausztriában nem tett szert olyan tekintélyre, mint porosz megfelelője. Ez érthető: Moltke katonai zsenialitását három győztes háború bizonyította, míg Ausztriában korábban csak alkalmanként működött vezérkar, az sem valami sikeresen. De már beszéltünk arról, hogy Ausztriában a hadsereg főleg a határokon belül jeleskedett. Ezért nem is irányult a vezérkarra akkora figyelem s érdeklődés. Jelentőségét mutatja, hogy 1881-től vezetését a komoly hadvezetési tapasztalatokkal nem rendelkező Beckre, a katonai kancellária addigi főnökére bízta Ferenc József.[76] Beck elsősorban Ferenc Józsefhez fűződő jó kapcsolata miatt került e fontos pozícióba – szerencséjére nem kellett háborúban bizonyítania képességeit. Békeidőbeli szervező munkája megfelelt az osztrák viszonyoknak, cinikus, nyugodt személyisége ideálisan illeszkedett a Viktor Adler szavaival kitűnően jellemzett „slamposággal enyhített abszolutizmus'' osztrák rendszerébe.

Beck után a katonai kancelláriát kevésbé befolyásos tisztek irányították, így Ausztriában a vezérkar – főfelügyelő – hadügyminisztérium hármasa került a hadsereg élére. A főfelügyelő csak a legfelsőbb hadúrnak, az uralkodónak volt alárendelve, míg a vezérkar formailag a hadügyminisztérium keretei között maradt, bár az óvatos Beck már kinevezésekor kikötötte a közvetlen érintkezés jogát az uralkodóval.[77] Viszonya a nehéz természetű Albrechttel is jó maradt, így politikaiszemléletbeli különbségeket nemigen találhatunk. Mindazonáltal a vezérkari főnök már funkciója miatt is nyitottabb volt a technikai és szervezeti újítások iránt, mutatja ezt az 1883-as hadseregátszervezés ügye is, amikor az osztrák hadkiegészítés és csapatelhelyezés rendszerét koordinálták.[78] A vitában Beck a technikai-szervezési, Albrecht pedig a politikai összetevőkre figyelt, s azt hangsúlyozta: a kiegészítő körzetükben állomásozó csapatokat befolyásolja az otthoni környezet, márpedig kétötnapi felvonulási előnynél többet ér a hadsereg romlatlan dinasztikus szelleme.[79]

Láthatjuk tehát, hogy a hadsereg mind Porosz–Németországban, mind a dualista Monarchiában az alkotmányos szférán kívül maradt, a dinasztikus irányítás lényegé-

[75] *Srbik, H.* Aus Österreichs Vergangenheit. Salzburg 1949 : 216–218., *Wagner, W.:* Geschichte des k. k. Kriegsministeriums. II. Graz–Wien–Köln 1971 : 118–127.

[76] *Wagner* i. m. 266.

[77] *Wagner* i. m. 204–206. A vezérkar hatásköréről: Franz Jeseph an Bylandt, Schönbrunn, 11. VI. 1881. KA RKM Präs 1881 : 45–8/2

[78] Beck személyiségére ld. *Glaise-Horstenau, E.:* Franz Josephs Weggefährte. Leipzig–Wien 1930, az 1883-as reformra *Havas, F.:* Die Armee-Organisation des Jahres 1881–1883. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 1976.

[79] *Wagner* i. m. 211., *Hlavec* i. m. 292., *Holzer, J.:* Erzherzog Albrecht. Wien 1974 (disszertáció): 185–186.

ben csorbítatlanul tovább érvényesült. A különbség hadsereg és társadalom viszonyában annyi, hogy míg Németországban a porosz tradíciókra alapozó hadsereg az egységes német nemzetállam létrehozója és védelmezője szerepében fellépve érintkezési pontokat találhatott a német nacionalizmussal (s végzetesen befolyásolhatta azt – bár a német nacionalizmus konzervatív és militáris vonatkozásai már a franciaellenes felszabadító háborúkban jelentkeztek) – addig Ausztria–Magyarországon a haderő a soknemzetiségű Monarchia fennmaradásának egyik fő támasza lévén, nem léphetett fel semmiféle nacionalizmus hordozójaként. Éppen ezért a hadsereg körüli viták Németországban élesebben osztályjellegűek (egy nemzetállam keretei között ez a természetes), míg a Monarchiában kirobbanó konfliktusok erősen nemzeti színezetűek (gondoljunk csak 1848 augusztus végére, amikor a konfliktus a hadügyminisztérium körül sűrűsödik, a dualista korszak parlamenti vitáira, s leginkább az 1905-ös válságra).[80] Vagyis újból bebizonyosodik: az ún. „nemzetközpontú gondolkodás'' meghaladásának alapvető feltétele a nemzeti kérdés megoldása.

Hadsereg és külpolitika

Elmélet és gyakorlat dialektikus kölcsönhatása – ahol ugyancsak nehéz megállapítani, hogy melyiké az elsőbbség – hadsereg és külpolitika összefüggése esetében is kirajzolódik. Az állandó hadseregek és az állandó diplomáciai képviseletek nagyjából egyidőben, a 15. században jöttek létre. A feudális-rendi államfelfogás a külügyet és a hadügyet kifejezetten uralkodói területnek tekintette, s szoros összefüggésüket illusztrálja az a tény is, hogy pl. az ausztriai Habsburgok államában a Törökországgal és szomszédaival kapcsolatos ügyeket az udvari haditanács, a Hofkriegsrat intézte.[81] Locke hatalommegosztási elméletében külön szférának, az ún. föderális hatalom szférájának nevezi a közösség külső biztonságáról és érdekének védelméről gondoskodó hatalmat. Ez összefonódik ugyan a végrehajtó hatalommal (mely a közösség belső ügyeit intézi), de lényegesen különbözik amattól abban, hogy nem lehet előzetesen megalkotott pozitív törvényekkel gyakorolni, mivel az idegenekkel szembeni cselekvés erősen függ az ő cselekedeteiktől, s ezért a hatalom gyakorlását rá kell bízni Locke szerint azok okosságára, akiknek a hatalmat átengedték. E hatalom a háború és béke hatalmát, továbbá az államon kívüli személyekkel és közösségekkel való szövetségkötések és egyéb egyezségek hatalmát jelenti.[82] Az angol gondolkodó gyakorlatias empirizmusa hiányzott Montesquieu- ből, akinek radikális racionalizmussal felépített hatalommegosztási elméletében már nem jutott hely a külső funkciókat gyakorló hatalmi szférának. A hatalmukhoz szívósan ragaszkodó abszolutisztikus

[80] A hadsereg szerepre ld. *Rothenberg, G.:* The army of Francis Joseph, Cambridge 1976., *Allaayer-Beck, J. C.:* Der Ausgleich von 1867 und die k. k. bewaffnete Macht. Der österreichisch-ungarische Ausgleich. Wien–München 1967.

[81] *Regele, O.:* Die Entstehung der habsburg-lothringischen Militärdiplomatie. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 1961 : 303.

[82] *Locke, J.:* Értekezés a polgári kormányzatról. Bp. 1986 : 143–144.

rendszerek s a bonapartista diktatúrák is kivonták a had- és külügyeket a törvényhozás ellenőrzése alól – vagy úgy, hogy az egész végrehajtó apparátust függetlenítették a parlamenttől (pl. Porosz-Németországban), vagy pedig a Locke által körülírt szférát (ahogy az a dualista Monarchiában végbement, bár igen csekély a valószínűsége annak, hogy Ferenc József Locke hatására védte meg abszolutisztikus jogainak e fontos maradványait). Mutatja Locke generalizálásának jogosságát az a tény, hogy később is előfordul az általa föderális hatalomként leírt kül- és hadügy hatalmi különválasztása (így De Gaulle Ötödik Köztársaságában), s napjaink magyarországi alkotmányvitáiban is felmerült e hatalmi szférák ilyen típusú leválasztásának gondolata.[83]

A külügyek és hadügyek funkcionális és irányításbeli kapcsolataik miatt erősebben és közvetlenebbül hatottak egymásra, mint a hatalom más ágazatai. A külső védelem eszközeként a kül- és hadügyek koordinálása elsőrendű feladatnak tűnt. Ugyanakkor a hadügy a külpolitikai, diplomáciai aktivitás egyik fontos feltételének is számított: „A diplomáciai tevékenység – legalábbis máig – nem független, mindig kapcsolatban áll a háború feltételeivel.''[84] Különösen így volt az 1849 után, amikor szinte az egész kontinentális Európában a katonai-bürokratikus apparátus túlsúlya érvényesül.[85]

A katonai szervezet és a haditechnika fejlődésével a hadsereg egyre komolyabb politikai tényezővé vált, s sajátos szempontjait egyre erősebben igyekezett érvényesíteni – a katonaság eszközből cél kívánt lenni, s ehhez a technokrata jellegű érvelés kedvező bázist adott.[86] A háborút ugyan mindig a diplomácia utolsó eszközének tekintették,[87] a 19. század utolsó harmadában kirajzolódó s egyre inkább stabil tömbök képét öltő európai szövetségi rendszerekben a hadseregeknek elsőrendő szerep jutott: a metternichi–talleyrand-i idők diplomáciai virtuozitása helyett a hadseregek mozgósítási ideje lett az elsőszámú nemzetközi ütőkártya. A „fegyveres béke'' éveiben sok katona fejében megfordult: ők tudják igazán, mi a nemzeti érdek, nem a politikusok és diplomaták – feltűnt az előzőekben már felvázolt politizáló katona.[88] Megkezdődött a napjainkig tartó eszeveszett versenyfutás a fegyveres fölény megszerzéséért s megtartásáért, melyre már Engels is felfigyelt.[89]

Volt a katonai gondolkodásnak egy másik jellemzője is: fegyveres béke kora volt ugyan az 1871–1914 közé eső időszak, de mégiscsak béke volt. Ez azt is jelenti, hogy a felhalmozódott katonai potenciál pusztító erejét nem ismerték, nem ismerhették igazán sem politikusok, sem katonák. Így a háború – legalábbis 1914 előtt – a nemzetközi politika megengedhető eszközének számított. Kevesen fogták még fel, hogy egy új háború az állig felfegyverzett, s magas szinten iparosított államok között beláthatatlan következményekkel járhat. S ha hozzávesszük mindenhez a század utol-

[83] 1988/89 fordulójának idejéről van szó.
[84] *Regele* i. m. 301.
[85] *Lutz, H.* Von Königgrätz zum Zweibund. Historische Zeitschrift 1973 : 352–353.
[86] *Craig* i. m. 14–15.
[87] *Ropponen* i. m. 11.
[88] *Craig* i. m. 281.
[89] Idézi *Schieder* i. m. 320.

só harmadában terjedő szociáldarwinista felfogást, mely a harcban a fejlődés és szelekció természetes eszközét látta,[90] kevésbé csodálkozhatunk a mai szemmel nézve végzetesen felelőtlen háborús terveken (bár ki tudja, milyen tervek készülnek manapság?). A korszak legtapasztaltabb katonái, maga Moltke is, a német egyesítő háborúk tapasztalataiból kiindulva rövid háborúra számítottak. A szállítási kapacitások és a katonai szervezet korszerűsödését vették itt figyelembe, valamint egy racionális, de a későbbiekben egyáltalán nem érvényesített szempontot: a modern gazdaságnak egy elhúzódó háború óriási károkat okozna.[91]

A katonai elképzelések érvényesítése a politika, a speciálisan a külpolitika területén az adott állam belső felépítésétől függött. Alkotmányos, parlamentáris berendezkedés esetén a katonai igények, elképzelések számos szűrőn keresztül jutottak el a külpolitika végrehajtóihoz. Az alkotmányosság sajátos, közép-európai formájában – ahogy az Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában realizálódott – e szűrők nem léteznek, vagy igen áteresztőek voltak. Az abszolutisztikus jogai maradványaira vigyázó uralkodók Berlinben és Bécsben is ellenőrzésük alatt tartották a hadsereget, s a külügyeket intéző politikusok is csak tőlük függtek. Bismarck kivételes hatalma sokkal inkább saját kvalitásain, mint a rendszerbe beépített biztosítékain nyugodott – mutatják ezt bukásának körülményei, amikor az uralkodó megszabadult egyre terhesebbé váló kancellárjáról. Az uralkodó személyén keresztül tehát közvetlen kapcsolat jöhetett létre a hadügy és külügy között, s a fő kérdés az lett, hogy ki gyakorolja a döntő befolyást a végső döntést kimondó személyre: a katonák vagy a diplomaták? Intézményes garanciák helyett a személyes kvalitásoktól függött hatalmas erőt képviselő államok külpolitikájának a megszabása – ez a semmiképpen nem megnyugtató rendszer alakult ki a század utolsó harmadára. Különösen veszélyessé tette ezt a helyzetet az a tény, hogy mindkét közép-európai császárság trónján a hadsereghez különlegesen vonzódó uralkodók ültek, s így a katonai elképzelések könnyű érvényesülésének a lehetősége mindvégig fennállt.

1871 után Németország stratégiailag kényes közép-helyzete miatt a hadsereg elsőrendű külpolitikai tényező maradt. Eddig az egység létrehozása, most a keleti és nyugati szomszédoktól fenyegetett új nemzetállam védelme miatt maradt továbbra is alapvető faktor (e helyzet létrehozásában, a Franciaországot megalázó frankfurti béke megalkotásában nem elhanyagolható Bismarck szerepe). E helyzetből logikusan következett, hogy stratégiai elgondolások különös súllyal nehezedtek a diplomáciai kombinációkra, s így Bismarck tulajdonképpen a maga által kreált helyzet foglyaként küzdött a katonai befolyás ellen a külpolitika mezején.[92] Kereshetünk mélyebb összefüggéseket is: az egész német társadalom, főképpen pedig a burzsoázia és a katonai vezetés sajátos kapcsolatát, mely az alapvető érdekegybeesés mellett az érdekek

[90] *Panthenius, H.:* Der Angriffsgedanke gegen Italien. Wien–Köln 1984: I. 35–36.

[91] *Kehr* i. m. 90–92.

[92] *Hillgruber, A.:* Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte des I. Weltkrieges. Göttingen 1967 : 1017. *Canis* i. m. 101–102.

különbözőségének s az abból fakadó lokális és partikuláris konfliktusok sorozatát produkálta.[93]

A szomszéd, mely vetélytársból szövetségessé lépett elő, sajátos árnyalatokkal gazdagította az alapvetően azonos képet. A stratégiai fenyegetettség érzete Ausztria–Magyarországon is létezett s egyre erősödött. Itt azonban Oroszország volt a „stabil'' ellenség, mely ellen 1871 óta készültek a haditervek.[94] A másik potenciális ellenfél szerepét Olaszország játszotta, mely azonban csak egy orosz támadás esetén léphetett akcióba. A kétfrontos háború fenyegetése tehát itt is fennállt, de a lehetséges ellenfelek súlya nem volt azonos a nézetekre nehezedő nyomás veszélyével: Oroszország túlsúlya nyomasztó volt, míg az olasz királyság önmagában véve veszélytelennek tűnt. Éppen ezért a bécsi katonai vezetők jóval kisebb intenzitással sürgették a háborút: Oroszország ellen támadni őrültség lett volna, az olasz fenyegetést pedig nem lehetett igazán komolyan venni, bár próbálkoztak az innen jövő veszélyek riasztó kiszínezésével.[95] A helyzet 1867 dacára sem változott: a soknemzetiségű Monarchiát a nemzeti kérdés megoldatlansága miatt továbbra is elsősorban belső problémái fenyegették.

A katonai kombinációk elősegítették a politikai szövetségek létrejöttét is: így pl. a porosz tisztikarban régóta létező erős franciaellenesség gyengítette az ugyancsak meglévő osztrákellenes reminiszcenciákat, s így a porosz, majd német hadsereg vezetése, s maga Moltke is az osztrák szövetség egyik fő szószólója lett.[96] A jelenség a másik félnél is jelentkezett: a porosz hadsereg teljesítőképessége iránti elismerés nagyban hozzájárult előbb a bécsi revanstervek félretételéhez, majd a szövetségesi viszony elismeréséhez, sőt igenléséhez. Azt mondhatjuk tehát, hogy a Kettőszövetség létrejöttében a katonai számításoknak pozitív, ösztönző szerep jutott. Más a helyzet a Hármasszövetségnél: itt az osztrák katonai vezetés régről eredeztethető olaszellenessége sem tudta megakadályozni a politikai szövetséget. Hiába készítették szorgalmasan a haditerveket a vezérkarban, s hiába nyilvánította maga Albrecht főherceg, a közös hadsereg főfelügyelője az elképzelhető legkedvezőbb variációnak az olasz háborút,[97] a diplomaták szövetségesi viszony kreálásával tették ártalmatlanná a délnyugati szomszédot a katonák által ajánlott megelőző csapás helyett (az már más kérdés, hogy 1915-ben végül is a katonák bizalmatlansága igazolódott). Ugyanaz ismétlődött a 80-as években még alig-alig számításba vett kis szomszédok, Szerbia és Románia esetében is.

A bizalmatlanság légköre olasz–osztrák–magyar viszonylatban a szövetségesi viszony dacára is fennmaradt: a két hadsereg kapcsolatai mindvégig hűvösek maradtak, meg sem közelítették a német–osztrák–magyar katonai kapcsolatok intenzitását.

[93] *Messerschmidt, M.:* Militär und Politik in der Bismarckzeit. Darmstadt 1973 : 57–58.

[94] *Holzer* i. m. 236.

[95] A Haymerle osztrák katonai attasé (Róma) által írott Italicae res (1879) c. brosura is e célt szolgálta.

[96] *Craig* i. m. 210.

[97] *Heiszler V.:* A bécsi katonai vezetők olaszellenes háborús tervei. Folia Historica 1976.

A porosz, majd német katonai vezetés konstans franciaellenessége s az osztrák katonai vezetők ugyancsak állandónak mondható olaszellenessége mögött nemcsak katonai számítás húzódott meg. Az egyes terveket kísérő megjegyzésekből kiviláglik, hogy a katonai szempontokon túlmenően politikai, sőt ideológiai motívumok is bőségesen színezték a katonák képzeletét. Franciaországban és Olaszországban nemcsak a forradalmak tűzfészkét, jakobinusok, karbonárik és vörösök búvóhelyeit, hanem a nyugtalan latin szellem szülőhelyét is látták.[98] Ebből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a katonák külpolitikai elképzeléseiben is fontos motiváló szerep jutott az ideológikus tényezőknek: az ellenségkép kialakításában és a potenciális ellenfél kiválasztásában őket sem csupán katonai vagy politikai szempontok befolyásolták.

Вильмош Гейслер:

АРМИЯ, ДИПЛОМАТИЯ, ОБЩЕСТВО ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.

(РЕЗЮМЕ)

В первой части большой работы из трех частей анализируется связь между внешней политикой и ибщественным строем. Внешнюю политику нельзя рассматривать в отрыве от внутренней политики отдельных стран, более того, во внешней политике могут проявляться и идеологические эффекты, например при выявлении и определении внешнополитических интересов. Обзощ опубликованных в литературе мнений предшествует исследованию исторических документов, первоисточников; опираясь на анализ этих документов, автор демонстрирует действующие в союзнических контактах Австро-Венгерской Монархии политические и идеологические аспекты.

Во второй части рассматривается связь между армией и обществом в центральноевропейском регионе (Германия и Австро-Венгерская Монархия), подчеркивается важная роль вооруженных сил в органиченном буржуазном развитии региона, консервации позиций старых господствующих классов. Сильно давлеющий над регионом милитаризм проявляется не внутри армии, а вне ее, оказывая воздействие на все общество.

В заключение рассматривается связь между армией и внешней политикой. Из анализа выясняется, что управление армией и внешней политики в регионе оказалось вне конституционной сферы, и здесь с особой силой проявлялись пережитки абсолютизма. Монархическое управление армией и внешней политикой облегчило усиленную реализацию во внешней политике военных аспектов.

[98] Moltke beállítottságára ld. *Ritter* i. m., Albrecht hasonló megjegyzései *Holzer* i. m. 68–72.

Vilmos Heiszler

ARMÉES, DIPLOMATIES ET SOCIÉTÉS EN EUROPE CENTRALE DANS LA DEUXIÈME MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

(Résumé)

Dans la première partie de son article, V. Heiszler analyse les rapports entre politique étrangère d'une part et système social, de l'autre. Il montre que la politique étrangère des pays particuliers ne saurait être dissociée de leur politique intérieure, d'autant plus que celle-là est susceptible d'obéir à des facteurs d'ordre idéologique, en particulier lors de la reconnaissance et de la définition des intérêts et des visées de politique étrangère. Après avoir passé en revue les diverses opinions formulées par les spécialistes, l'auteur s'appuie sur une ample documentation historique pour présenter les considérations idéologiques et de politique intérieure qui infléchnissaient la politique étrangère de la Monarchie austro-hongroise sur le plan du choix de ses alliés.

Heiszler étudie ensuite les rapports entre l'armée et la société en Europe centrale (notamment en Allemagne et dans la Monarchie austro-hongroise), en mettant en lumière le rôle essentiel que les forces armées ont joué sur le plan du développement – limité – de la société bourgeoise et de la conservation de la situation dominante des classes dirigeantes traditionnelles. Très puissant dans toute la région, l'esprit militariste y devenait particulièrement dangereux en se propageant non seulement dans l'armée, mais aussi, et surtout, dans l'ensemble de la société.

Dans la troisième partie de son article, Heiszler analyse les rapports entre l'armée et la politique extérieure. Il montre que la direction des affaires militaires et des affaires étrangères restait dans cette région en dehors de la sphère constitutionnelle, ce qui revient à dire que l'absolutisme continuait à y prédominer. La concentration sous la seule autorité des monarques des affaires militaires et de la diplomatie leur permettait de donner aux considérations militaires une prééminence toujours croissante dans le domaine de la politique extérieure.

KÖZLEMÉNYEK

Lukács Lajos

ANGLIA ÉS A MAGYAR KÉRDÉS 1860–61-BEN

Mr. Graham Dunlop magyarországi küldetése

Az 1861-es magyar országgyűlés egyre viharosabb ülésezései közepette a londoni Daily News az osztrák kormány magyarországi politikájának jellemző adalékaként tárta a közvélemény elé Mr. Dunlop esetét. A nevezett személy már hónapok óta Pesten tartózkodott, mint Anglia bécsi követségének megbízottja – a lap állítása szerint „...a legcsendesebben élve s az állásából származó befolyást arra használta fel, hogy a magyarokat kiengesztelődésre bírja az ausztriai kormánnyal". Működése mindemellett szemet szúrt az osztrák kormánynak, melynek elnöke és külügyminisztere Rechberg gróf az angol kormánytól kérte Dunlop azonnali visszahívását. A Daily News cikkírója felettébb indokolatlannak, meglepőnek és illogikusnak is ítéli az osztrák kormány kívánságát, mert megítélése szerint a távozásra felszólított egyén magaviselete abszolút kifogástalan volt, ellene semmiféle komolyabb kifogást tenni nem lehetett. Mégis visszahívásának követelése annak látszatát keltheti, mintha Dunlop – aki konzervatív politikai elveket képviselt, ha nem is volt forradalmi ember, de legalábbis összeesküvéseket mozdított volna elő, aki sokkal veszélyesebb volt annál, semhogy bízni lehetne benne. Az osztrák kormány mindenesetre olyan személynek ítélte, akinek pesti jelenléte, működése felesleges veszélyeket hordoz, akadályokat gördít a bécsi szándékok megvalósítása elé. Rechberg gróf túlzó félelmeit bírálva az angol újság azon véleményének ad hangot, hogy csak egyre lehet gondolni, miszerint „Dunlop úr Anglia szeme volt Pesten, a magyar ügyek és érdekek focusában, a szem pedig nemcsak lát, hanem beszél is. Egy angolnak csupán tekintetében, akármely politika néven nevezzék is hazájában, van valami, ami lelkesíti a szabad férfiakat és ijeszti az elnyomókat".[1]

Az események az angol parlament alsóházában interpelláció tárgyát képezték, miután 1861. június 7-én a pesti küldött rokona, Mr. Dunlop parlamenti képviselő,

[1] A Daily News már 1848/49-ben közismert volt magyarbarátságáról, és az 1850-es években is felkarolta a magyar emigráció ügyét. Pulszky Ferenc szoros kapcsolatot tartott a lappal, melynek az 1860-as években levelezője volt. A lap politikai irányát tekintve Cobden-pártinak volt tekinthető, támogatta a wighek politikáját – közel állott Russell lordhoz is. (Vö. *Pulszky Ferenc:* Életem és korom. I–II. Budapest, 1884. I. 490. és köv., II. 151. és köv.; *Jánossy Dénes:* A Kossuth- emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. I–II/1–2. Budapest, 1940–1948. I. 41, 51, 71. és köv.); A Daily News jelzett cikkét közölte a Pesti Napló. 1861. jún. 14.

kérdést intézett az ügyben Lord John Russell külügyi államtitkárhoz. Az utóbbi válaszában közölte, miszerint Graham Dunlopot az ő tudtával és a bécsi angol követ hozzájárulásával küldték Pestre. Viszont az osztrák kormány megítélése szerint a nevezett angol megbízott az elégedetlen magyar párt bátorítására adott okot, és ezért kérték visszahívását –, mely kívánság tekintetbe vétele elől az angol kormány nem zárkózott el. Ezt követően – miután Mr. T. Duncombe képviselő arra nézve kért felvilágosítást, hogy vajon Rechberg gróf jegyzékben kérte-e Dunlop visszahívását; – Russell olyképpen válaszolt, hogy formális jegyzékre e tárgyban nem került sor, csupán az osztrák kormány óhaját juttatták megfelelő formában kifejezésre.[2]

Mielőtt az osztrák kormány kívánságának indokoltsága, avagy indokolatlansága felől nyilatkozhatnánk, úgy véljük, magának Dunlopnak személyével, küldetésének mibenlétével szükséges közelebbről megismerkednünk, tisztázva egyidejűleg működésének hátterét, beilleszkedését az angol külpolitika általános osztrák-politikájának egészébe. Alexander Graham Dunlop szinte egyidejűleg került Bécsbe Lord Augustus Loftus angol követtel, mint az utóbbi személyi titkára 1858. április 20-tól, majd május 3-tól a bécsi angol követség ideiglenes követségi titkára 1860. november 22-ig. Ugyanezen idő alatt több, rendkívül felelős megbízatásban részesült. A brit érdekek képviseletében járt Corfu szigetén 1858 decemberében, foglalkozott az Adriai-tenger és Trieszt kereskedelmi problémáival – sikerrel látva el megbízói igényeit.[3] 1860/61. évi küldetését megelőzően, már 1859 februárjában rövidebb időt töltött Magyarországon, így újabb megbízatása kezdeti tapasztalatainak és kapcsolatainak elismerését is jelentette.[4] Ezen újabb magyarországi útja, mely 1860. november 28-án vette kezdetét, voltaképpen egybeesett a bécsi angol követ cseréjével. Miután Lord Loftus végképp búcsút vett hivatalától, helyébe Lord Bloomfield lépett, aki e tisztét tartósan betöltötte.[5] Alig néhány nappal állomáshelyére történt megérkezése után Dunlop már is eltávozott Pestre, hogy jelentéseit immár a továbbiakban új főnökének küldje. A rendelkezésre álló bizalmas diplomáciai iratok semmiféle kétséget nem hagynak aziránt, hogy Dunlop útjlitika megfontolt lépéseibe. Miután 1859 nyarán Palmerston elfoglalta helyét az angol kormány élén, és a külügyi államtitkárságot Lord Russell vette kezébe, London különös hangsúllyal és nyomatékkal fordult az osztrák ügyek felé, semmiféle közömbösséget nem tanúsítva az egyre válságosabb állapotba jutó Ausztria iránt. A vesztett észak-olaszországi háborút követő kormányzati válság, a Bach-rendszer bukása, a társadalmi-politikai elégedetlenség feltörése az osztrák birodalomban, joggal keltett érdeklődést és félelmet Londonban, választ keresve arra az alapvető kérdésre, hogy vajon miképpen lehetne a szétzilálódott, eladósodott, tekintélyét vesztett osztrák birodalom nemzetközi, hatalmi egyensúlyi helyzetét biztosítani, belső válságát feloldani, rendezni, a robbanásig feszülő belső elégedetlenséget leve-

[2] Parliamentary Debates. 3rd Series. CLXIII. 1861. jún. 7. (London, 1861.).

[3] Vö. Foreign Office List 1870. January. London, 1870. 86–87.

[4] Dunlop Loftusnak, Vienna, 1859. febr. 23. (Public Record Office, London. Foreign Office. General Correspondence, Austria. F. O. 7. (Továbbiakban: PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7.). 566.

[5] Foreign Office List 1870. I. m. 41. és köv.; The diplomatic reminiscences of Lord Augustus Loftus 1837–1862. I–II. Leipzig, 1892. II. 128. és köv.

zetni. Mindezen kérdések szükségképpen irányították London fokozott figyelmét 1859 őszétől az 1849 óta eltiport, jogaitól megfosztott Magyarországra. Anglia érdeklődése a magyar kérdés iránt napról napra fokozódott –, ebben ismerve fel a válságos Ausztria legkényesebb pontját, jövőjének legérzékenyebb láncszemét.[6]

A vezető angol politikai körök figyelme a magyar kérdés iránt korán sem mutatkozott meg előzmények nélkül. Gyökerei visszanyúlnak a 19. század első felébe, egy jóval békésebb, sok tekintetben eltérő időszakba, az 1840-es évek elejére, amikortól Joseph Blackwell magyarországi tevékenysége lépett az előtérbe. Jelentései, melyek alapos megfigyelő készségről, tájékozottságról, beható ismeretekről tanúskodnak, tükörképei a pozsonyi reformországgyűlések időnként heves – ámbár mindig is lefojtódott – alakulásainak, amikor a gazdasági és politikai reformgondolatok keretében merész angol–magyar kereskedelmi kapcsolatok tervei, egy pesti angol konzulátus megalapításának gondolatai is helyet kaphattak. Blackwell informatív jellegű működése ugyan még az 1848–49-es forradalmi időszakba is átnyúlik, ámbár megfigyeléseiről készült összefoglalásai mindig is megmaradtak a szűkebb diplomáciai körökben.[7] Ha Szalay László angliai kísérleteinek nem is lett különösebb folytatása, Pulszky Ferenc londoni megjelenése már szélesebb közegben keltette fel az érdeklődést a magyar nemzeti kérdés iránt, melyet Kossuth 1851. évi megjelenése csak fokozott, és az 1850-es években tartott előadásai és a sajtóban kifejtett működése csak tovább szélesített. Amikor 1859 májusában azzal vett búcsút III. Napóleontól, hogy visszatérve Londonba mindent el fog követni annak érdekében, hogy Angliát az érlelődő francia, olasz, osztrák háborúban semlegességre bírja – akkor agitációs fellépésével nemcsak a Palmerston vezette politikai erők győzelmét segítette elő, de szükségképpen Magyarország helyzetének súlyos voltát is előtérbe állította.[8] Ugyanakkor az osztrák birodalomban az 1850-es évek utolsó harmadában jelentkező problémák magyar vonatkozású gyökereire Lord Loftus is erőteljesen ráirányította a figyelmet. Ez a konzervatív gondolkodású, de Magyarország elnyomott helyzetének súlyosságát mindig is átérző diplomata, első kézből informálódhatott a magyar ókonzervatív párt vezetőitől, akik bizalommal fordultak hozzá. Nem alaptalanul vélekedtek úgy, hogy Anglia bécsi képviselője a maga tekintélyével, befolyásával kedvező irányban befolyásolhatja esetleg a császári udvart és tanácsosait – teret engedve azoknak a föderalista jellegű kívánságoknak, melyeket az ókonzervatívok Ferenc József 1857. évi magyarországi látogatása idején terjesztettek elő Scitovszky prímás közvetítésével. Lord Loftusnak tetemes része volt abban, hogy a londoni osztrák követek nézetei korán sem győzték meg az angol kormányokat az osztrák birodalom centralisztikus és ger-

[6] Vö. *A. W. Ward–G. P. Gooch:* The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783–1919. I–III. Cambridge, 1922–23. II. 430. és köv.; *H. Temperley–L. M. Penson:* Foundation of British Foreign Policy. from Pitt – 1792 – to Salisbury – 1902. Cambridge, 1938.; *Kenneth Bourne:* The Foreign Policy of Victorian England 1830–1902. I–II. Oxford, 1970. I. 119. és köv.

[7] Vö. *P*(éterfy) *J*(enő): Egy angol Magyarországról 1843–1851. Budapesti Szemle. 1895.; *Horváth Jenő:* Blackwell János angol–magyar kereskedelmi akciója és előzményei, 1840–1842. Közgazdasági Szemle. 1925.; *Kabdebo Tamás:* Joseph Blackwell és a pesti angol konzulátus terve az 1840-es években. Századok. 1984. 6.

[8] Vö. *Lukács Lajos:* Magyar politikai emigráció 1849–1867 Budapest, 1984. 24. és köv.

manizációs politikai irányának egyedüli célra vezető voltáról és tartósságáról. A bécsi angol követ a visszaszorított, de létező magyarországi ellenzéki politikai irányzatok jelentkezéséről és szándékairól küldött információkat Londonba, utalva elsősorban az ókonzervatívok csoportosulására: nyomatékkal hangsúlyozva, hogy Anglia valahol itt lelheti fel azokat a békésebb, kibontakozáshoz vezető politikai erőket, melyek az osztrák birodalom létének veszélyeztetése nélkül képesek az érdekek egyeztetésére, a közép- kelet-európai térség stabilitásának biztosítására.[9] Utalhatunk továbbá Lord Loftus élénk kapcsolataira a Döblingben visszavonultan élő gróf Széchenyi Istvánhoz, aki messzemenően elismerte az angol követ működésének jótékony hatását és sok tekintetben támaszra is lelt benne. Széchenyi angliai kapcsolatai, Béla fiának utazásai, Bach működését kegyetlenül leleplező szatírájának – az Ein Blick auf den anonymen Rückblick – angliai titkos kinyomtatásának és a hazába történt visszacsempészésének eseményei, szerves láncszemeit képezik annak a folyamatnak, mely elvezetett az 1861-es év eseményeihez.[10]

De mindezeken túlmenően akadt még egy nevezetes esemény az osztrák birodalomban, mely jelentős mértékben felkeltette az angol hivatalos körök és a szélesebb közvélemény figyelmét egyaránt a magyarországi helyzetre. Az 1859 szeptember 1-én kibocsátott protestáns pátensre gondolunk, mely oly erőteljes ellenhatást váltott ki az érdekelt magyarországi körökben, és egyik fő emeltyűjévé vált a kibontakozó ellenzéki mozgalmaknak. A magyarországi protestánsok helyzete iránt mindig is figyelmet mutató Anglia, ez alkalommal különösen érzékennyé és érdeklődővé vált, fogékonnyá a távoli Magyarország iránt, melynek helyzetét egyébként – a két ország között meglévő gazdasági-társadalmi különbségek következtében, a történelmi helyzetből adódó fejlődésbeli eltérésekből fakadóan – nehezen érthették meg. Valahogy ösztönszerűen, önmagukból kiindulva könnyen vontak analógiát az angol-skót, az angol-ír kapcsolatokra asszociálva, amikor Ausztria és Magyarország problémái kerültek előtérbe. Nem is szólva arról, hogy a brit birodalmi érdekek egyébként is az effajta meglátás irányának helyességébe vetett hitet és meggyőződést táplálták. Így következhetett be az a helyzet, amikor az osztrák birodalom egységének fenntartásához fűződő érdekek védelme egyidejűleg jelentkezett a magyar ellenzéki mozgalmak iránti szimpátiával, együttérzéssel, az önkényuralom ellen tiltakozó fellépésekkel, szolidaritással az autonómiájukhoz ragaszkodó magyarországi protestánsokkal, akik vallásszabadságukat, működési autonómiájukat védve egyben Magyarország alkotmányos igazgatása érdekében is küzdöttek egyidejűleg. Lord Loftus működésének végső szakaszára esett a magyarországi protestánsok 1859/60-as küzdelme, mely végül is közös táborba terelte a protestánsokat, katolikusokat egyaránt, és fellépéseiknek

[9] Loftus E. of Malmesburynek, Vienna, 1859. máj. 5. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 569/382); máj. 19. (Uo. 570/443.); Loftus Russellnek, Vienna, 1859. júl. 18. (Uo. 573/641.).

[10] Reminiscences of Loftus. I. m. II. 136. és köv.; Vö. *Károlyi Árpád:* Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I–II. Budapest, 1921–22. I. 204. és köv.; *Angyal Dávid:* Gróf Széchenyi István döblingi évei. (Századok. 1922. 6–8. sz.); *Ua.:* Lord Loftus és Széchenyi. (Századok. 1922. 6–8. sz.); *Ua.:* Lord Loftus és Széchenyi. (Budapesti Szemle. 1927/206.); *Kosáry Domokos:* Széchenyi Döblingben. Budapest, 1981. 160. és köv.

egyre határozottabb kormányellenes élt adott, mindig is bátorítva Angliától és annak bécsi képviseletétől – ámbár az utóbbi józanságra, mérsékletre és türelemre intő tanácsaitól sohasem mentesen.[11] Annak viszont számos bizonyítéka áll rendelkezésre, hogy a magyarországi problémák bemutatása, feltárása koránt sem szorítkozott ezen időkben Lord Loftus diplomáciai jelentéseire. Széchenyitől Podmaniczky Frigyesig akadtak tolmácsolói a magyarországi problémáknak, akik rendszerint nem fedték fel kilétüket, és eljuttatták véleményeiket, nézeteiket az angol sajtóba – ahol a magyar kérdéssel foglalkozó cikkek száma ezen időszakban tetemesen megszaporodott, beleértve a konzervatív Times-t is. A külföldre utazó magyar arisztokraták, bizalmas barátaik, éppen annyira hozzájárultak e folyamat erősítéséhez, mint a bécsi angol követség egyes tagjainak jóakaratú segítőkészsége.[12]

Mindezt annál is inkább előre kellett bocsátanunk a kérdés elemzéséhez, hogy rávilágítsunk egyrészt Dunlop magyarországi küldetésének történelmi előzményeire, folytonosságára és nem kevésbé arra, hogy mint Lord Loftus titkára, bizalmasa, olyan politikai iskolába járt, ahol a magyar kérdés iránti érzékenység, fogékonyság együttjárója lett a diplomáciai tapasztalatszerzésnek. A Palmerston–Russell kormányzat Dunlop magyarországi küldetésére nagy súlyt helyezett – ámbár annak végrehajtására csak az új angol követ kinevezése utáni időszakban került sor. A bécsi angol misszió tevékeny szereplőinek sorából aligha feledkezhetünk meg a követség egy másik érdekes és igen tevékeny alakjáról Julian Fane-ről, aki voltaképpen a folytonosságot, az átmenetet képezte Lord Loftus és Lord Bloomfield között, mindig is szoros kapcsolatot tartva Dunloppal. Határozottsága különösen kitűnt azokban a kritikus napokban, amikor 1860 decemberében Drezdában gróf Teleki Lászlót – a Magyar Nemzeti Igazgatóság oszlopos tagját – elfogták, és rövidesen kiszolgáltatták Ausztriának. Fane határozott és diplomatikus fellépése egyik hozzájárulását képezte annak a nemzetközi diplomáciai nyomásnak, mely végül is éreztette hatását Teleki László 1860 januári szabadonbocsátásában,[13] A bécsi megbízatását csak fokozatosan átvevő Lord Bloomfield helyett – 1860/61 fordulóján – Fane lett a közvetítő Dunlop és Lord Russell között, kezdetben szervezője és támogatója annak a magyarországi küldetésnek, melynek nyomán érkezett információknak az angol kormány jelentőséget tulajdonított. Dunlop feladatvállalásának határozott nyomatékot azonban még Lord Loftus adott, aki bécsi állomáshelyéről visszatérve Londonba, magával hozta pesti megbí-

[11] A protestáns pátens magyarországi hatásáról Lord Loftus számos jelentésében számolt be Lord Russell külügyi államtitkárnak, erőteljesen jelezve a magyarországi ellenállás politikai összetételét és fontosságát: Vienna, 1859. szept. 22. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 575/679.);szept. 29. (Uo. 697.); okt. 13. (Uo. 576/720.); nov. 24. (Uo. 577/785.); dec. 22. (Uo. 578/845.); Vö. *Révész Imre:* Fejezetek a Bach- korszak egyházpolitikájából. Budapest, 1957. 29. és köv.; *Lukács Lajos:* A Vatikán és Magyarország 1846–1878. A bécsi apostoli nunciusok jelentései és levelezése Magyarorszgról. Budapest, 1981. 127. és köv.

[12] vö. *Falk Miksa:* Kor- és jellemrajzok. Budapest, 1903. 80. és köv.; *Károlyi Á.:* Gr. Széchenyi István. I. m. I. 201. és kov.; *Podmaniczky Frigyes:* Naplótöredék 1824-1887. I–III. Budapest, 1888. III. 81.

[13] Fane Russellnak, Vienna, 1861. jan. 3. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 606/3.); jan. 9. (Uo.): Vö. *Angyal Dávid:* Lord Loftus és Széchenyi. I. m.; *Horváth Zoltán:* Teleki László 1810–1861. I–II. Budapest, 1964. II. 353. és köv.; *Lukács Lajos:* Teleki László elfogatásától öngyilkosságáig és a nemzetközi diplomácia. (Teleki és kora. Szirák, 1985. november 12–13. Salgótarján, 1987. 112. és köv.).

zottjának első és egyidejűleg nagyon is részletes és alapos beszámolóját a politikai ügyek állásáról.[14] Lord Loftus a Pesten 1860. november 30-án kelt jelentést megfelelő tálalásban terjesztette elő Lord Russell külügyi államtitkárnak, hangsúlyozva, hogy a bizalmas küldetés feladata annak felderítése, hogy miképpen vélekednek az ügyekről a magyarországi ellenzéki pártok vezetői, melyek legvégső szándékaik. Utal egyben arra is, hogy írásos utasítással nem kívánta megkötni a pesti küldött kezét, de ugyanakkor szóban részletes és körültekintő útmutatást adott mindazon problémaköröket illetően, melyekről kívánatosnak tűnik, hogy az angol kormány kellőképpen informálva legyen. Dunlop első jelentését gondosnak és megbízhatónak ítéli és egybevágónak más forrásokból nyert értesüléseivel.[15]

Dunlop jó politikai érzékkel tapintott rá az 1860. október 20-i diploma kibocsátása utáni magyarországi helyzetre, melyről Londonba felettébb ellentmondásos értesülések érkeztek. A bécsi kormányzat érthető okoknál fogva igyekezett annak látszatát kelteni a nemzetközi közvélemény előtt, hogy a császári diploma jelentős fordulatot idézett elő a birodalom kormányzatában, és eredményesen vetett véget annak a mélyreható kormányzati válságnak, mely a vesztett észak-olaszországi háború után oly erőteljesen kibontakozott, széles körű ellenzéki hullámmal karöltve.[16] Ugyanakkor a Magyarországról érkezett tárgyilagosabb beszámolók, a legkülönbözőbb forrásokból táplálkozó sajtóközlemények mindezzel ellentétes tendenciák jelentkezéséről adtak hírt. Arról, hogy az Októberi diploma korántsem csendesítette le a magyarországi kedélyeket, sőt ellenkezőleg megnyitotta a zsilipeket az elégedetlen erők előtt. Nyíltan kormányellenes mozgalmak törtek felszínre, elutasítva az 1848 előtti állapotokra emlékeztető felújított kormányrendszert, melyben az ókonzervatívok oly komoly vezetőszerephez jutottak. Magyarország városaiban, falvaiban egyaránt szóhoz jutó ellenzékiség az 1848-as alkotmány helyreállításának szükségességét állította előtérbe, szakítást mindenfajta önkényuralommal, diktátumokkal, a pátensekkel történő kormányzási kísérletekkel. Teljes erővel fellángoltak az újjászerveződő megyei mozgalmak, bázist nyújtva az ókonzervatív programokon messze túlmutató kívánságoknak.[17] Dunlop világosan áttekintette a helyzetet és kibontakozást elősegítő erőként utalt a liberális-alkotmányos ellenzéki csoportok tömörüléseire. Alkalma nyílott az angol küldöttnek arra, hogy találkozzon a liberális ellenzék ismertebb vezetőivel. Az utóbbiak között említi Deák Ferenc, báró Eötvös József, Almássy Pál, Lónyai Menyhért és mások neveit. Nem becsüli le a nehézségeket, melyek az Októberi diploma nyomában felgyülemlettek. A tartós önkényuralomról az átállást a bécsi udvar által felkínált alkotmányosabb időszak valamilyen formájára igen nehezen megvalósíthatónak ítélte. Nemcsak az ellenzéki követelések mindezeken túlmutató tartalma miatt, de az osztrák kormányzat félénk, tartózkodó, felemás, bizalmatlanságot árasztó magatar-

[14] Dunlop Loftusnak, Pest, 1860. nov. 30.) (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 600. Conf.).

[15] Loftus Russelnak, London, 1860. dec. 9. (Uo.).

[16] Vö. *Berzeviczy Albert:* Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865. I–IV. Budapest, 1922–1937. III. 127. és köv.

[17] Vö. *Lukács Lajos:* Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Budapest, 1955. 247. és köv.

tása miatt is. Várakozással tekintenek Bécsben és Pesten egyaránt a készülő esztergomi országbírói értekezlet elé, melynek kellő megfontoltsággal és körültekintéssel szükséges iránymutatást adni az alkotmányossághoz vezető átmenet szükséges lépéseiről, a kétségtelenül felgyülemlett bonyodalmak, jogi ellentmondások feloldását illetően. Az égető problémák közé tartozott a magyarországi nemzetiségek jogos kívánságainak, törekvéseinek figyelembe vétele is. A magyar nemzeti és alkotmányos érdekek előtérbe kerülése új helyzetet idézett elő, melynek értelmezése, magyarázata korántsem volt egyöntetű a liberális magyar vezető politikusok és a nemzetiségi mozgalmak irányítói körében és a jövőt illető változtatások, területi kormányzási formák eltérő magyarázatokat kaptak. Dunlop jelentésében utal a Dunai konföderáció tervének felmerülésére is, értve ezen Magyarország, Erdély, a Vajdaság, Bánát, Dalmácia, Szerbia, Moldva, Havasalföld esetleges tömörülését. Szerinte a terv indítékai francia forrásra vezethetők vissza és foglalkoztatja a magyarországi ellenzéki köröket. Kétségtelen, hogy ezen időben a terv ismételten előtérbe került a magyar emigrációban, főképpen a Cuza román fejedelemmel és Obrenovics Mihály szerb herceggel folytatott tárgyalásokon.[18]

Kellő teret szentel a jelentés Magyarország sajátos helyzetének, az 1849 után kialakult állapotok és azok következményei magyarázatának, és az erre alapozott történelmi háttérre utalva ismerteti a magyarországi politikai csoportosulások szándékait, azok mozgatórugóit. A politikai körkép foglalkozik a magyar arisztokrácia helyzetével, az ókonzervatív politikusok korlátozott befolyásával. Dunlop a mérsékelt liberális vezetők, mint Deák és Eötvös nézeteinek annál is inkább jelentőséget tulajdonít, mert a kibontakozást az 1848-as alkotmány helyreállításának irányában, annak többkevesebb figyelembevételével látja megoldhatónak. Dunlop idézi Eötvös báró lesújtó véleményét az Októberi diplomáról, miszerint az a múlthoz képest nem nyújt érdemleges javítást és az igazságtalanságok folytatásának tekinthető. Eötvös és Deák egyaránt távol tartják magukat a szélsőségektől, egy forradalomtól nem sok jót várnak, különösen a bonyolult nemzetiségi kérdés miatt, és éppen ezért igyekeznek mérsékelt törekvéseiket szűkebb magyar nemzeti keretben tartani. Dunlop szerint Kossuthnak nagy a népszerűsége, jelentős elvárások tapasztalhatók Garibaldival történő esetleges közös fellépésétől. Dunlop úgy látja, hogy a mérsékelt ellenzék háttérbe szorulásával és külföldi segítséggel forradalom robbanhatna ki, ami viszont Kossuth diktátorságához is elvezethetne. Figyelemre méltóknak tekinthetők Dunlop meglátásai Anglia magyarországi befolyását illetően. Nézete szerint Franciaország befolyása erősebb. Sokan keserűen gondolnak vissza Anglia 1848-as szerepére, mert ha akkor Magyarország segítségére siet, akkor a brit befolyás igen jelentős lenne ebben a térségben. Mindennek ellenére Anglia iránt a szimpátia széles körben megnövekedett, és sokan remélik, hogy Magyarország anyagi segítséget kaphat Angliától, továbbá az angol hadiflotta megjelenése az Adriai-tengeren igen kedvező benyomást kelthetne. Magyar-

[18] Dunlop Loftusnak, Pest, 1860. nov. 30. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 600. Conf.).; Vö. *Kossuth Lajos:* Iratai az emigrációból. I–III. Budapest, 1880–82. Folytatása: Kossuth Lajos iratai. (Szerk. *Helfy Ignác, Kossuth Ferenc*). IV–XIII. Budapest, 1894–1911. I. 369. és köv.

országon elvetik az egyes kormányok által hangoztatott benemavatkozás elvét – még Deák is állítólag azon nézetének adott hangot, hogy egy olyan nagyhatalomnak, amely ilyen elvet képvisel, nincs valódi politikája és igazi ereje. Oroszországtól nagyon tartanak, az 1849-es intervencióra emlékezve, és bizalmatlanok minden kezdeményezésükkel szemben. Vannak, akik úgy vélekednek, hogy leghelyesebb lenne, ha a magyar koronát egy angol herceg nyerné el, és ily módon a kellő nemzetközi védelem is biztosítható lenne. Magyarország belpolitikai mozgalmairól, a különböző politikai csoportosulások törekvéseiről, hazai és nemzetközi kérdésekben is jelentkező nézeteikről adott Dunlop-információk nem múltak el hatás nélkül a Palmerston–Russell-kormányzatra és hozzájárultak ahhoz, hogy mérsékelt magatartásra intsék Londonból az osztrák kormányt, mindig is súlyt helyezve az osztrák birodalom stabilitásának fontosságára.[19]

Az első nevezetes Dunlop-jelentés után az angol különmegbízott rövidesen visszatért Bécsbe, ámbár csak átmenetileg, hogy rövid időre rá ismét folytassa megkezdett magyarországi működését. Így Dunlopot 1860 karácsonyát követően ismét Pesten találjuk, hogy még nagyobb aktivitással, körültekintéssel vesse bele magát az egyre összetettebbé, bonyolultabbá váló viszonyokba. Russell lord teljes mértékben helyeselte Dunlop küldetését, ami világosan kitűnik 1860. december 18-án kelt utasításából is: kifejezésre juttatva azon óhaját, hogy erőteljesen folytassa megkezdett tevékenységét, gyűjtsön információkat a Magyarországon zajló politikai mozgalmakról, azok szereplőinek minél árnyaltabb bemutatására törekedve. Az angol külügyminiszter óhajának eleget téve, a bécsi angol követség agilis titkára, Julius Fane, aki időnként helyettesítette Bloomfield követet, igyekezett alátámasztani Dunlop működését. Az utóbbi jelentéseit nemcsak továbbította Londonba, de értékelte, kiegészítette és magyarázta is azokat – sőt maga is igyekezett minél több önálló információt is küldeni megbízóinak a magyar kérdés alakulásáról. Russell utasításait értelmezve, kibővítve, Fane igen részletekbe menő cselekvési programmal látta el Dunlopot, konkretizálva feladatait, hangsúlyozva teendői között: alaposan derítse fel a magyarországi ellenzéki mozgalmak valóságos erejét, társadalmi befolyásukat, adjon választ továbbá arra is, hogy Magyarországon az Októberi diplomával hatalomra került ókonzervatív erők mennyiben képesek a dinasztiahűségükkel összhangban álló céljaikat valóra váltani, elszigetelni és meggyengíteni az úgynevezett „szeparatista'' erőket. Londonban ugyanis tisztán kívántak látni abban a tekintetben, hogy kik is gyakorolnak döntő befolyást a magyarországi ellenzéki csoportokra, kik képesek kellő mederben tartani a feltörő népmozgalmakat, kik alkothatnak kormányzóképes erőt, kik adhatnak a körülményekkel számoló programot és milyen erőket – hazai és nemzetközi tényezőkre egyaránt gondolva – állíthatnak maguk mellé.

Mindezek tekintetében igen különböző vélemények kaptak lábra. Akadtak ugyanis olyan nézetek is, melyek szerint a „Kossuth–Mazzini párt'' – melyet a francia ügynökök is támogatnak – befolyása alatt tartja az ellenzéki mozgalmat, és az első kedvező alkalommal demokratikus forradalmat robbanthatna ki. Más vélemény

[19] Dunlop Loftusnak, Pest, 1860. nov. 30. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 600. Conf.).

szerint mindez meglehetősen túlzás, mert az ellenzéki mozgalmat a mérsékelt liberális ellenzéki politikusok tartják kézben, az 1848-as alkotmány helyreállításának programját képviselve és büszkeséggel határolják el magukat minden olyan feltevéstől, mintha álláspontjukat „idegen ügynökök" befolyásának hatása alatt formálták volna ki, és a „forradalmi hangulat" ezen hatások nyomán alakult volna ki. Dunlop feladatává vált, hogy tájékozódjon a különböző politikai nézetek és elgondolások között, és a feltevéseket, alaptalan kombinációkat leválassza a valóságos társadalmi erőktől és mozgalmaktól. Tevékenységének, magatartásának, eljárásának természetéről Fane olyképpen instruálta, hogy kellő óvatossággal járjon el, ne hívja fel működésével a magyarországi hatóságok figyelmét. Fane még arra is intette, hogy abban az esetben, ha különösen fontos közlendője akad, akkor azt ne bízza a hatóságok által könnyen ellenőrizhető postára – hanem inkább jöjjön személyesen Bécsbe. Továbbá oly értelmű tanáccsal is ellátta, hogy politikai jellegű eljárását gazdasági jellegű problémák iránti érdeklődésével is igyekezzen elfeledni. Ámbár ezen utóbbi javaslatnak nem mondott ellent azon körülmény, hogy Anglia valóban érdeklődést mutatott Magyarország gazdasági ügyei, kereskedelmének tárgyai iránt, és Dunlopnak ebben a vonatkozásban is voltak feladatai. Fane felhívta Dunlop figyelmét arra, hogy az angol kormány megfontolás tárgyává kívánja tenni egy kereskedelmi szerződés megkötését Ausztriával és ezen okból nem közömbösek az olyan természetű információk, melyek tárgyát képezhetik a Magyarországból Angliába irányulható exportnak. Az érintettek érdeklődését fokozhatja a borkereskedelmet könnyítő újabb vámtarifák Angliában, továbbá az angol importőrök érdeklődése a kukorica, a gyapjú, a kender iránt és a legkedvezőbb szállítási módozatok tekintetében. Mindezen tárgykörökben is Dunlopnak lehetősége nyílt a magyarországi helyzet felmérésére. Viszont 1861 januárjában Dunlop elsősorban a felgyorsult magyarországi politikai-társadalmi mozgalmakra hívta fel a figyelmet. Ami szembetűnő volt számára különösen, az a szabaddá vált mozgás, a sajtó merész kritikai hangvétele, a nemzeti érzület kinyilvánításának bátorsága, a nemzeti viselet elterjedése, a háromszínű nemzeti zászlók megjelenése, a megyei és városi közélet felélénkülése, az abszolutizmus elleni nyílt fellépések az önkormányzati testületek ülésein, a császári címerek eltávolításának akciói és sok minden egyéb jelenség, melyek Dunlopot arra a következtetésre vezették, hogy „egyfajta csendes forradalom zajlik itt, úgy tűnik, Magyarország egy bizonyos fajta önkormányzat felé sodródik". Meglátása szerint a politikai vezetés a mérsékeltek kezében van, ők kerültek előtérbe a hivatalokban is. Javukra volt az esztergomi értekezlet, mely az 1848-as választási törvény alkalmazása mellett állt ki. A mérsékelt politikai irányzat befolyását növelte a császár döntése Teleki László gróf szabadonbocsátása ügyében, továbbá az a tény is, hogy a császár fogadta Deákot és Eötvöst – a mérsékeltek legbefolyásosabb képviselőit. Ugyanakkor Dunlop arra is felhívja a figyelmet, hogy a forradalmi elemek befolyása igen széles körű, Kossuth népszerűsége nagy, nevét a tüntetések során Garibaldival együtt emlegetik. A szélsőséges párt céljairól és szándékairól Dunlop nem tud bővebben nyilatkozni, úgy véli, hogy erre az események további alakulása vethet majd fényt. A közelgő országgyűlési választások lefolyásától várja, hogy felfedje az „ultra-szeparatista" párt erős és gyenge oldalait. Annyit azonban jelez, hogy mennyire általános az elégedetlenség az adók miatt, mely együtt jár

az adómegtagadással, gyakoriak az úgynevezett „dohány-lázadások" a falvakban, melyek viszont a mérsékelt elemeket riasztják meg, attól tartva, hogy a kantárt kiveszik a kezükből. Nem mulasztja el megbízóit arról sem értesíteni, hogy Magyarország gazdasági életét, kereskedelmi forgalmát is alaposan szemügyre veszi és tárgyalásokat folytat a Magyar Kereskedelmi Kamarával.[20]

A tevékeny Fane, párhuzamosan Dunlop további pesti megbízatásával, maga is erőteljes figyelemben részesítette a magyarországi eseményeket. Így Russellhoz küldött 1861. január 24-i jelentésében hosszasan taglalja a császári kormányzatnak első határozott lépését az Októberi diploma kibocsátását követő magyarországi eseményekre. Gondolunk ez esetben az 1861. január 16-án kibocsátott rescriptumra, melyet Bécsben csattanós válasznak szántak a megyei mozgalmakra. Ellenlépésnek tekintették az 1848-as alkotmány melletti kiállásokra, a megyegyűlések merész kormányellenes bírálataira, a Bach-korszak alatt hozott törvények hatályon kívül helyezésének követelésére, továbbá mert törvénytelennek jelentették ki a kancelláriát, a helytartótanácsot, a konkordátumot, a telekkönyvi törvényt, az adóbehajtás rendszerét, a katonaállítás módját és sok minden más rendelkezést, mely a bécsi kormányzat szemében alapvetőnek tűnt. Az adófizetés megtagadására szóló felhívások és annak tettekben is megnyilvánuló jelenségei, a megyei bizottmányok tagjai közé neves emigráns vezetők választása, sőt az olasz függetlenségi mozgalom vezető alakjainak is megyebizottsági tagsággal történő megtisztelése – különösen irritálóan hatottak a bécsi kormánykörökre. A januári rescriptum a katonai erőszakot helyezte kilátásba, a teljes határozottságot a kormányellenes fellépésekkel szemben. A kialakuló magyarországi helyzetet Fane számos példával, híradással, eseménnyel illusztrálja. Rámutat arra, hogy az ország legkülönbözőbb részeiből érkező hírek szerint a megyei bizottságok, városi testületek hatályon kívül kívánnak helyezni minden olyan törvényt, rendeletet, melyet a magyar alkotmány nem erősített meg, mert azokat eleve törvénytelennek tekintik és felfüggesztésüket követelik. A kormány viszont tiltakozik ezen döntések ellen, kétségbe vonja a megyék és városok ilyen értelmű jogait, arra utalva, hogy csak átmeneti jellegű intézkedésekről van szó, és a majdani országgyűlés feladata lesz a szükséges változtatások eszközlése. De ennek bekövetkeztéig a régi törvények fenntartásának szükségessége indokolt és a teljes anarchia megakadályozása érdekében szükséges. Az utóbbi vélemény indokoltságának alátámasztása mellett Fane utal Deák álláspontjára, melynek Pest városa közgyűlése alkalmával adott hangot, bizonyítva a józanságát és mértékletességét. Részletesebben kitér Deák beszéde lényegének ismertetésére, kiemelve, hogy az utóbbi az ideiglenes osztrák törvények és a törvénynélküliség közötti választásban előnyben részesíti az átmeneti törvényességet az anarchikus állapotokkal szemben. A januári rescriptum hatásának tárgyilagos felméréséhez az időt Fane még rövidnek ítéli ezen jelentésében, annyit azonban jelez, hogy például Pest megye „megvetése jeleként" annak megtárgyalását hosszabb időre elnapolta. Ha a bécsi kormány derűlátóan néz is az események elé, a magyarországi liberális ellenzékiek úgy vélekednek, hogy a kormány katonai erővel történő fenyegetődzé-

[20] Fane Russellnak, Vienna, 1861. jan. 3. (Uo. 606.); jan. 10. (Uo.); Dunlop Fanenak, Pest, 1861. jan. 8. (Uo. 617.).

sei csak ingerlőleg hatnak a nép körében, növelik az amúgy is erőteljes bizalmatlanságot és gátat emelnek a kormány kiegyezési reményei elé.[21]

A magyarországi események megítélésének mérlegeléséről a továbbiakban módunkban áll két egyidejű, de különböző irányokból érkező álláspontot, információs anyagot tekintetbe vennünk. 1861. január 29-én Bécsben Fane öntötte írásba véleményét Russell számára a magyar vonatkozású ügyekről, ugyanakkor Pesten pedig Dunlop készített jelentést tapasztalatairól. A két diplomáciai jelentés tartalmi egybevetése, értékeléseik összehasonlítása több szempontból figyelmet érdemel. Míg Fane a magyar ellenzéki mozgalom történelmi hátterére helyezi a fősúlyt, ez mondanivalójának kiindulópontja, addig Dunlop közvetlen helyi tapasztalataiból igyekszik általános következtetéseket levonni és hangot adni Fane-tól nem egy kérdésben eltérő véleményének. Témájuk, problémafelvetésük szinte azonos: az osztrák birodalom válságos helyzetének elemzése, a jövő kibontakozási lehetőségeinek mérlegelése az 1861. január 16-i leiratot követő időszakban. Mindkét jelentésből a jövőt illető aggodalom csendül ki – attól tartva, hogy a békés kibontakozás, egyezkedés lehetősége megszakad, a magyar országgyűlés összeülésére esetleg nem is kerül sor, helyette a katonai erőszak lép előtérbe, az abszolutizmus visszaállítása. Mindennek bekövetkezésétől való aggodalom mellett, azonban már eltérően ítélik meg az általuk bekövetkezhető „legrosszabb'' kiváltó, előidéző okait. Fane eléggé egyértelműen a jelölt veszély fő forrásaként a magyar ellenzéki mozgalom túlzó, radikális csoportjainak agitációját, éles kormányellenes fellépését jelöli meg, mely mögött az emigráció mozgását, befolyásának érvényre jutását véli fellelni. A kormány erélyesebb fellépésének, a katonai erő alkalmazása kilátásba helyezésének mozgató rugójaként tehát a magyar ellenzéki mozgalom forradalom felé hajtó jelentkezését emlegeti. Fane szerint a szélsőséges ellenzékiek nem is óhajtják a magyar országgyűlés összehívását, mert attól tartanak, hogy még megegyezés jöhet létre az udvar és Magyarország között, ez esetben pedig az emigráció befolyása, szerepe végképpen elenyészne.[22] Dunlop viszont sok tekintetben másképpen ítéli meg a békésebb kibontakozás lehetőségei kialakulásának gátjait, akadályait. Úgy véli, hogy Bécsben túlságosan merevek, bizalmatlanok és minél többet kívánnak átmenteni a megelőző korszak gyűlölt maradványaiból. Szerinte az 1861 januári leirat kifejezetten provokációként hatott a magyarországi ellenzékre, és éppen azokat sújtotta leginkább, akik képesek lennének az ellenzéki mozgalmat békés mederbe tartani. A kialakult helyzetet olyképpen jellemzi, hogy a kezdeti bizalom visszahúzódott, az országban bénultság következett be, az országgyűlés összehívásával kapcsolatos remények helyébe a feszült várakozás lépett – pesszimizmus tört előre, aggodalom az esetleges ostromállapot bekövetkezése miatt. Dunlop véleménye szerint Bécsben messzemenően eltúlozzák a magyarországi ellenzéki mozgalom megnyilvánulásait, anarchiába fordulását. Kétségtelenül előfordulnak parasztmozgalmak, az erőszakos adóbehajtások elleni fellépések, de voltaképpen elszigetelt jelenségekről van szó.[23]

[21] Fane Russellnak, Vienna, 1861. jan. 24. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 606.).
[22] Fane Russellnak, Vienna, 1861. jan. 29. (Uo.).
[23] Dunlop Fanenak, Pest, 1861. jan. 29. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 606/4.).

1861 január végétől kezdve a magyarországi helyzetről Londonba érkezett jelentések összegezőjeként már Dunlop személye lép az előtérbe, akinek valóban módjában állott, hogy Pesten érintkezésbe lépje a politikai mozgalmak legkiemelkedőbb személyiségeivel és egyébként is kellő módon összegyűjtse a legfrissebb és legmozgalmasabb események híreit. Rendkívül összetetten, plasztikusan festi le az 1848-as alkotmány visszaállításának programját zászlójára tűző mérsékelt liberális ellenzék helyzetét és felépítését. Együttérzően szól Deák és Eötvös józan, mindig is mérsékletet mutató fellépéseiről, melyek ugyanakkor a magyar alkotmány visszaállítására irányuló következetességgel és határozottsággal párosulnak. De mindemellett nem hallgatja el gyengeségeiket, társadalmi szerepük korlátait. Úgy vélte – és ezt bizonyítani is törekszik –, hogy a liberális ellenzék a szélesebb néptömegektől, elsősorban a parasztságtól, a nemzetiségektől meglehetősen elszigetelődött. Különösen Magyarország déli részén tapasztalható, hogy a parasztok, falusiak bizalmatlanok a nemesek, földesurak elképzeléseivel, terveivel szemben, melyet azok a közeljövőben összeülő országgyűléssel kapcsolatban hangoztatnak.

Egy nagybirtokostól olyan híreket kapott, hogy klerikális elemek izgatnak a falusi lakosság körében, azt híresztelik, hogy a politikai ellenzék vezetői nem 1848-at, hanem az 1848-at megelőző állapotokat akarják visszaállítani, és a földbirtokos nemesség elleni hangulat egyre növekszik, fokozódik iránttuk a gyanakvás. Dunlop arra a következtetésre jut, hogy a liberális mérsékelt pártot, mely „az 1848-as alkotmányért'' küzd a nép túlnyomó többsége „túl konzervatívnak'' és „túl reakciósnak'' tartja.[24] Ami pedig a bécsi vezető körökben jelentkező erőviszonyokat illeti, Dunlop szerint a döntő erőt nem a császár és Rechberg gróf jelenti, hanem Rauscher bíboros és Zsófia főhercegnő. Vagyis az a bizonyos titkos udvari kamarilla, mely annyi bajt és nehézséget okozott a múltban, ismét erőre kapott és éreztette hatását. Mégis abban reménykedik, hogy a magyar liberális vezetőknek sikerülni fog az országgyűlés összehívásának feltételeit biztosítani, a határozottsággal párosuló mérsékletükkel és a szélsőséges irányzatok elszigetelésével.[25] Minden kétségen felülállóan kitűnik, hogy Dunlop a magyar mérsékelt liberális erők sikerének drukkol, velük együtt óhajtja és felettébb kívánja, hogy semmiféle erőszak, statárium, katonai fellépés, avagy nagyobb méretű népmozgalom ne zavarja meg a készülő országgyűlés összeülését. Vagyis türelemmel, kitartással, ügyes manőverezéssel biztosítani a politikai-társadalmi mozgalmak alakulását a veszélyes szirtek között: nem provokálva ki Bécs agresszivitását és nem idézve elő nagyobbszabású radikális jellegű mozgalmat.

Ezeknek a feszültséggel terhes napoknak hangulatát tükrözik Dunlop 1861 februári jelentései, melyekből hol az osztrák kormány erélyesebb intézkedéseitől való aggodalom ütközik ki, hol a magyarországi ellenzéki mozgalom veszélyesnek ítélt túlzásai nyomában esetleg kialakuló nehéz helyzet elkerülését óhajtja. Hol azokat a ten-

[24] „The liberal Moderate party who now are struggling for the Constitution of 1848 are already taunted by what appears to be an enormous majority of the Nation, with being now too Conservative and too reactionary.''. Dunlop – Bloomfieldnek, Pest, 1861. febr. 5. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 607/6.).

[25] Uo.

denciákat veszi sorra, melyek Bécs felől fenyegetnek, hol azokat az eseményeket kíséri behatóan figyelemmel, melyek éppen ellenkezőleg, balról jelentkeznek. Ebből a nézőpontból elemzi Dunlop mindazon eseményeknek sorát is, melyek végül is elvezettek az 1861. február 26-án kibocsátott, úgynevezett Februári pátenshez. A politikai élet vezetőihez fűződő jó kapcsolatai, személyes érintkezései tették lehetővé, hogy első kézből értesüljön az eseményekről. Így többek között közvetlenül báró Vay Miklós magyar kancellártól tudta meg, hogy voltaképpen mi is történt az 1861. február 15-én lezajlott pesti főispáni értekezleten, mely Bécs felé annak bizonyítékául szolgált, hogy a magyar kancellár az 1861. január 16-i leirat gyakorlati érvényesítése érdekében jár el. Viszont az események arra mutattak, hogy Vaynak semmi kedve nem volt ahhoz, hogy határozottabban szembeszálljon az országos hangulattal, melyhez viszont a főispánok is messzemenően alkalmazkodni kívántak – nem óhajtva megyei helyzetük megingását, befolyásuk megtörését. Mindebből következett, hogy a főispáni értekezlet aligha úgy folyt le, ahogy Rechberg kormányelnök óhajtotta: a határozottság, a kemény politika jegyében. Vay báró végül is igen barátságos modorban beszélgetett el a főispánokkal a felmerült problémákról, a megyei határozatokról, az adómegtagadási mozgalomról – mindarról, ami oly nagyon irritálta Bécset. Sőt – miután egyre jobban kiszivárogtak a hírek a készülő Februári pátensről – a főispánok többsége már hangot adott rosszallásának, egyetnemértésének a kibővített Birodalmi Tanács összetételével, funkciójával, az abban való magyar részvétellel szemben. Annak is kifejezést adtak, hogy a készülő országgyűlés ne Budán, hanem Pesten legyen, és oda Erdély, Szlavónia, Horvátország, Dalmácia és Fiume is küldje el képviselőit. Mindebből egész világosan kitűnt, hogy a főispánok – ha nem is kívántak erőteljesebben ellenzékinek tűnni –, de mégis alkalmazkodtak a megyék merészebb követeléseihez, az általánosabb közhangulathoz.

Vay báró azt is közölte Dunloppal, hogy a főispánok kívánságaik tolmácsolása céljából felkérték Scitovszky prímást, hogy ez ügyben járjon el személyesen Bécsben.[26] A szűkebb udvari párt keserűsége a pesti hírek hallatán teljesen érthető volt és annak is meg volt a nyomós oka, hogy az osztrák centralista nagyburzsoázia képviselőjeként fellépő Schmerling hamarosan kulcsemberré vált Bécsben – előkészítőjévé, kidolgozójává a hamarosan kibocsátott Februári pátensnek, mely a hivatalos indoklás szerint egyenesen következett az Októberi diplomából, viszont az illetékesek nagyon is jól tudták, hogy éppen az utóbbi föderalista jellegű tendenciáinak háttérbe szorulásáról volt szó. A centralista politika ismét előtérbe került, szabad kezet adva Schmerlingnek, aki tervei, szándékai keresztezését látta abban, ha Rechberg gróf továbbra is betölti a kormányelnöki posztot. Az utóbbi kapcsolatai a magyar ókonzervatív arisztokráciával, viszonylagos engedékenysége, határozatlansága a magyarországi ellenzéki mozgalmakkal kapcsolatban – a centralisták szemében aligha tűnhettek dicsérendő magatartásnak és érthetően szorgalmazták az uralkodónál Rechberg gróf háttérbeszorítását. A Rainer főherceg elnöklete alatt újjáalakult kormányban ugyan Rechberg gróf továbbra is megtartotta a fontos külügyminiszteri tárcát, azonban igazi kulcsemberré 1861 február elejétől fogva, a Rechberg-kormányban már 1860 de-

[26] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. febr. 20. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 607/8.).

cemberétől államminiszterséghez jutott Schmerling vált. A határozottabb bécsi politika alkalmazásával a magyar ókonzervatív arisztokrácia ha egyet is értett, a bekövetkezett politikai irányváltás következményeitől mégis sok tekintetben aggódtak. Maga Vay báró kancellár ürügyet is talált arra, hogy megtagadja aláírását attól Februári pátenstől, melynek kialakulási folyamatában elvbarátaival együtt részt vett.[27]

Dunlop aggodalma is teljesen érthető, különösen, ha arra gondolunk, hogy a bécsi rendszabályok egész sora adhatott okot fenntartásokra és tehette sokak előtt kétségessé a magyar országgyűlés összeülésének bekövetkezését. Dunlop valósággal csokorba gyűjtötte a magyarországi békés kibontakozást zavaró kedvezőtlen híreket, mint olyan előnytelen mozzanatokat, melyek nem kívánatos fordulatot idézhetnek elő. Így keserűséggel szólt a Fiuméban bevezetett ostromállapotról, aminek hátterében az Adriai-tenger felől feltételezett külső akcióktól való túlzott aggodalom is állt, párosulva az e körzetben keletkezett politikai mozgalmak lehetséges veszélyeivel. A mérsékelt liberális ellenzéki csoportok hangot adnak az országos hangulatnak, a felháborodásnak és tiltakozásnak, nem alaptalanul tartva attól, hogy osztrák részről Fiume után országos méretekben szélső eszközökhöz fognak nyúlni. Az Erdélyből érkező hírek sem voltak megnyugtatóak Dunlop számára, ahol az unió-ellenes párt Bécs támogatását élvezte. Olyan ellenőrizhetetlen hírek is lábra kaptak, miszerint a románokat felfegyverezni kívánják. Ugyanakkor Dunlop rámutat az ellentétes oldalon jelentkező szélsőségesnek ítélt jelenségekre is. Nézete szerint a pesti kávéházakban demagóg jellegű agitáció folyik, egyes szónokok nemcsak a 48-as alkotmány jogosságát emlegetik, de már a 48-as forradalmi események megismétlődésére is utalnak – amennyiben Bécs továbbra is provokál és erőszakos eszközökkel lép fel. Felhívja Dunlop a figyelmet a pénzügyi életben jelentkező zavarokra is, melynek nyomában nagyfokú bizonytalanság és bizalmatlanság kapott lábra az egész birodalomban. Utal arra, hogy sokan tartanak a bankjegyek devalválásától – miként az 1810–11-ben is bekövetkezett. A kis- és nagykereskedők egyaránt papírpénzben fizetnek, elrejtik az arany dukátokat, az ezüst érmeket is, de még az ötvözött fémpénzek is kivonódnak a forgalomból.

Ebben az átmeneti, sok kilátástalanságot jelző helyzetben sokan Magyarországon úgy vélekednek, hogy Ausztria csak erőltesse a maga politikáját; a túlzott fegyverkezés, az államkölcsönök, a fokozott eladósodás úgyis gazdasági csődöt fog előidézni a birodalomban, és akkor a jogos magyar követelések érvényesítése előtt majd megnyílik a lehetőség. Ezzel a sok tekintetben kockázatosnak ítélt perspektívával szemben, mely az osztrák kormány újabb abszolutisztikus kísérletével, a katonai erőszak fokozott alkalmazásával járna – Dunlop azt óhajtja és annak érdekében is működik, hogy a meghirdetett magyar országgyűlés összeüljön, merítse ki mindazokat a békés eszközöket, melyek rendelkezésére állnak. Álláspontja igazolására olyan logikus érveket sorakoztat fel, melyek Londonban is meghallgatásra találhattak. Így hivatkozik arra, hogy nemcsak Ausztriának, de a konszolidációban érdekelt európai ha-

[27] Vö. *Berzeviczy:* Az absolutismus kora. I. m. II. 189. és köv. l.: Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai. I–III. Budapest, 1903–1918. III. 72. és köv. l.; *Erich Zöllner:* Geschichte Österreichs. Wien, 1979. 404. és köv.; *Somogyi Éva:* A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez.). Budapest, 1976. 23. és köv.

talmaknak egyaránt érdekük fűződik ahhoz, hogy Magyarországon a vihar lecsendesedjen – márpedig ennek legjobb eszközeként mutatkozik az összeülő országgyűlés. Úgy vélekedik, hogy majd annak ülésein a nagyfokú elégedetlenség, a felgyülemlett belső feszültség hangot fog kapni, ily módon lehetőség nyílik arra, hogy a magyar gőz elpárologjon. Mert ostromállapot esetén a belső feszültség nem nyerhetne levezetést parlamenti beszédekben, újságcikkekben, s így az a „biztonsági szelep", melyet éppen a parlament jelenthet – nem funkcionálhatna. Meggyőződése szerint a császár akkor cselekedne helyesen, ha hagyná az ügyeket folyni az országgyűlés összeüléséig, ugyanis remélhető, hogy majd ott kialakul egy liberális-konzervatív antiszeparatista párt – a békés kibontakozás feltételeinek megteremtése jegyében.[28]

Mindezek a fontolgatások, mérlegelések egyértelműen arra utalnak, hogy Dunlop egyre szorosabb kapcsolatokat épített ki a mérsékelt liberális körökkel, információi zömét tőlük kapja és nézeteik, programjuk még leginkább elfogadható számára. Számos adalék utal az angol megbízott és a hangadó ellenzéki érintkezéseinek gyakoriságára és információcseréjére. Báró Eötvös József baráti gesztusként nyújtja át Dunlopnak azidőben megjelent legújabb munkáját: „Magyarország különállása Németország egységének szempontjából". A publikációról részletesen beszámol Dunlop Bloomfield követnek, kiemelve annak széles horizonton mozgó koncepcióját, az európai problémák egységbe foglalására irányuló törekvését. Rámutat Eötvös báró ajánlására, miszerint a leghelyesebb lenne, ha Ausztria csatlakozna a német föderációhoz, és ezzel párhuzamosan lemondana a Magyarország feletti korlátlan uralomról, biztosítva önkormányzati igényeit. Egy ilyen lépés Angliának is érdekében állna, szövetségre léphetne az egységes Németországgal, ellensúlyozva az agresszív Franciaországot. Ugyanakkor egy független Magyarország útját állhatná a keleti nagyhatalmi terjeszkedésnek. Az egységes Itália létrejötte pedig erősítené a konzervatív, de nem agresszív európai erők helyzetét. Magyarország belpolitikai problémáiról Dunlop tanácskozott 1861. február 25-én Deák Ferenccel, akit pesti képviselővé választottak. Az utóbbi véleménye szerint mindent elkövetnek annak érdekében, hogy az országgyűlés összeülése lehetővé váljék. Nem fognak ujjat húzni Béccsel amiatt, hogy az országgyűlés megnyitására Budán kerüljön sor, amennyiben a továbbiakban az üléseket majd Pesten tartják. Szóba került közöttük a nádori hivatal betöltésének lehetősége is – elképzelhetőnek tartva esetleg a poszt betöltésére gróf Károlyi Györgyöt, vagy Vay bárót. Dunlop megítélése szerint a mérsékelt liberális ellenzékiek most minden erejüket a békés körülmények biztosítására fordítják, hogy az országgyűlés összeülését sem fent Bécsben, sem lent a „forradalmi szekciók" ne tegyék kétségessé.[29]

Dunlop magyarországi kapcsolatainak körében fontosságot kell tulajdonítanunk baráti érintkezéseire báró Podmaniczky Frigyessel, akinek neve, működése a protestáns pátens elleni mozgalmakban már kitűnt, véleményére Angliában is adtak, a magyarországi mozgalmakról szóló cikkei angol újságokban helyet kaptak.[30] Podma-

[28] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. febr. 20. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 607/8.).

[29] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. febr. 20. (Uo. 607/9.); Vö. Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. Egy magyar államférfiútól. (Fordította *Toldy István*). Pest, 1861.

[30] *Podmaniczky Frigyes:* Naplótöredék. I. m. III. 80. és köv.

niczky báró roppant agilitással és határozottsággal vetette bele magát az 1859-ben felélénkülő politikai mozgalmakba, és a liberális ellenzéki tábor azon személyeihez tartozott, akik külföldi utazásaik során az emigrációval is kapcsolatba léptek. Így történt 1860 őszén is, amikor tárgyalásokat folytatott gróf Teleki Lászlóval, tájékoztatva a hazai mozgalmak alakulásáról és kilátásairól, de meghallgatva az utóbbi tanácsait, útmutatásait is.[31] Az 1861-es magyar országgyűlés követválasztásával együtt járó agitációs küzdelemből Podmaniczky báró élénken kivette részét, felfigyelve ugyanakkor minden olyan jelenségre, mely a liberális ellenzék politikájának lejáratására, gyengítésére irányult. Az egykorú eseményeket is felelevenítő naplójából kitűnik, hogy Dunlop működésének nagy jelentőséget tulajdonított, és azon véleményének adott hangot, hogy az angol küldött „nekünk rendkívüli jóakarónk, Magyarországnak nagy barátja volt''.[32] A kettőjük közötti kapcsolatnak egyébként dokumentáris nyomaira is bukkanhatunk az angol külügyi hivatal irattárában. Ugyanis 1861. március 6-án Podmaniczky Frigyes báró Aszódról levélben fordult Dunlophoz, melyben felhívta figyelmét az angol sajtóban is helyet kapott néhány – osztrák forrásokból származó – hírre, melyek a magyarországi állapotokat elferdítik, egyes kedvezőtlen jelenségeket általánosítanak, a magyar liberális ellenzék politikáját kompromittálni óhajtják. Kéri Dunlop közbelépését annak érdekében, hogy a hozzá intézett levélben foglalt helyreigazító, igazságot tükröző véleményének adjon hangot, segítse elő, hogy az angliai közvéleményt az adott szellemben informálják. Podmaniczky báró konkréten a londoni *Telegraph* bécsi tudósításokra támaszkodó cikkét bírálja, amely kompromittálni igyekezett az újjászerveződő magyar közigazgatást – a felmerülő egyes hibák eltúlzásával és országos általánosításával. Podmaniczky közli, hogy Vas megyében vizsgáló bizottság derítette ki, hogy ugyan igaz, miszerint egy kegyetlenséggel vádolt bíró és pandúrjai megkötöztek egy elfogottat, de ezen túlmenően nem tettek ellene semmit. Ami pedig az Orczy-ház szolgálóját illeti, azt lopásért többször feljelentették az osztrák hatóságoknál, de sohasem jártak el ez ügyben, viszont a vádat most a magyar hatóságoknál megismételték, ahol a bűnös vallott – és ezért ítélték el. Valótlanságnak tekinti azt a Vas megyei esetet is, ahol két munkást – akik állítólag nem értettek magyarul – a hatóságok csak magyar nyelven voltak hajlandók kihallgatni. Eltúlzottnak tekinti továbbá a Borsod megyei zsidók elleni akciókról terjesztett híreket is. Ami pedig egy jómódú hidasnémeti embert illet, akit felmentettek hitelezőjének vádja alól – Podmaniczky úgy véli, hogy ezen döntés helyes volt. A bíróválasztásokkal kapcsolatos visszaélésekről elterjedt híreket cáfolja, hangsúlyozván, hogy a bírót a falu összlakossága választja, és aligha lenne lehetséges, hogy egy „tolvaj'' kerüljön e székbe. A magyar közigazgatás ellen felmerülő panaszokkal szemben arra hívja fel Dunlop figyelmét, hogy éppen az 1849 után bevezetett osztrák abszolutista közigazgatás volt az, amely ellentmondásosan érvényesült, növelte a korrupciót, a megvesztegethetőséget és nagymértékben járult hozzá a törvénytelenségek sorához, a hivatalok elide-

[31] Vö. *Kossuth:* Irataim. III. 663. és köv.; A Kossuth- emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866). Szerk. *Koltay-Kastner Jenő.* Budapest, 1961. 195. és köv.; *Lukács L.:* Magyar politikai emigráció. I. m. 200–201.

[32] *Podmaniczky Frigyes:* Naplótöredék. I. m. III. 115.

genedéséhez, a lakosság közömbösségéhez.[33] Tisztességtelen eljárásnak minősíti Podmaniczky azt, hogy most Bécsben Magyarországról eltorzított, tendenciózusan hamis híreket keltenek, éppen akkor, amikor a törvényesség helyreállítására történnek előrelépések, most, amikor szakítanak a bukott abszolutista rendszer gyakorlatával –, ilyen körülmények között beszélnek arról, hogy a magyarok „a középkor szellemét hozzák vissza" – elhallgatva azokat a sérelmeket, visszásságokat, melyek az osztrák hatóságok eljárásaiból származnak. Így utal arra, hogy a testi fenyítés alkalmazását, a botbüntetést 1843-ban a magyar országgyűlés az új büntetőtörvénykönyv kidolgozásával megszüntette, de sajnos ezt a törvényt a bécsi hatóságok sohasem szentesítették – talán most az összeülő országgyűlés törvényerőre emelheti. Dunlop messzemenő jóakarattal fogadta a levélíró érvelését, ha talán annak részleteivel nem is mindenben értett egyet.[34]

A továbbiakban megértően fogadta Dunlop a magyar liberális ellenzék álláspontját az 1861. február 26-án kibocsátott Februári pátens vonatkozásában is. Erről olyképpen informálta az angol kormányt, hogy az az Októberi diplomához képest visszalépést jelent, mert Magyarország kezelését Bécs szorosabb birodalmi kötelékbe kívánja fogni, egy erőteljesebb centralista politikát szándékszik érvényesíteni. Dunlop megítélése szerint a Schmerling államminiszter nevéhez fűződő centralista irányzat csak megnehezíti a kibékülés útjának egyengetését Magyarországon. Szinte általánosnak tekinthető a Februári pátens elutasítása az országban, az új császári pátens egy táborba tereli a különböző árnyalatú magyarországi ellenzéki csoportokat – mélységes kiábrándulást keltve azokban, akik reménykedtek a megegyezést. Dunlop felfigyelt arra is, hogy a Februári pátenst még az osztrák tartományokban sem fogadták egyértelmű lelkesedéssel és örömmel. Az osztrák tőkések rossz hangulatát jelezte a sajtó, de a tőzsdei árfolyamok alakulása is. Figyelemre méltó észrevétele, hogy a magyarországi sajtó a bécsi centralista fordulatról igen szűkszavúan közöl híreket, amiben kifejezésre jutott a tartózkodás, a megdöbbenés és némileg a várakozás is, figyelve a társadalmi-politikai erők újabb elrendeződését, magatartásának alakulását. Amit Dunlop az elterjedő véleményekről megtudott, azt abban foglalta össze, hogy az Októberi diplomát még mindig jobbnak tartották, mint az új pátenst, mert az előbbi legalább némi reményt nyújtott a sajátos belső magyar adminisztráció kiépítésére, valami ígéretet sejtetett a nemzeti élet élénkülése számára, a követelt jogok szélesebb elismerésére a Pragmatica Sanctio általános szellemében. A Februári pátens Magyarország kormányzatát messzemenően szűkítette, a létesítendő Birodalmi gyűlésben 80 magyar szavazat lenne, vagyis ott felfalnák őket. Dunlop úgy látja, hogy „Schmerling úr kegyetlenebb, mint legmagyarellenesebb elődei voltak". Most már csak abban reménykednek, hogy az országos felháborodás és az ellenzéki hangulat erősödése ellenére az országgyűlés mégis össze fog ülni, és a jelenlegi magyar adminisztráció vezetői helyükön maradnak. Dunlop úgy informálódott, hogy az új helyzet ellenére az Eötvös–

[33] Báró Podmaniczky Frigyes Dunlopnak, Aszód, 1861. márc. 6. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 608. Másolat. Melléklete Dunlop Bloomfieldnak, Pest, 1861. márc. 12.-i levelének. Uo.).
[34] Uo.

Deák-párt kitart a magyar alkotmányosság teljességének igénye mellett, és az országgyűlést csak az esetben fogják törvényesnek tekinteni, ha azon jelen lesznek Erdély és Horvátország képviselői. Enélkül hallani sem akarnak koronázásról. Az a vélemény kerekedett felül, hogy a Februári pátenst és a bécsi Reichsratba képviselők küldését vissza kell utasítani. Amennyiben Bécs nem hajlandó engedményekre, akkor még mindig jobb, ha az országgyűlést feloszlatják, mint hozzájárulni a törvénytelen állapot legalizálásához.

Mindebből Dunlop a magyarországi helyzet bizonytalanságáról, sok tekintetben kiltástalanságáról szól, és úgy látja, hogy voltaképpen két megoldás látszik bekövetkezhetőnek. Az egyik a katonai erőszak alkalmazása, az országgyűlés feloszlatása, az adó kényszerű eszközökkel történő behajtása – a lakosság passzivitása mellett, várva a jobb napokat. A másikat külső események idézhetik elő, amennyiben sikerülne 10–15 ezer fegyveres forradalmárnak betörni az országba az országgyűlés feloszlatása után. Ez esetben Dunlop véleménye szerint a mérsékelt liberális ellenzék működése végképpen megbénulna, elszigetelődnének, „befolyás nélkül maradnának, nem tudnák az országos általános felkelést megakadályozni a császári kormány ellen". Megítélése szerint az utóbbi meggátlását számos belső és nemzetközi lépés szolgálja. Bizonyos közeledésről szólnak Ausztria és Oroszország között. Bécsben ismét felülkerekedett az a tendencia, hogy Horvátországban és másutt is támogatják mindazokat a nemzetiségi mozgalmakat, melyek szembekerülhetnek a magyar nemzeti mozgalommal. Állítólag erősödik Bécsben a Piemont elleni katonai revans hangulata, különösen azután, hogy a Nápolyi királyság végleg összeomlott Gaeta elestével. Dunlop úgy véli, hogy ha Ausztria Itáliában háborúba keveredne, az esetben Magyarországon ostromállapotot hirdetnének ki, és orosz csapatok vonulnának fel a birodalom észak-keleti határa mentén.[35]

A jelzett feltevések, kombinációk és találgatások azért érdemelnek figyelmet, mert a kaotikus, számos bizonytalanságot keltő állapotban tükrözték a magyarországi közvélemény hangulatát, a politikai mozgalmak vezetői körében felmerülő gondolatokat, kombinációkat. Ausztria itáliai revans-háborújának tervei viszont a birodalom belső politikai-gazdasági válságának közepette egyre inkább háttérbe szorultak, de nem kevésbé ellene szóltak a nemzetközi erőviszonyok is. Nemcsak Franciaország, de Anglia is ellenezte az olasz nemzeti egység létrejöttét megzavaró esetleges osztrák intervenciót. Ausztria olasz lakta tartományainak megtartása és az esetleges beavatkozás az itáliai ügyekbe Bécs részéről, nem járhatott a Palmerston-kormány támogatásával, de még a cári kormány helyeslésével sem. Ausztria csak annyiban számíthatott a konzervatív kormányok és diplomáciáik támogatására, amennyiben valamiféle békés megoldást talál a birodalom belső ügyeinek rendezésére, az elégedetlenség fokozatos lecsillapítására. Viszont Dunlop jóslatai a magyarországi ügyek kilátá-

[35] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. márc. 3. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 608/10.).

sait illetően, ha nem is 1861 tavaszát, de őszét illetően, mégis bekövetkeztek – a jelzett variánsok egyikének valóra válásával.[36]

A Palmerston-kormányhoz eljutott magyar vonatkozású Dunlop-információknak még nagyobb súlyt adott Bloomfield követ is, aki viszont minden lehetőt igyekezett elkövetni annak érdekében Rechberg külügyminiszternél, hogy a tervezett magyar országgyűlés összeülése valóra is váljék. Az osztrák külügyminiszterrel folytatott megbeszélésein Bloomfield kellő nyomatékkal tanácsolta az angol kormány azon határozott szándékát, hogy kíséreljenek meg mindent a békés kibontakozás biztosítása érdekében, ámbár nem hallgatja el megbízói előtt azokat a bizonytalan és veszélyes mozzanatokat, melyek az 1848-as magyar alkotmány minél teljesebb érvényesítése előidézhet az osztrák birodalom egységének, erejének fenntartása szempontjából. Rechberg érveléséből is sok mindent közvetített Russell külügyminiszter felé – feltárva a helyzet roppant bonyolultságát és az angol diplomácia nagy felelősséget hordozó működése esetleges következményeit. Annyi bizonyos, hogy az Októberi diplomában foglaltaktól visszalépő császári kormányzat újabb kísérletezése útjába Anglia nem állított különösebb akadályokat – Londonban feszült várakozással tekintettek a magyarországi események felé: remélve és óhajtva, hogy Bécs lépései – a súlyos kockázat ellenére – sikerrel, a birodalom belső válságának levezetésével, a magyar kérdés mielőbbi rendezésével járjanak. Miként Fane jelentéseiből, hasonlóképpen Bloomfield követ jelentéseiből is kitűnik a hangsúlybeli és árnyalati különbség Dunlop beszámolóihoz képest. Az utóbbi Pesten fogalmazott meglátásain kétségtelenül érződik a magyar liberális ellenzék politikai befolyásának, érvelésének hatása, az az együttérzés és szimpátia, amivel Dunlop az 1848-as alkotmány érvényre juttatását programjára tűző politikai erők iránt érzett.[37]

Ha számos vonatkozásban nyomon is lehet követni Dunlop értesüléseinek körét, fel lehet fedni azoknak a személyeknek kilétét, akikkel gyakrabban érintkezett, akiktől információit szerezte – ugyanakkor más vonatkozásban legfeljebb csak következtetni lehet az értesülések tartalmából, jellegéből, hogy egy-egy informátora milyen körhöz tartozott, melyik politikai pártcsoportosulás elképzeléseit tolmácsolta. Annyi azonban kétségtelen, hogy zömében a mérsékelt nemesi-földbirtokos liberális ellenzéki egyénekkel érintkezett, és főképpen azok reményeit, terveit, illúzióit és félelmeit közvetítette jelentéseiben – tagadhatatlanul együttérzéssel, hol pártolólag, hol kritikusabb módon. Ebben az összefüggésben figyelemre méltóak információi a nemesi-földbirtokos rétegek hangulatáról, a Londonban nyomtatott Kossuth-bankók kapcsán. Miután az angol kormány lecsapott a bankógyártó nyomdára, lefoglalva annak termékét – az ügy kipattant, és hullámai Magyarországra is eljutottak.[38] Jellemzőnek te-

[36] Vö. *Charles W. Hallberg:* Franz Joseph and Napoleon III, 1852–1864. New York, 1955. 230. és köv. l.; *Denis Mack Smith:* L'Inghilterra di fronte agli eventi italiani del 1860. (Atti del XXXIX Congresso di Storia del Risorgimento Italiano. Palermo–Napoli, 17–23 ottobre 1960. Roma, 1961. 411 és köv.).

[37] Bloomfield Russellnak, Vienna, 1861. febr. 14. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 607/34.); márc. 7. (Uo. 608/85.).

[38] Kossuth az olasz kormány pénzügyi támogatásának felhasználásával a William Day és fiai londoni nyomdájában magyar pénzjegyeket nyomatott, aláírásával ellátva. Az 1861 februárjában megindult bankóper végül is Kossuth elítélésével végződött. Lásd Kossuth Lajos bankjegypörének iratai. (OL. Kossuth gyűjtemény. II. S. 5.); Vö. *Lukács L.:* Magyar politikai emigráció. I. m. 185. és köv.

kinthető az 1861-es országgyűlés összeülését megelőző hónapok túlfeszített légkörére, a bizonytalan kilátásokra, a vezető társadalmi osztályok aggodalmaira, hogy önmagában a Kossuth-bankók ügye milyen keserű érzéseket, félelmeket, túlzott aggodalmakat, már-már hisztériás rémlátásokat idézett elő. Ezekből Dunlop valóságos kis csokrot kötött, mely ha nem is a magyar emigráció vezetőjétől kiinduló újabb kezdeményezés valóságos lehetőségeire volt jellemző, de nagyon is rávilágított a hazai ellenzéki mozgalmakat irányító körök szándékaira, eszközeire, erejük korlátozottságára. A politikai élet élvonalában állók főleg arra utaltak, hogy mennyire kompromittáló, miszerint „Kossuth úr a magyar ügynek ily módon adott a külföldön nyilvánosságot''. Másrészről kifejezésre juttatták azon nézetüket, hogy a jelzett bankók netaláni beérkezése az országba, forrásává válhatna nemkívánatos népmozgalmaknak, és ha esetleg Kossuth is bejönne, akkor az 1848-as forradalmi idők megismétlődésétől kellene tartani, és a mérsékelt liberálisok kezéből kicsúszna a vezetés. Mindehhez hozzáfűzték, hogy ezen számukra nem kívánatos fordulat bekövetkezése aligha rendelkezhetne stabilitással, mert meggyőződésük szerint „még a forradalmi párt sem bízná rá magát Kossuthra, miután az előkészítette a talajt számukra''. Habár e feltételezés alátámasztására előadott indokok korántsem voltak mentesek elfogultságtól és túlzásoktól – a nevezett arroganciájára, adminisztratív és katonai tehetsége hiányára utalva –, annyit mégis tükröztek e vélemények, hogy a magyarországi ellenzéki mérsékelt körök legalább annyira tartanak Bécs újabb önkényuralmától, mint egy számukra kiszámíthatatlan radikális politikai-társadalmi fordulattól. Mindezen tendenciák figyelembevételén túl arra is utalhatunk, hogy ugyanezen politikai csoportok egyáltalában nem nézték volna jó szemmel, ha az angliai bankók ügye következtében nyilvánosan meghurcolják Kossuthot és „bűnösnek'' kiáltják ki – ahogy ezt Bécs a Palmerston-kormánytól igényelte.[39] Az utóbbi, ha nem is kívánt hivatalos megtorló akciót indítani Kossuth ellen az illegális bankjegynyomtatás miatt, de az ellen nem emelt gátat, hogy az osztrák császár nevében polgári kereset induljon Kossuth ellen – végül is elítélve, jogtalan lépésnek minősítve eljárását, a bankjegyek teljes megsemmisítését elrendelve és súlyos perköltséget kiróva az alperesre. Az ilyen természetű következmények nemcsak Kossuth Lajost késztették arra, hogy véglegesen eltávozzon Angliából, de a hazai mérsékelt ellenzéki csoportok sem fogadták örömmel az angliai bankóperről érkezett híreket. Nem alaptalanul tartottak a magyar ügy nemzetközi népszerűsége csökkenésétől a lezajlott események nyomán.[40]

Időközben pedig Magyarországon 1861 márciusában kezdetét vették az országgyűlési követek választásával kapcsolatos küzdelmek, melyek mindig is lehetőséget nyújtottak az ellenzéki hangulat fokozására, az osztrák kormány eljárásainak bírálatára. Különálló pártokról voltaképpen aligha lehetett szólni, miután a közhangulat szinte egységesen azok mellett foglalt állást, akik az 1848-as alkotmányt írták zászlajukra. Ennek ellenére megállapítható volt, hogy a radikálisabb hangvételű jelölteket, különösen azokat, akiket a politikai tevékenység területére ismét visszatért gróf

[39] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. márc. 12. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 608/11.).

[40] Vö. *Kossuth:* Irataim. III. 366. és köv. l.; Az angol külpolitika kossuthi interpretálásához lásd *Gy. Szabad:* Kossuth and the British „Balance of Power'' Policy (1859–1861). Studia Historica. 1960/34.

Teleki László táborához tartozandónak véltek, nagy örömmel támogatták és választották meg képviselőnek – indító lökést adva a radikálisabb célkitűzéseket hangoztató, úgynevezett határozati párt kialakulásához. Mindezen eseményekkel párhuzamosan a szabadabb kritikai stílust érvényesítő sajtótermékek is hozzájárultak a közhangulat felforrósodásához.[41] Közben az óvatos, de körültekintőbb politikai vezetők Bécsben a nyugodt magatartást, a meggondoltságot tanácsolták – mondván: mindaddig, amíg az ellenzékiség Magyarországon csak szavakban, fokozott agitációban, erélyesebb sodrású újságcikkekben jut kifejezésre, addig nem kell túlságosan aggódni – mert mindez a felgyülemlett elégedetlenség, a feszültség levezetését, feloldását is szolgálja.[42] Dunlop, aki a magyarországi helyzet ilyképpen történő felfogásában nem látott különösebb kivetnivalót, nem hallgatja el jelentéseiben, hogy amennyiben az események akár fent Bécsben, akár lent Magyarországon túllépnék az óhajtott kereteket, akkor a békés kibontakozásba vetett remények nem válhatnak valóra.

Éppen ezen meggondolásból továbbra is nagy figyelmet szentel minden olyan jelenségnek, mely akár osztrák részről várható erőszakos fellépésre mutat, akár az ellenzéki mozgalom radikalizálódásának túlhajtásaiból bekövetkezhet. Ebből a szemszögből tekintett az 1848-as márciusi forradalom évfordulójára, március 15-ére is –, erőteljesebb szenvedélyek kirobbanásától tartva. Utal az egyidejű lengyelországi, varsói mozgalmakra, melyek az egész osztrák birodalomban nyugtalanságot váltottak ki, és nehezen kiszámítható következményekre vezethetnek. Ámbár az osztrák kormánykörökben arra is számítottak, hogy éppen a várható szenvedélyek elleni közös feliépés közelebb hozhatja Poroszországot Ausztriához – ami közös akciókban is megnyilvánulhat. Dunlop értesülései szerint a helyőrségek Magyarországon bőségesen el vannak látva fegyverekkel és élelmiszerekkel, különösen az erőd jellegű centrumok, mint Buda, Temesvár, Orsova és más helyek, ahol nagy katonai erők vannak koncentrálva, ellenőrizve a fő közlekedési útvonalakat és készen állva a határozott fellépésre.[43] A katonai vezetőket is kellő utasítással látták el: könyörtelenül lépjenek fel a tüntetésekkel, zendülési kísérletekkel szemben. Ámbár egyes tisztek nem voltak teljesen meggyőződve arról, hogy a különböző ezredek egyforma határozottságot tanúsítanának, és feltételezték, hogy bizonyos alakulatoknál a katonaság megtagadná a tüzelést a lakosságra. A március 15-ével kapcsolatos előzetes aggodalmak azonban túlzottaknak bizonyultak, mert végül is az évforduló különösebb zavarok nélkül telt el. Dunlop véleménye szerint ehhez a magyar politikai ellenzék vezetői is hozzájárultak, miután sikeres erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy megelőzzék a diákok és a tanoncok tüntető felvonulását. A közhangulatot azonban nagyon is jelezte, hogy a legtöbb üzlet március 15-én zárva maradt, és szép számmal látogatták meg az 1848-as idők mártírjainak és az 1860-as összecsapásokban meghaltak sírjait.[44]

[41] Vö. *Ferenczi Zoltán:* Deák élete. I–III. Budapest, 1904. II. 274. és köv.; *Berzeviczy:* Az absolutismus kora. I. m. 229. és köv.

[42] Vö. Szögyény-Marich László emlékiratai. I. m. III. 93. és köv.

[43] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. márc. 12. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 608/11.).

[44] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. márc. 17. (Uo. 608/12.).

Az erejében bízó bécsi kormányzat Schmerling előtérbe kerülése után fokozatosan a határozottabb, a keményebb politika útjára váltott át Magyarország irányában. A Februári pátensben kifejezésre jutó centralisztikus elvek érvényesítése jegyében tekintettek az 1861. április 6-án Budán megnyílt magyar országgyűlésre is. Az utóbbi összeülését a nemzetközi közvélemény előtt olyképpen igyekeztek tálalni, mint engedékenységük, hajlékonyságuk, megegyezési készségük jelét, hangsúlyozva: ha mindezek ellenére mégsem jön majd létre megegyezés Magyarországgal, akkor ezért azoknak kell a felelősséget viselni, akik túlzott igényeikkel, a birodalom egységét veszélyeztető fellépéseikkel azt meggátolták. A Februári pátensben kifejezésre jutó célokat európai érdekűnek mondották Bécsben, melynek érvényre juttatása összhangban áll az európai hatalmak alapvető igényeivel. Rechberg külügyminiszter ilyen értelemben kérte a Palmerston-kormány megértését és támogatását is.[45] A jelek arra mutattak, hogy Londonban várakozással, növekvő érdeklődéssel tekintettek a magyar országgyűlés felé, és annak mikénti magatartásáról várták a megbízható híreket Bécsből és Pestről egyaránt. Dunlop a maga részéről teljes mértékben igyekezett eleget is tenni az iránta megnyilvánuló várakozásoknak. A képviselőválasztásokról, a képviselők többségének radikalizálódásáról érkező információk eléggé összefonódtak gróf Teleki László politikai működésének megindulásával, országos népszerűsége fokozódásával. Dunlop szerint a képviselők többsége a félmegoldásokat, a kiegyezés gondolatát nem pártolja – reménykedve tekintenek a nemzetközi élet eseményei felé, így a Boszniában és Hercegovinában támadt mozgalmak kihatásait latolgatják, de várakozással figyelik az Olaszországból és a különböző német államokból érkező híreket is. Vannak, akik arra számítanak, hogy kirobbanhat egy általános európai krízis, mint ez 1848-ban már megtörtént, és akkor nem lehet akadálya annak, hogy visszaállítsák az 1848-as alkotmányt. Dunlop úgy véli, hogy abban az esetben, ha az utóbbi általános alapelveit Bécsben respektálnák, vagyis hozzájárulnának a felelős magyar minisztérium kinevezéséhez, abban az esetben a kiegyezés a magyarokkal lehetővé válna és megoldást találnának a birodalmi katonaság kényes problémáinak rendezésére is. Ámbár mindennek bekövetkezését a mérsékelt liberális körökben megkérdőjelezik, és kevés valószínűségét látják egy esetleges felkelésnek is. E körökben úgy vélekednek, hogy ha Bécs az országgyűlést feloszlatná, katonai erő demonstrálásával lépne fel, az esetben a képviselők csendesen szétoszlanának, ki-ki hazamenne, miután egy formális tiltakozást elfogadnának. Ismerve a későbbi események kimenetelét – Dunlop információi első kézből származtak, azoktól a politikusoktól, akik döntő többségre tettek szert az országgyűlésen. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a várható események tekintetében a Palmerston-kormány messzire tekintő és megbízható információkat kapott Pestről már 1861 áprilisában – jóval az események kibontakozása előtt.[46] Dunlop kellő figyelmet szentelt a magyar országgyűlés felsőházának is, jelezve a ve-

[45] Az angol kormánynak a magyar kérdés iránt tanúsított érdeklődéséről gróf Apponyi Rudolf londoni osztrák követ rendszeresen beszámolt Rechberg gróf külügyminiszternek küldött jelentéseiben. Az 1861. március-április hónapokban írt beszámolóiról *Josef Redlich:* Das österreichische Staats- und Reichsproblem. 1848–1918. I–II. Leipzig, 1920–1926. II. 739. és köv.

[46] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. ápr. 3. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 609/16.).

zető arisztokrácia, a konzervatív politikusok nézeteit és taktikáját. Szólt többek között gróf Esterházy Mihályról, a felsőház elnökéről és annak megnyitó beszédéről, valamint hatásáról. Az elnök, figyelemmel a közhangulatra, az alsóház soraiban uralkodó nézetekre, jónak látta a megemlékezést az 1849-ben mártírhalált halt gróf Batthyány Lajosra, az első felelős magyar miniszterelnökre. A felsőház leglojálisabb, legudvarhűbb tagjai emiatt nehezteltek is rá, és az idős grófot „vén agyalágyultnak" titulálták. Nem így az országos közhangulatot jobban követő főurak, akik örültek a bátor megnyilatkozásnak, és hasonlóképpen vélekedtek a lakosság szélesebb köreiben is.[47]

Ami pedig az alsóházi képviselők megválasztását illeti – arról Dunlopnak akadtak a mérsékelt liberális ellenzék számára nem éppen kedvező információi. Ezek szerint a választók köre szűk volt és még a szavazati joggal rendelkezők közül is nagy számban tartózkodtak a szavazástól. Értesülései szerint a népesség szegényebb rétegei körében „csalásnak" „gyerekjátéknak" tekintik a választásokat – olyan valaminek, amire a dolgozó embereknek nincs is idejük, és egyébként is az ő érdekeikkel nem is törődnek. Állítólag Pesten olyan kijelentés is elhangzott, hogy majd akkor szavaznak, ha Garibaldi a Száván innen lesz, Kossuth pedig Szegednél átkel a Tiszán. A fővárosban uralkodó hangulathoz sok tekintetben hasonló értesülések érkeztek Dunlophoz Erdélyből is – „miszerint a parasztság és az alacsonyabb néprétegek között az egész országban erősödnek a hasonló elképzelések és várakozások". A mérsékelt liberális ellenzék politikai működésére a feszült és kritikus közhangulat rányomta bélyegét. Mint Dunlop megjegyezte, e jelzett körökben nagyon tartanak a lakosság türelmetlenségétől, nyomásától, és éppen ezzel hozható összefüggésbe a képviselők radikálisabb magatartása és azon véleménye, hogy „haladásukat meg kell gyorsítani".[48]

Ami a magyar országgyűlés vezető két pártcsoportosulásának jövőbeli helyzetét, egymáshoz való viszonyát illeti, erről Bloomfield követ figyelemre méltó értesüléseket küldött Londonba. Hivatkozik az országgyűlés egyik Bécsbe érkezett és Deákhoz közel álló – ámbár meg nem nevezett – tagjára, akitől azt az információt kapta, hogy a Deák vezette képviselők száma 80 főre tehető, ugyanennyire tehető a Teleki gróf mögött álló képviselők száma is. Tekintve, hogy az alsóház nagyjából 300 képviselőt számlál, a megmaradó 140 tagot olyan ingadozónak lehet tekinteni, akik még nem kötelezték el magukat egyik pártirányzat mellett sem. Ily módon a későbbi parlamenti küzdelem fogja eldönteni, hogy majd melyik pártnak sikerül az ingadozók többségét maga mellé állítani. Bloomfield úgy látja, hogy ha Deáknak sikerülne befolyását kiterjesztenie, az esetben a mérsékelt irányzat kerülhetne többségbe, hatalmuk megnövekedne, és nagy hatással lehetnének az egész országra. Mindennek jelentőségét azonban nagymértékben lecsökkentheti Bécs magatartása, amennyiben az osztrák kormány kevés megértést mutatna Deák programja iránt. Ha a bécsi vezetők elmulasztanák az alkalmat, nem élnének a keletkező lehetőséggel, akkor nehezen képzelhető el a kibontakozás Magyarországon. Bloomfield véleménye szerint az osztrák

[47] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. ápr. 9. (Uo. 609/17.).
[48] Uo.

kormánynak tudomásul kell vennie, hogy Deák pártjánál megértőbb, engedékenyebb, békésebb és mérsékeltebb magyar pártot nem találhatnak, mert Magyarországon Deák „pártjánál mérsékeltebb politikát képviselő párt elképzelhetetlen (tehát olyan, mely »Ausztriához« közelebb állna)''. Mindebből következik, hogy addig, amíg a kormány nem lép szövetségre Deákkal, addig az a parlamenti többség, mely Deák körül kialakulhat, „számukra haszontalan lesz, sőt heves ellenállást is eredményezhet''. Ennek megértetésére történtek ugyan erőfeszítések, de a bécsi kormány egyes tagjainak merev magatartása a deáki programmal szemben, nagyon megnehezíti a konfliktusok elsimítását – vélekedett az angol követ.[49]

A Bloomfield által felvázolt és Bécs számára legkedvezőbbnek tűnhető pártalakulás kikristályosodása 1861 április második felében még jócskán váratott magára. A Pestről származó konkrét értesülések szerint Teleki gróf tekintélye és befolyása a képviselők között fokozódott. A Deák–Eötvös-féle csoportosulás egyik tagja arról informálta Dunlopot, hogy befolyásuk nemcsak nem növekszik, de azt tapasztalják, hogy egyre csökken a képviselők körében. Már attól kezdenek aggódni, hogy nagy kisebbségben maradnak – esetleg csak tízen. Ennek elkerülése érdekében agitációt folytatnak a „szélsőségesek'' félénkebb, ingadozóbb tagjai között, és határozott felszólítással kívánják őket a kiegyezés, Deák tábora felé irányítani. A küzdelem egyre fokozódott a pártcsoportok között, amit Teleki fellépései, megnyilatkozásai még élesebbé is tettek. Az utóbbinak többek között Nagyabonyban 1861. március 30-án elmondott programbeszéde váltott ki országos hatást, és forrósította fel a képviselők hangulatát. Miután Pesten április 8-án nagy közönség részvétele mellett gyászistentiszteleten emlékeztek meg gróf Széchenyi István halálának egyéves évfordulójáról – ezt követően az utcákat elözönlő néptömeg a hazatérő gróf Teleki László kísérőjéül szegődött, és hatalmas ovációval ünnepelte. Dunlop értesülései szerint 1861. április 23-án este egy nyilvános összejövetelen Teleki gróf poharát a magyar emigrációra és Kossuthra emelte, amit a megjelentek nagy tapssal fogadtak. A mérsékeltebbek körében Teleki magatartását elítélték, mondván hogy feleslegesen ingerli Bécset olyan körülmények között, amikor megnövekedtek reményeik egy kiegyezés felé mutató tárgyalásokra.[50]

A Deák körül tömörülő képviselők korántsem nézték tehetetlenül a konkurrens párt erejének kibontakozását, népszerűségének növekedését, hanem minden lehető módon arra törekedtek, hogy soraikat megbontsák, hogy többeket visszahódítsanak a maguk táborába. 1861 április végén az úgynevezett határozati párt a maga sajátos radikálisabb programjával zászlót bontott, miután a Teleki László vezetésével, Nyáry Pál, Tisza Kálmán, báró Podmaniczky Frigyes és Madarász László részvételével összeült külön bizottság elfogadta a pártcsoport programját, és elhatározta, hogy a császári leiratra adandó válaszként céljaikat és politikai irányukat csakis határozat formájában hozzák nyilvánosságra, és kérik ehhez az országgyűlés tagjai többségének

[49] Bloomfield Russellnak, Vienna, 1861. ápr. 11. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 609/163.).

[50] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. ápr. 9. (Uo. 609/20.).

támogatását. Ugyanakkor bizonyos közeledés is megindult a Deák–Eötvös-féle mérsékelt csoport és a Teleki köré tömörült képviselők között, miután sokan arra a belátásra jutottak, hogy a Deák Ferenc által előterjesztendő felirat szövege, tartalma és a Teleki-féle határozati előterjesztés között lényeges elvi ellentét nem mutatkozik. Mindannyian egyetértenek az 1848-as alkotmány helyreállításának követelése és a Februári pátensben foglaltak elutasítása mellett. A Teleki-párt nem látott elvetni valót abban, ha a császári feliratra szánt válaszként Deák előterjesztését fogadja el az országgyűlés – csupán ahhoz kívántak ragaszkodni, hogy ezt ne felirat formájában terjesszék az uralkodóhoz, hanem határozat formájában hozzák nyilvánosságra. Ily módon május elejére a két pártcsoport között voltaképpen már megindult a közeledés, habár a szélesebb közvélemény ebből egyelőre keveset sejtett.[51]

A fordulat egy tragikus esemény utóhatásaként vált teljessé, – miután 1861. május 8-án gróf Teleki László önkezével vetett véget életének. Egy nappal annak előtte még a beavatott Dunlop sem láthatta, hogy az események ilyetén fordulatának hatására mennyire felgyorsulnak majd az események, és mennyire hozzájárul majd a határozati párt vezérének váratlan halála az országgyűlés alsóháza szinte egységes állásfoglalásának kialakulásához. Május 7-én Dunlop még a határozati pártiak döntő befolyásának bekövetkezéséről szól, arról, hogy a mérsékelt politikai erő szinte megbénult, megszűnt létezni. Úgy látja, hogy a radikális politika, a kemény vonal vált teljesen uralkodóvá és lassanként még a tiszta perszonálunió is háttérbe szorul, hogy majd végül is helyet adjon az Ausztriához kapcsolódó bármilyen fajta „unió'' elvetésének. Éppen ezért Dunlop véleménye szerint az országgyűlés gyors feloszlatására lehet számítani, a katonai kormányzat bevezetésére, az adók erőszakos behajtásának elrendelésére. Ennek kapcsán kitért a parasztság nagyfokú elégedetlenségére a már folyamatban lévő erőszakos adóbehajtások, a katonai beszállásolások miatt – miután ennek következtében a falusi népesség nyomorúságos helyzete megnövekedett, és mindezért hajlamosak a földesurakat okolni. Az utóbbiak körében növekszik az aggodalom a békés lehetőségek netaláni elmulasztása miatt – gondolva az emigráció esetleges aktívabb beavatkozásának lehetséges következményeire, a felbátorodó elégedetlen, felizgatott néptömegek kiábrándultságának hatásaira.[52]

Azok a mérsékeltebb politikai felfogású politikusok, akik később Teleki László öngyilkosságát olyképpen magyarázták, hogy nem tudta, nem akarta vállalni tulajdon feliépésének egyre súlyosabb kilátásokkal terhes következményeit, az országgyűlés várható feloszlatását, az ostromállapotot, az újabb abszolutizmus bevezetését – ha némiképpen saját szempontjaik szerint is ítélték meg az eseményeket, de mégis közel jártak az igazsághoz. Az a radikális program, mely Teleki László utolsó hátrahagyott beszédtervezetéből is világosan kitűnik, bármennyire is tükrözte szövegezőjének elvhűségét és ragaszkodását az emigrációban képviselt nézeteihez – a hazai körülmények között tényleges és tartós társadalmi támaszra azok körében, akik mellette felsorakozni látszottak – nem lehetett. A népmozgalmaktól, a parasztság tömegeitől, a nemze-

[51] Vö. *Kónyi Manó:* Deák Ferenc beszédei. I–VI. Budapest, 1903. III. 26. és köv. l.: *Szabad György:* Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860-61). Budapest, 1967. 445. és köv. l.

[52] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. máj. 7. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 610/21.).

tiségi igények jelentkezésétől rettegő, az abszolutizmus ismételt feléledésétől is tartó nemesi liberális földbirtokos rétegek képviselői – a többségi párt vezérének halálát követő hetekben lehiggadtak, és a Deák Ferenc által képviselt felirat mellett sorakoztak fel.[53]

Más kérdés az, hogy Bécs számára még az is túl soknak látszott, amit Deák feliratí beszédében előterjesztett. Az angol diplomáciai testületet a Teleki halálával bekövetkezett váratlan fordulat meglepte. Bloomfield követ már május 9-én – tehát az öngyilkosságot követő napon – felkereste Rechberg grófot, hogy tájékozódjon Teleki gróf halálával kapcsolatosan –, de semmiféle megnyugtató választ erre nem kapott. Rechberg olyanféle magyarázattal szolgált csupán, hogy véleménye szerint Telekit nagyon elkedvetlenítették azok a hírek, melyek Kossuthtól, Klapkától és más emigránsoktól származtak, a külföldről várható segítség kilátástalanságairól. Ezen remények kútbaesése, a kedvezőtlen nemzetközi hírek járultak hozzá Rechberg szerint elsősorban ahhoz, hogy Teleki véget vetett életének. Az osztrák külgyminiszter továbbá oly módon tájékoztatta az angol követet, hogy Teleki halála nem fogja maga után vonni a magyarok igényeinek csökkenését, sőt attól tart, hogy Deáknak a császári feliratra adandó előterjesztése „teljesen elfogadhatatlan lesz, mert jelezni fogja, hogy a jelenlegi országgyűlés csakis az Ausztriával létrehozandó perszonáluniót fogadhatja el''. Ezen információ világosan jelezte az osztrák kormány változatlan kitartását a Februári pátensben foglalt rendelkezések mellett, és hogy nem is kíván egyelőre élni azzal a mérsékeltebb és békésebb fordulattal, mely Teleki halála után voltaképpen bekövetkezett. A magyarországi politikai viszonyoknak ezen egybemosása az angol diplomácia képviselője előtt, arra mutatott, hogy Bécs elhatározott szándékává vált a birodalmi centralisztikus politika határozott képviselete és alkalmazása. Ehhez viszont szerette volna megnyerni Anglia jóakaratát is. Rechberg gróf azon szavai, hogy „türelemre van szükségünk'' – csak olyképpen volt értelmezhető, hogy merev álláspontjukból egyelőre egy jottányit sem hajlandók engedni és mint mondotta, ha az adott évben a békét nem zavarják meg, akkor reménykedik a jobb idők eljövetelében – azaz abban, hogy végül is az idő megtöri a magyarok ellenállását, ragaszkodását saját alkotmányukhoz. Amit mindebből Londonnak meg kellett értenie – az a béke biztosításának Ausztria részéről emlegetett igénye – vagyis az, hogy az osztrák belpolitikai rendezés Bécs által elképzelt és igényelt formájának biztosítását semmiféle nemzetközi krízis, konfliktus ne zavarja meg – ebben jelölték meg elsősorban Anglia áldásos szerepét, mellyel előmozdíthatja a közép-kelet-európai térség konszolidációját.[54]

Azon Rechberg által Russell felé sugalmazott vélemény, hogy Bécs számára voltaképpen teljesen közömbös, hogy a magyar országgyűlésben a határozatiak, avagy a feliratiak kerülnek-e többségbe, az emigrációból hazatért Teleki pártja, avagy a mérsékeltebb Deák–Eötvös-párt, mert mindkettő követelései veszélyeztetik a birodalom egységét, biztonságát – korántsem tekinthető őszinte megnyilatkozásnak. Sokkal in-

[53] Vö. *Berzeviczy:* Az absolutismus kora. I. m. III. 241. és köv. l.; *Kónyi:* Deák. I. m. III. 102. és köv. l.; *Angyal Dávid:* Teleki László öngyilkossága. (Tanulmányok. Budapest, 1923. 177. és köv.).

[54] Bloomfield Russellnak, Vienna, 1861. máj. 9. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 610/239.).

kább kísérletnek, hogy a magyarországi viszonyokat illetően dezinformálják az angol kormányt. A bonyolultabb magyarországi politikai helyzet differenciáltságát Dunlop jelentéseiből és számos más forrásból az angol vezető politikusoknak módjukban állott kellőképpen megismerni. A Teleki halála előtti és utáni helyzetről Dunlop megbízhatóbb, a valósághoz közelebb álló helyzetképet festett, mint ahogy minderről Bécsben kívánták a nemzetközi diplomáciát informálni. Dunlop 1861. május 14-én, vagyis néhány nappal Teleki öngyilkossága után, már sokkal kiegyensúlyozottabb, egyöntetűbb hangulatról ad számot, melyet Deák Ferenc nagy sikerű és általa is ragyogó érvelésűnek ítélt, hatásos felirati beszédével hoz összefüggésbe. Nézete szerint ez a beszéd nemcsak kiváló szónoki sikert szerzett Deák számára, de nagy nemzetközi hatást is kiváltott, és növelte Magyarországon a Deák ítélőképességébe vetett hitet. A magabiztos kiállás az 1848-as alkotmány érvényesítése mellett, a felelős magyar minisztérium mielőbbi helyreállítása érdekében, egyidejűleg párosult egy mérsékelt hangvétellel és méltóságteljességgel. További magyarországi hatása, megítélése szerint összefügg az osztrák kormány, az uralkodó, a Birodalmi Tanács reagálásával. Amennyiben mérséklettel, megértéssel és jóakarattal kezelik, az esetben a magyarországi közvélemény is mérsékletre késztető és megnyugtató lesz. Ellenben, ha Bécsben élesen visszautasítják, leszólják Deák beszédét, az esetben a magyar országgyűlés és a közvélemény e beszédet valóságos hivatalos állásfoglalássá emeli, minden jövőbeli lépésük alapvető kiindulópontjává teszi, olyan programmá, melynek realizálására kivárják a megfelelő időpontot.[55]

További információiban Dunlop tájékoztatja Londont a magyar országgyűlés legkiemelkedőbb képviselői felszólalásairól és arról, hogy lényegében a deáki program mellett sorakoztak fel. Kiemelte Lónyay Menyhért beszédét, akit kiváló pénzügyi szakemberként jellemez, aki beszédében megnyugtatóan szólt Ausztria irányában, hogy részükről meg van a készség abban a tekintetben, hogy az államadóssági terhekből megfelelő részt átvállaljanak. Gróf Andrássy Gyuláról olyképpen szól, mint aki erőteljesen támogatta Deákot. Véleménye szerint Andrássy gróf a jövőben „valószínűleg fontos szerepet fog játszani Magyarország politikájában; sokat tartózkodott Angliában és Franciaországban, mint emigráns". Gróf Széchenyi István idősebb fiának, Bélának beszédéből azt emelte ki, hogy a feliratot támogatta, és a zsidók emancipációja mellett emelt szót. Amennyiben aggodalmakat keltő értesüléseket továbbít Dunlop, azok részben a nemzetiségi, horvátországi mozgalmakkal kapcsolatosak, és Bécs várható állásfoglalásával összefüggő hírekre utalnak. Az uniót támogató és azt ellenző illír pártiak összecsapásairól érkező hírek Pesten bizonytalanságot és sajnálkozást váltottak ki. Általában felettébb áttekinthetetlennek jelzi a szlovén, horvát, dalmát területről érkező mozgalmak híreit. Meglátása szerint ezeken a területeken az emberek többsége szegény és tanulatlan, és sohasem lehet tudni előre, hogy milyen irányban befolyásolhatják őket. Május végén Dunlop úgy vélekedik, hogy a magyar országgyűlés tagjainak döntő többsége már felsorakozott Deák mellett, a felirati indítvány elfogadása végett. Az esedékes szavazásnál legfeljebb 40 tartózkodóra számíta-

[55] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. máj. 14. (Uo. 610/22.); máj. 22. (Uo. 23.).

nak. Az osztrák kormány várható elutasító magatartásáról érkező kedvezőtlen híreket hozott Bécsből Vay báró, ami csalódást keltett. Szükségesnek ítélte az angol kormány tudtára adni azt a kiszivárgó, ámbár nehezen ellenőrizhető információt, miszerint több kiemelkedő magyar képviselő Párizsba készült a francia kormány közbelépésének kieszközlése érdekében, hogy Ferenc József lépjen egyezségre a magyarokkal. Mindebben az angol irányban jelentkező szorgalmazást is felismerhetünk, hogy Bécset megértőbb magatartásra késztesse.[56]

Dunlop pesti működésének kétségtelenül jelentősebb részét felölelő politikai természetű ügyei mellett, nem tekinthetünk el a gazdasági kérdésekkel összefüggő tevékenységétől sem. Kétségtelen, hogy néhanapján, időnként jelentéseibe foglalt gazdasági tárgyú információi netán a politikai tevékenységének leplezésére is alkalmul szolgáltak – azonban korántsem szorítkoztak csak ilyen értelmű funkciókra. Dunlop érdeklődésénél, tapasztalatánál fogva is komolyabban vette az ilyen értelmű tevékenységét – erőteljesen munkálkodva annak érdekében, hogy Anglia és Magyarország között a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok a jövőben élénkebb ütemet nyerjenek. Számon tartotta a magyarországi sajtó gazdasági vonatkozású híreit, a piaci helyzetről, a kereskedelemről, a mezőgazdasági termelés eredményeiről közzétett adatokat. Rendszeres olvasója volt a Pester Lloydnak, és ha az angol kereskedelem számára különösen érdekes információkra lelt, azokat örömmel továbbította megbízóihoz. Figyelmét különösen a magyarországi gyapjúkereskedelem alakulása kötötte le. Megítélése szerint Pesten a bradfordi gyapjúkereskedelemről szóló híradások, a gyapjú iránt megnyilvánuló kereslet nagy érdeklődést keltett. Véleménye szerint a legutóbbi 5–6 évben a gyapjú kereskedelmi forgalma Magyarországon megnövekedett, és Pesten 1860-ban az évi forgalom 140 ezer mázsa körül mozgott. Ami viszont a magyarországi gyapjúexportot illeti, az stagnálást mutatott, nem haladta meg az elmúlt évek szintjét. Mindezt azzal magyarázza, hogy az ausztriai textilgyárak, elsősorban a morvaországiak, valamint a Magyarországhoz közel eső területeken alapított újabb textilgyárak – ahol rendelkezésre áll a szükséges munkaerő és vízi energia –, vevőként jelentkeztek a pesti piacon. Mindehhez hozzáfűzi, hogy túlságosan nem kell tartani a morvaországi textilgyárak jelentős növekedésétől, és saját szűkebb területükön kívül nem jelentenek nagyobb versenyt Anglia és Franciaország gyapjútermékeinek. Ami pedig a magyarországi gyapjútermelőket illeti, úgy látja, hogy azok alapvető érdeke a rendszeres és biztos piac teremtése és az, hogy ne függjenek túlságosan az osztrák – ámbár nagy felvevőképességű – piactól.[57]

[56] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. máj. 23. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 610/24.); máj. 27. (Uo. 25.).

[57] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. febr. 13. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 607/7.); A magyarországi juhtenyésztés nagymérvű visszaesését jelzi *Ditz Henrik:* A magyar mezőgazdaság. Pest, 1869. 270. és köv.; *Nagy István:* A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában. 1849–1867. Budapest, 1944. 138. és köv.; Dunlop jelentései viszont kedvezőbb képet festenek. A gyapjúkereskedelmet jelző export–import adatok szerint a stagnálás az 1850-es évek elejét jellemezte. Vö. *Matlekovits Sándor:* Az Osztrák–Magyar Monarchia vámpolitikája 1850-től kezdve napjainkig. Budapest, 1877. C. melléklet.; Az osztrák birodalom gyapjútermelését 1855-ben 713 ezer mázsára becsülték. (Lásd *Fényes Elek:* Az Auszt-

Mindezek után erőteljesen felhívja az érdekelt angol körök figyelmét a Magyarországról előnyösen vásárolható gyapjúra. Értesülései szerint 1861-ben a Pesten várható gyapjúforgalom el fogja érni a 180 ezer mázsát, és általában országosan 200–250 ezer mázsa gyapjú fog vevőre találni. Oly értelmű javaslattal állt elő, hogy Angliából felvásárlókat küldjenek Magyarországra készpénzzel, és lehetőség szerint kerüljék meg a helyi közvetítőket. Ily módon legkevesebb 15–25%-kal olcsóbban juthatnának a kívánt gyapjúhoz. Ugyanakkor elismeri, hogy az angol textilgyáraknak lehetnek jogos fenntartásaik is a magyar gyapjúval kapcsolatban. Utal többek között arra, hogy például 1858/59-ben a morvaországi gyapjúszövők Angliában olcsóbban vásárolták a gyapjút, mint Magyarországon, és főleg az argentin gyapjút keresték, de a perui gyapjút is szívesen vásárolták. Dunlop megjegyzi, hogy Magyarországon újabban jelentős erőfeszítéseket tesznek a tenyésztett birka minőségének a javítására, hogy fokozatosan finomabb és kiválóbb minőségű gyapjút termeljenek. Végezetül, hogy kellő nyomatékot adjon információinak, mellékeli jelentéséhez a Pester Lloyd terjedelmes cikkét az 1860-as év magyarországi gyapjúkereskedelméről – angol fordításban.[58]

Mint érdeklődésre számot tartó hírre hívja fel az érintett angol körök igyelmét, hogy Magyarország a kereskedelmi forgalom terén is előre fog lépni. Utal gróf Dessewffy Emil folyamatban lévő vállalkozására, egy nagyobb magyar gőzhajózási társaság alapításának terveire, azzal a céllal, hogy a Fekete-tenger irányába és a Duna mellékfolyóin is hajózhassanak. Egy pesti szabadkikötő várható előnyeiről is szól, mint a kereskedelmi forgalmat élénkítő eszközről. Ámbár úgy vélekedik, hogy Bécsben az ilyen irányú kísérleteket nem túlságosan támogatják, és nem tartja valószínűnek, hogy a magyar gőzhajózási társaság ügyét felkarolnák és azt sem, hogy tőkét lehetne biztosítani a vállalkozás számára. A bécsi bankkörök előnytelen hitelfeltételeiről is szól: hogy az ezüstért 48%-os felárat kell fizetni, amennyiben az elszámolás osztrák bankjegyekkel történik.[59] Felhívja az angol érdekeltek figyelmét a magyarországi kereskedelmi forgalom további nagy érdeklődési körére: Fiuméra. Dunlop annak érdekében, hogy honfitársai megértsék a magyarországi törekvéseket, terjedelmes történelmi visszapillantással él – ami azt is jelzi, hogy az ellenzéki politikai körök-

---

riai birodalom statistikája és földrajzi leírása. Pest, 1857. 131.; *Hunfalvy János* szerint az 1860-as évek közepén a birodalom gyapjútermelése az évi 600 ezer mázsa fölött volt, és ebből Magyarország 220 ezer mázsát szolgáltatott, melyből 119 ezer mázsa a finom gyapjúhoz tartozott. (Az osztrák birodalom rövid statisztikája különös tekintettel a magyar államra. Pest, 1867. 44.); A gyapjúexport az osztrák birodalomban az 1851. évi 76 ezer mázsáról 1865-re az évi 374 ezer mázsára emelkedett. (*Matlekovits* I. m.); A pesti gyapjúkereskedelem birodalmi fontosságáról, az 1853 és 1862 közötti fellendüléséről szól *Rodeczky Jenő:* Gyapjúnk értékesítése. Gyapjúárverések. Budapest, 1895.

[58] „Wool trade in Hungary 1860" címmel terjedelmes beszámolót továbbított Dunlop, a Pester Lloyd 1861. február 11. számában a magyarországi gyapjúkereskedelemről közöltek alapján. Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. febr. 13. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 607/7. és melléklet.).

[59] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. ápr. 9. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 609/17.); A pesti szabad kikötő felállításának tervét az 1850-es évek második felében a Pesti Kereskedelmi Kamara szorgalmazta, és állítólag a gondolatnak támogatója akadt Loftus Lord angol követben is. (Vö. *Angyal Dávid:* Lord Loftus és Széchenyi. I. m.).

ből származó barátai és informátorai e téren is kellő módon tájékoztatták. Rámutat arra, hogy Magyarország számára Fiume életbevágóan fontos kérdés. Annak ellenére, hogy horvát város, de véleménye szerint a magyarok jogosan tartanak rá igényt a Mária Terézia uralkodónőtől származó ajándék jogán. Utal a velencei köztársaság hosszan tartó befolyására, időnkénti uralmára, de arról is szól, hogy a Frangepán család Fiumét magántulajdonként bírta, és a terület teljes jogú birtokosa volt. Habár a nagyhatalmú Frangepánok valóságos kiskirályokként uralkodtak ezen a területen, de Magyarországon is hatalmas birtokaik voltak, és egyre inkább magyarokká váltak, és ily módon Fiumét sokáig mint Magyarország részét uralták. Hasonlóképpen mint a Mura szigetet a Dráva és a Mura folyók közötti részt birtokló Zrínyi család. Miután az utolsó Frangepánt és az utolsó Zrínyit kivégezték, az osztrákok rátették a kezüket a két család birtokainak nagy részére. Viszont Mária Terézia volt az, aki 1760 körül Pozsonyban tartott országgyűlés idején visszaadta Fiumét és körzetét Magyarországnak, és ezen jogállása 1848-ig meg is maradt. Dunlop ezen történelmi visszapillantásból vezeti le a Fiumére vonatkozó újabb igényeket, melyek természetesen egy pesti központtal alakuló magyar királyság esetén nagy fontossággal rendelkeznének, hogy Magyarország tengerparttal bírjon. Ugyanakkor Ausztria az ilyen természetű magyar igényeknek ellentmond, semmiképpen sem kívánja az egyébként is szűkülő adriai tengerparti területeit csökkenteni. Bécs határozott törekvése, hogy Fiuméval szemben a magyar kereskedelmi forgalmat Trieszt felé terelje, hogy akadályokat gördítsen egy önállóbb jellegű magyarországi kereskedelmi és közlekedési politika kialakulása elé, melynek egyik lényeges alkotóeleme lenne a Pest és Fiume közötti kapcsolat megerősítése. Dunlop utal a gróf Széchenyi Istvántól származó vasútépítési tervekre is, melyeket Bécs ellenzett, és a Fiuméval megteremtendő közvetlen és rövidebb vasúti kapcsolat megteremtése helyett, egy kerülővel a forgalmat Trieszt felé terelték. Dunlop hangsúlyozza, hogy a magyar politikai és gazdasági körökben igen erős a törekvés egy Bécstől függetlenebb kereskedelmi politika megvalósítása érdekében, és éppen ezért „a fiumei kérdés nagyon komoly lesz, ha az országgyűlés foglalkozik majd vele''.[60]

Dunlop jelentéseiből világosan kitűnik, hogy mennyire körültekintő és alapos munkát végzett annak érdekében, hogy az angol kormány kellő módon informálva legyen a magyarországi helyzetről, a sajátos magyar érdekekről és azokról az akadályokról is, melyek mindezzel szemben állanak. Aligha lehet azon csodálkozni, hogy a bécsi vezető köröknek előbb-utóbb szemet szúrt a bécsi angol követség pesti delegáltjának működése. Pontos értesüléseink ugyan nincsenek Dunlop rendőri megfigyeléséről, működésének ellenőrzéséről, de annyi bizonyos, hogy az udvarhű ókonzervatív politikai vezetők rosszallását váltotta ki az angol megbízott feltűnése Pesten, szoros kapcsolatainak kiépülése a liberális ellenzéki politikusokkal, akár a szélsőbb, avagy a mérsékelt szárnyhoz tartozzanak is azok. Úgy vélekedtek, hogy Dunlop jelenléte felettébb káros, mert bátorítja az ellenzéki mozgalmakat, akarva-akaratlanul is annak a feltevésnek ad tápot, hogy a hatalmas Anglia rokonszenvezik a magyar al-

[60] Dunlop Bloomfieldnek, Pest, 1861. márc. 12. (PRO. Foreign Office. Gen. Corr. F. O. 7. 608/11.).

kotmányos törekvésekkel, és védelmet, támogatást is nyújthat képviselők számára. Az egyébként is bizonytalankodó, a magyar mozgalom erejét időnként túl is becsülő, attól felettébb rettegő osztrák körök ilyen körülmények között mindent elkövetnek annak érdekében, hogy Dunlopot visszahívják Pestről. Ezzel összhangban intervenált Londonban az osztrák külügyi képviselet is. Rechberg gróf Becsben közvetlenül fordult Bloomfield angol követhez Dunlop visszahívása ügyében. Indoklásképpen arra hivatkozott, hogy az uralkodó kívánságáról van szó, akinél személyesen járt Vay báró magyar kancellár, és Pestről oly értelemben is írt hozzá, hogy a külügyminiszter közbelépésével érjék el Dunlop azonnali eltávolítását, mert jelenléte „az országgyűlés nagy részének szeparatista nézeteit erősíti, akik a nevezett személynek pesti jelenlétét annak bizonyítékaként értelmezik, hogy az angol kormány támogatja reményeiket". Bloomfield sajnálattal vette tudomásul a bécsi kormány kérését, nem titkolva Rechberg gróf előtt, hogy Dunlop pesti működésével nagyon meg voltak elégedve, a nevezett kiváló jelentéseket küldött „a körülötte zajló eseményekről", és ha eltávozik, akkor az angol kormány a Magyarországról érkező értesülések tekintetében teljesen az újságokra lesz hagyatkozva.[61]

A Palmerston-kormány, ha nem is vette jó néven Bécs különös kívánságát, de vitába még sem kívánt szállni ez ügyben. Russell külügyminiszter hozzájárult Dunlop visszahívásához, és ilyen értelemben utasította Bloomfieldet is. Az utóbbi a döntésről tájékoztatta Rechberg grófot, közölve, hogy Dunlop a legrövidebb időn belül családjával együtt el fogja hagyni Pestet. Minderről Bloomfield 1861. május végén személyesen tájékoztatta Dunlopot, aki akkor éppen Becsben tartózkodott. Az utóbbi tudomására hozták azt is, hogy felettesei teljes mértékben elégedettek működésével, és továbbra is a követség attaséjának tekintik. Dunlop azon kérése, hogy a jövőben Trieszttben láthasson el hasonló megbízatást, Bloomfield egyetértésével találkozott, és ilyen értelemben tett előterjesztést Russellnél. Dunlop végül is 1861 június elején hagyta el pesti állomáshelyét.[62]

A rendelkezésre álló források arra utalnak, hogy Rechberg gróf előtt szinte első pillanattól kezdve nem volt titok Dunlop pesti küldetésének valóságos tartalma. Ha az utóbbit közvetlen felettesei nagyfokú diszkrécióra utasították is, ezzel mégsem állt ellentétben, hogy Russell Ausztria londoni követének, gróf Apponyi Rudolfnak, már 1860. december 8-án ne hozza tudomására, hogy Pestre küldtek egyik megbízottjukat, hogy kellő értesüléseket szerezzenek az ottani állapotokról.[63] Az ellen Bécsnek kezdetben nem volt kifogása, és ezzel ellentétes állásponti felülkerekedésének jelentős mértékben hozzájárult a magyar ókonzervatív arisztokrata körökből kiinduló lokozott aggodalmaskodás, melynek végül is Vay báró kancellár adott hangot. Feltehetően Dunlop, ha kevésbé tartózkodóbban is látta el feladatát, az idők előrehaladásával, pesti társasági körökkel történő fokozott érintkezései nyomán egyre kevésbé érezte annak szükségét, hogy működésének inkognito jegyét, és szándékait, ve-

[61] Bloomfield Russellnak, Vienna, 1861. máj. 29. (Uo. 610/276).
[62] Uo.; Dunlop visszahívásáról: Pesti Napló, 1861. jún. 8.
[63] Gr. Apponyi Rudolf Rechberg grófhoz intézett, 1860. december 8-i levelének [illegible] *nő:* Magyar diplomácia 1815–1918. Budapest, 1928. 81.

lemények túlságosan leplezze. Több sem kellett az ellenzéki liberális csoportok működését szigorú mértékkel és ellenőrző szándékkal követő konzervatív köröknek, hogy kiiktassák politikai ellenfelek nyomós külföldi támaszát. Végül is Dunlop kényelemségről akkor vett búcsút állomáshelyétől, amikor az események végkifejlése még nem mutatkozott meg a maga teljes valóságában – legfeljebb csak sejteni lehetett mindazt, ami végül is bekövetkezett. Az országgyűlés későbbi feloszlatása, az önkényuralom újabb változatának, a Schmerling-provizóriumnak stabilitással karöltve járó bevezetése már olyan mozzanatok, melyek ugyan Dunlop távozása után realizálódtak, de az eseményekre bekövetkezésének lehetőségeiről Dunlop jó előre informálta az angol kormányt. Ennyiben és sok egyéb vonatkozásban is Dunlop magyarországi küldetése angol szempontból hasznosnak bizonyult. Miként az 1840-es években Blackwell, hasonlóképpen az 1860-as években Dunlop működése hozzájárult ahhoz, hogy illetékes angol körök tárgyilagosabb információkhoz jussanak Magyarország politikai és gazdasági állapotáról egyaránt, és az osztrák kormányhoz fűződő kapcsolataikban ennek figyelembevételével járjanak el.

A Palmerston-kormány, ha az osztrák birodalom egységének fenntartását, erejének visszanyerését a konszolidációt európai érdekünk tartotta is, attól azonban óvakodott, hogy azonosítsa magát az osztrák kormány Magyarország irányában tanúsított lépéseivel, politikájával. Amikor Deák Ferenc nevezetes feliratú beszéde után, Rechberg gróf diplomáciai körleveleiben igyekezett meggyőzni a külföldi kormányokat a beszédben kifejezésre jutó szándékok alaptalanságáról – Russell külügyminiszter gróf Apponyi Rudolf osztrák követ tudomására adta, hogy Magyarország irányában sokkal nagyobb türelmet, megértést és hajlékonyságot kellene tanúsítaniuk. Óvakodni kellene a kemény politikától, a magyar autonóm kormányzatot sértő központi kormányzat nyomás előtérbe állításától, békülékeny módon válaszolva a feliratra – volt a Palmerston-kormány véleménye, és a polgári kormányzat fenntartását tanácsolta Bécs számára.[64] Gróf Apponyi Rudolf beszámolójából is ismeretes, hogy Angliában mennyire rokonszenvvel fogadták Deák ugyan határozott, de békülékeny hangú és mértékletre mutató beszédét, alapot látva ebben az ellentétes álláspontok közeledésére, kiegyenlítésére. Akár Dunlop 1861 júniusáig tartó pesti működésére gondolunk, akár az angol lapoknak Magyarországra is eljutó, békülékenységet sugalmazó cikkeire – mindezek a mértékes liberális ellenzék magatartására bátorítólag hatottak, megerősítették őket e járásuk jogosságának tudatában és európai fontosságában. Ha nem is azon az alapon, ahogyan kívánták is, bizonyult annak, hogy Bécset jobb belátásra ösztökélje, de annak még hozzájárult, hogy az ismét parlamentarizmusba szorult magyar ellenzéki lábon erejét, jövőbe vetett hitének alapját fokozza. Ebben az összefüggésben Dunlop magyarországi küldetése nemzetközi jelentőségű, nyert bizonyosságot nyújtva Anglia külső-közép-európai érdekeltségének, és nem kevésbé annak is,

[64] Rechberg gróf külügyminiszternek az osztrák külképviseletekhez intézett jegyzékéről. Deák Ferenc. 1861. május 13-án előterjesztett feliratú javaslatával kapcsolatban *Kónyi*: Deák. I. m. III. 67. és kov.; Vö. Szegváry-Marczi László emlékiratai. I. m. III. 102.. Russell Lord gróf Apponyi Rudolfhoz intézett 1861. június 1-i levele kiadva *Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I. m. II. 740.

hogy az osztrák birodalom fenntartásának, európai szükségességének védelmét a magyar nemzeti kérdés megnyugtató rendezésével kívánták egybekapcsolni. Viszont az utóbbi tartalmát, mértékét, lehetőségeit, a belső erőviszonyok és a közelebb eső európai térség hatalmi elrendeződései határozták meg végső soron.[65]

[65] Apponyi Rudolf gróf londoni osztrák követ jelentéseiről, Deák felirati beszédének angliai visszhangjáról *Berzeviczy:* Az absolutismus kora. I. m. III. 256. l.; *Horváth J.:* Magyar diplomácia. I. m. 82–83.; Az angol közvélemény, a sajtó állásfoglalásáról *Rónay Jácint:* Napló-töredék. Hetven év reményei és csalódásai. I–VIII. Pozsony, 1884–1888. III. 133. és köv.

Gunst Péter

EGY TÖRTÉNETI MONOGRÁFIA SZÜLETÉSE

(Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában)

Kétéves európai tanulmányútja során[1] árpádkori forrástanulmányaival egyidejűleg Marczali Berlinben, Drezdában s másutt levéltári kutatásokat, forrásfeltáró munkát is végzett. Célja az volt, hogy megállapítsa: az egyes külföldi levéltárakban a magyar történelemnek milyen forrásai rejtőznek. Ez a forrásfeltárás ugyan elsősorban a középkor századaira irányult, de alkalmanként, felkérésre foglalkoznia kellett a maga korához közelebb eső időszakok forrásaival is. Így pl. Fraknói Vilmos megkérte, hogy Londonban, a British Museum Könyvtárában dolgozza fel számára azokat a 18. századi forrásokat (elsősorban a francia felvilágosodás és a forradalom szellemi áramlataira jellemző röpiratokat tanulmányozta), amelyeket a Martinovics-féle mozgalomról készülő monográfiájában felhasználhat.[2] De valószínűleg ezt megelőzően is felhívhatták figyelmét az újabb időkre, mert Marczali a magyar nemesség porosz kapcsolataira, egyáltalában az 1789–90. évi porosz–magyar kapcsolatokra már tanulmányútja idején összegyűjtötte a németországi levéltári anyagot. A tanulmány közlése[3] (azt megelőzően előadása a témáról a Magyar Történelmi Társulatban) azonban szorosan kapcsolódik ahhoz a vállalkozáshoz, amelynek első felét a tanulmányútját követő első évtizedben, második részét pedig részben majd a századforduló utáni években valósította meg: II. József és II. Lipót korának feldolgozásához.

Ahhoz, hogy felmérhessük a vállalkozás horderejét, hogy ezt a kutatómunkát, de elsősorban Marczali monográfiáját a maga helyére tehessük a magyar történetírás történetében is, egy pillantást kell vetnünk a magyar történettudomány korabeli helyzetére. Azt már említettük, hogy a korabeli egyetemi történelemtanítás korántsem állt a kor európai színvonalán.[4] A budapesti egyetemről kikerülő történelemtanárok, mint történetírók, kivétel nélkül autodidaktáknak tekinthetők. A történelem oktatásának egyébként is messzemenően elhanyagolt állapotára éles fényt vet, hogy a budapesti egyetemen 1866-ig csupán egyetlen professzor oktatta a történelmet, s csak ekkor ke-

[1] Az előzményekre, így tanulmányútjára is ld. *Gunst Péter:* Marczali Henrik pályakezdése. Századok, 1987.

[2] Erre ld. *Marczali Henrik:* Emlékeim. Nyugat, 1929. II. k. 108.

[3] *Marczali Henrik:* Porosz–magyar viszonyok 1789–90-ben. Kiadatlan levelezésekből. Századok, 1878. 305–327.

[4] Erre ld. *Gunst:* i. m. Századok, 1987.

rült sor az egyetemes és a magyar történelem szétválasztására.[5] Már Eötvös gondoskodott arról, hogy az egyetemi történeti oktatás színvonala emelkedjék. Ezt a célt szolgálta a Kerékgyártó-féle tanszék mellett egy új katedra létrehozása, amelyre 1870-ben Salamon Ferencet nevezte ki.[6] Ez lett az ún. II. magyar történelmi tanszék. 1879-ig így e három történelmi tanszék létezett, s csak ekkor, Trefort tervei nyomán osztották meg az egyetemes történelem tanítását három katedra között.[7]

Csupán mindezek figyelembevételével érthető meg az a körülmény, hogy az 1870 előtt végzett történetírók túlnyomó része nem a bölcsészettudományi karról, hanem az egyetem jogi karáról került ki, vagyis: jogot végzett, vagy – s ez volt a másik lehetőség – teológiát tanult egyházi személy volt. Nyilvánvaló, hogy ezek a történészek kimondottan történészi szakmai képzést (oklevélolvasás, diplomatika, forráskritika, heraldika stb.) sohasem kaptak, s amit e téren elsajátítottak, arra többnyire nem az egyetemen, hanem annak elvégzése után, saját tudományos tevékenységük során, öntevékenyen tettek szert. Igazságtalan tehát, s nem is volt minden célzatosság nélkül való az „autodidakta" jelzőt e korszak történetíróinak egyikére vagy másikára ragasztani.[8] Pauler Gyula, Kerékgyártó Árpád, Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor, Grünwald Béla, Fraknói Vilmos, Szabó Károly vagy Ipolyi Arnold *ebben* a tekintetben éppen olyan mértékben voltak autodidakták, mint Horváth Mihály, Salamon Ferenc, vagy Szalay László; egyszóval az 1850-es évek elején születetteknél idősebb történetírók mindannyian. Ezen az állapoton ki-ki a maga módján változtatott, s vált esetleg a szakma mestérévé, egy dolog azonban vitathatatlan: a szakmai fogások ismeretének kisebb vagy nagyobb hiánya mindegyik történetíró munkásságán így vagy úgy nyomot hagyott.

Néhányan az 1850-es évek első felében születettek közül (maga Marczali 1856-ban, Fejérpataky 1857-ben, Thallóczy 1857-ben, Tagányi 1857-ben, Károlyi Árpád 1853-ban született) ugyan már abba a helyzetbe kerültek, hogy – hála Eötvös és Trefort ösztöndíj-politikájának – külföldön elsajátíthatták mindazt, amit Magyarországon még nem tanulhattak volna meg, de igazából csak ennek a generációnak a *tanítványai,* vagyis az 1860-as évek közepe után születettek nőttek már bele egy olyan magyarországi oktatási rendszerbe, amely a szakmai fogások terén a korabeli magas nyugat-európai színvonalat nyújthatta. Ez természetesen nem zárta ki azt, hogy a megelőző időszak történetírói ne hozhattak volna létre kimagasló történelmi munkákat. Ezt azonban csak óriási munkabefektetés árán, s ilyen vagy olyan módon a külföldi módszerek több-kevesebb alkalmazásával voltak képesek megtenni. S az esetlegesen kimagasló egyéni teljesítmények sem fedhetik el előttünk a mindennapi magyarországi valóságot, azt az átlagos képzettségi színvonalat, amely mélyen a korabeli német

[5] *Szentpétery Imre:* A bölcsészettudományi kar története. 1635–1935. Budapest, 1935. 525.

[6] Uo. 487.

[7] Uo. 529.

[8] Ezt tették a két világháború között Acsády Ignáccal, aminek célja az volt, hogy az akkori ellenforradalmi légkörben forradalminak érzett történelemfelfogását diszkreditálják. Szekfű is, Homan is ezért hangsúlyozták különös élességgel Acsády „autodidakta" voltát. L. erre: *Gunst Péter:* Acsády Ignác történetírása. Bp. 1962.

vagy francia történetírás átlagos színvonala alatt stagnált. Ilyen körülmények között éppen fordítva látjuk, mint a két világháború közötti történészek: nincs értelme azt kiemelni, hogy egyik vagy másik történetíró „autodidakta" volt, hanem ellenkezőleg, azoknak az egyéni teljesítményét kell hangsúlyozni, akik ezeken az alapokon is a korabeli nyugat-európai tudományos színvonalnak megfelelő alkotásokat voltak képesek létrehozni. Így Horváth Mihály, Szalay László, Pauler Gyula, Fraknói Vilmos vagy Salamon Ferenc tudományos teljesítménye annál inkább megbecsülendő, mert e tudósok többnyire csupán a korabeli külföldi publikációkból sajátították el azt a mesterségbeli tudást, amely történővé tette számukra hazai kortársaik munkásságának alkalmankénti megalapozott szakmai bírálatát.

Nagyjából hasonló volt a helyzet a forráslelőhely terén is. Igaz ugyan, hogy kutatóink könyvtárakban, magán- és nyilvános gyűjteményekben jelentős mennyiségű történelmi forrás halmozódott fel, így elsősorban az Egyetemi Könyvtárban és a Nemzeti Múzeum gyűjteményében, s az is igaz, hogy komoly eredményeket értek már el a különféle történeti források regisztrálása, kiadása során, esetenként olykor már egyes családi levéltárak is megnyitották kapuikat a történetírók előtt, mégis mindez ódeákkéve volt. A magyar történelem alapvető forrásai, az állami hivatalok levéltárai, a megyei levéltárak, az egyházak, a városok, a nevesebb történelmi szerepet játszó családok levéltárai mindeddig gyakorlatilag érintetlenek voltak. Ha belőluk egyik vagy másik történetíró olykor-olykor is anyaghoz, ez többnyire csak véletlen, de mindenképpen csupán esetleges jelenség, s a legtöbbször azzal volt összefüggésben, hogy maga az illető történész a megyei levéltár vagy az egyházi gyűjtemény alkalmazásában állott.

Még az 1526 előtti évszázadok forrásai terén is ez volt a helyzet, holott arra gondolhatnánk, hogy a középkori oklevelek már többé-kevésbé a kutatás rendelkezésére állhattak volna. De ez nem így volt, s ez is a magyarázata annak a hallatlan *forráséhségnek*, ami a magyar történettudományt az 1867 utáni évtizedekben jellemezte. A kiegyezés sokoldalú tudományos politikai akadályokat a kutatás előtt, néhány év után megnyitották a nyilvános kutatás számára is az Országos Levéltárat,[9] s kisebb mértékben, de ez történt a megyei levéltárakkal is, amelyeknek anyagát az egyik esetben korábban, a másikban később (többnyire attól függően, hogy mikor került oda megfelelő képzettségű levéltáros, aki a levéltárat rendbe hozhatta) a kutatás rendelkezésére bocsátották.[10] A rendelkezésre álló témán lehetőségekkel kívánt élni a Magyar Történelmi Társulat, amikor – amennyire lehet, viszonylag rövid idő alatt pótlandó az el-

[9] Az Országos Levéltár [illegible] megnyitása és tudományos használata előtt [illegible] Levéltári Közlemények. 1923.

[10] A [illegible] Levéltár [illegible] Közlemények. 1923. II. köt. [illegible] a levéltári helyiségek [illegible] az első [illegible]

mulasztott évtizedeket – vándorgyűléseket szervezett egy-egy megyei, vagy nagyobb családi levéltár anyagának egyszerre több kutató által történő gyors feltárására. Az ilyesféle „lefölözések" eredményeit az első évtizedekben rendszeresen közölte a Századok és a Történelmi Tár, ezek azok az évtizedek, amelyek során oly hatalmas terjedelmű adatpublikácók láttak napvilágot, s amikor a történetírók kisebb és nagyobb terjedelmű írásai egyaránt tele vannak oklevelek és más források szó szerinti közlésével.

Ez a magyar történetírás ún. „pozitivista" korszaka. Ez azonban megítélésünk szerint ugyanúgy téves minősítés, amiként téves volt az „autodidakta" jelző egyoldalú használata is. Az első világháború utáni évtizedekben, amikor a szellemtörténeti iskola megalapozta a maga felfogását és módszereit a magyar történettudományban, a „pozitivista" jelzőt a filozófiai pozitivizmus értelmezéseként ragasztották erre az egész 1867–1914 közötti korszakra.[11] Ebben szerepet játszott természetesen az, hogy a jelzett időszakban valóban akadt néhány olyan történetíró, akiket valamilyen mértékig megérintett a pozitivizmus történetfelfogásának szele, akikre valamilyen mértékben hatott a pozitivizmus történetfelfogása, de főleg, akik a nagy francia és angol pozitivista történetírók, Comte, Buckle, Draper és Lecky munkáit tartották követendő példának. Pauler Gyula, Acsády Ignác, Tagányi Károly, alkalmilag Marczali Henrik is közéjük tartozott. Ez a hatás azonban csupán felszíni volt, s főleg átmeneti: a magyar történetírás 1867–1914 közötti évtizedeit igazán nem lehet pozitivistának tekinteni, ha abból indulunk ki, hogy mennyire határozta meg a filozófiai pozitivizmus történetszemlélete a korabeli magyar történetírást. A magyar történettudománynak ezeket az évtizedeit a *korlátlan anyaggyűjtés,* a forráséhség jellemezte, de mindennek a pozitivizmus történetfelfogásához semmi köze sem volt. Köze volt azonban ahhoz, hogy megnyíltak a levéltárak kapui, s olyan okmányokba lehetett bepillantani, amelyek egészen új fényben világították meg a magyar történelem szinte minden ismert eseményét, egyúttal pedig számos olyan összefüggésre hívták fel a figyelmet, amelyekről a magyar történetíróknak korábban nem lehetett fogalmuk.

Ez a magyarázata annak a hatalmas okmánytömegnek, a forráskiadványsorozatoknak, amelyek mind ezekben az évtizedekben láttak napvilágot. Nem azért publikálták tehát a történeti forrásokat, mintha a korabeli magyar történetírók a pozitivizmus történetszemléletétől vezérelve cselekedtek volna így, hanem azért, mert hirtelen lehetőség nyílt az addig ismeretlen források feldolgozására és közzétételére. S ha való igaz is az, hogy a források közzétételének heveny lázrohamában a tudományos feldolgozás szempontjai többnyire háttérbe szorultak, ez sem azért történt, mert a korabeli magyar történetírók többségét a pozitivista történetfelfogás erre indította. Hiszen az angol, francia vagy német *valódi pozitivisták* kivétel nélkül valamilyen szempontú szintézis elkészítésére törekedtek (más kérdés, hogy ezek többnyire elkerülhetetle-

[11] Elsősorban Szekfű Gyula és Hóman Bálint historiográfiai tevékenységére jellemző ez, majd az ő nyomdokaikon a későbbi írásokra is. A legpregnánsabban ld. A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1930. A pozitivizmusra a történetírásban: *R. Várkonyi Ágnes:* A pozitivista történetszemlélet. Bp. 1970. 217. A pozitivizmus hatására a magyar történetírásban: *Uő.:* A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. I–II. Bp. 1973. 521.

nül torzóban maradtak), pozitivista történetszemléletük éppen ebben jutott kifejezésre. A korabeli hazai történetírók többségének egyszerűen nem volt elegendő ereje ahhoz, hogy a napfényre hozott anyagot azonnal megfelelő szinten feldolgozzák – amiként ez máshol sem történhetett volna meg „menetből". Éppen ez a körülmény adott azután alkalmat a millenniumi ünnepségeket felhasználva arra, hogy a már napfényre hozott adatok, az elmúlt évtizedek során feltárt források segítségével a magyar történelem új szintézisét alkossák meg a Szilágyi Sándor szerkesztette 10 kötetes Magyarország története sorozat egyes köteteiben. Az addig eltelt évtizedek alapjában formálták át a magyar történelemről a megelőző nemzedék (elsősorban Horváth Mihály és Szalay László) által rajzolt képet, s alapvető adatokat tettek közkinccsé a kronológia egyes, eddig vitás, vagy tévesen megoldott kérdéseitől egészen az egyes intézmények történetéig.

Természetes, hogy ennek a lázas forrásfeltáró tevékenységnek a nyomán kitágultak a magyar történelem időbeli határai is. Ha igaz is az, hogy az 1867 után új lendületet kapott forrásfeltárás elsősorban a 16–17. századra nézve hozott napfényre rengeteg új anyagot, az is igaz, hogy megteremtette a lehetőséget a 18–19. század történetének kutatásához is. Mindeddig erről a korszakról tulajdonképpen csak a korabeli nyomtatványok, könyvek, röpiratok, hírlapok stb. alapján rajzoltak képet, már amennyire egyáltalán foglalkoztak a korszakkal. A legmesszebbre e téren talán Horváth Mihály jutott, aki még a reformkor és a szabadságharc történetét is megírta, s ide számíthatjuk Kemény Zsigmondnak elsősorban Erdély 18–19. századi történetével foglalkozó tanulmányait is. Kemény azonban már meghalt, Horváth Mihály inkább csak magányos óriás a kiegyezés táján, semmint egy kutatói gárda vezére, amikor a kiegyezés megteremtette a *lehetőségét* annak, hogy a 18–19. század történetét is forrástanulmányok alapján térképezhessék fel a kutatók.

Az Akadémia e téren kezdeményezője volt az előrelépésnek. A Történettudományi Bizottság, mely sok tekintetben máig sem eléggé méltányolt úttörő szerepet játszott pályadíjai révén, megbízásaival az egész magyar történettudomány modern szervezetének kiépítésében és tematikájának formálásában, 1878 elején pályázatot hirdetett, illetve megbízást adott a 18. század magyarországi történetének megírására.[12] A megbízásokkal azt a célt szolgálta a bizottság, hogy viszonylag rövid idő alatt rendelkezésre álljon néhány monográfia, melyek segítségével tudományos módszerekkel készülne el a 18. század történetének feltárása. Így kapott megbízást Molnár Aladár a 18. századi közoktatás történetének, Ballagi Aladár pedig III. Károly kora (1711–1740) műveltségi viszonyainak feldolgozására, ill. megírására. Marczali Henrik – Pulszky Ferenc és mások biztatására – II. József és II. Lipót korának megírására vállalkozott.[13]

Ha az előbbiekben vázoltuk a 18. század történetének feltáratlanságát, most nyomatékkal kell hangsúlyozni Marczali vállalkozásának bátorságát. Nemcsak, sőt nem

[12] Ld. erre: Akadémiai Értesítő,1878. 41. l. és Századok, 1878. 202.

[13] Marczali javaslatát ld. MTA kézirattára. A Történeti Bizottság iratai 5/1878. Kelt 1878. jan. 28-án. Ballagi Aladár javaslata uo. 7/1878. Molnár Akadáré uo. 6/1878.

is elsősorban azért, mert gyakorlatilag töretlen úton kellett járnia. Egyéb természetű nehézségekre gondolunk. A 18. század utolsó harmadának eseményei politikai, de társadalmi szempontból is még annyira közel álltak az alig száz évvel későbbi utódokhoz, hogy az a feladat megoldását nem tette reményteljessé. Számunkra, a 20. század utolsó harmadában mindez szinte teljes egészében a múlt ködébe vész, s a mai nemzedék nagyon nehezen értheti meg, miben is álltak ezek a nehézségek. S ha csak azokra a változásokra gondolunk, amelyeket 1848–1849 jelentett a magyar történelemben s a magyar társadalomban, könnyen abba a tévhitbe eshetünk, hogy a szituáció ahhoz hasonló, ami 1945 után történt, amikor a gyors társadalmi változások következtében lehetővé vált a nagybirtokos arisztokrata családok, vagy az államosítások után a különféle nagyvállalatok levéltárainak tanulmányozása, sőt az 1945 előtti kormányzati iratok feltárása is. 1848/49, vagy 1867 után azonban ilyesmi nem történt. A társadalmi átalakulás nem volt ilyen radikális. A korabeli magyar arisztokrácia túlnyomó része a 17. század végén, meg a 18. században nyerte el társadalmi rangját, tett szert birtokaira, s mindezt gyakorlatilag átmentette 1848 utánra is. A Marczali korában élő előkelő köznemesi és arisztokrata politikus családok zöme szerepet játszott a magyar történelemben a 18. század második évtizedétől, s egyáltalában nem volt mindegy, milyen színben tünteti fel többé-kevésbé neves őseiket a történetíró.

Ez azonban csupán egyike azon problémáknak, amelyekbe a bármilyen felszínesen is vizsgáló tekintet ütközhet. Ha mélyebbre ásunk a problémákban, sokkal jelentősebb nehézségekkel találhatjuk szembe magunkat. Gondoljunk például a két vezető egyház, a katolikus és a református egyházak politikájára, azok ütközésére a 18. század folyamán, a kérdés összefonódására számos más politikai érdekkel stb. Mindez magyarázza, miért állt olyan magányosan Horváth Mihály a maga „kortörténeti" munkásságával, s egyúttal ennek fényében értékelhetjük igazán Marczali *történetírói* bátorságát is, amit a munka vállalásával, de főleg annak elvégzésével tanúsított. Ha bátorságról beszélünk, feltételeznünk kell a leselkedő veszély ismeretét. Marczali vállalkozásával kapcsolatban kezdettől fogva bátorságról kell beszélni, noha ő maga kezdetben valószínűleg még nem volt teljesen tisztában a vállalkozás minden nehézségével és összes veszélyével. Az nyilvánvaló volt, hogy ha érdemi munkát akar végezni, óriási, még feltáratlan levéltári anyagon kell átrágnia magát. De nem az ilyesféle gondokra utalunk. Talán jól szemlélteti a nehézségeket, ha megemlítjük, hogy a „Magyarország története II. József korában" első kötetének megjelenése után, tehát már akkor, amikor a monográfia jellege és vonalvezetése is kitapintható volt, Trefort ajánló levele ellenére sem kapott engedélyt a bécsi kabinetirodától arra, hogy az államtanácsnak az udvari titkos levéltárban őrzött iratait tanulmányozhassa. A helyzet egészen reménytelennek látszott, míg végül az akkor már közös pénzügyminiszterré kinevezett Kállay Béni feleségének közbenjárására személyesen az uralkodó nem engedélyezte azt, hogy Marczali kutathasson a bécsi titkos levéltári anyagban.[14]

[14] *Marczali:* Emlékeim. Nyugat, 1929. II. k. 299. Az engedélyért Marczali az év végén Pesten tartózkodó királynak személyesen mondott köszönetet.

Hasonló módon ugyancsak egy hajszálon függött a kutatási engedély nem egy magyar levéltár esetében is. Különösen az egyházi gyűjtemények és a családi levéltárak kutatását nehezítették előre nem látott, aktuális politikai és egyéb szempontok. Így pl. a munka második kötetének megjelenése után Fraknói jelezte Marczalinak, hogy Haynald kalocsai érsek, aki egyébként – mint korábban láttuk – Marczali egyik támogatója volt,[15] rossznéven vette azt az álláspontot, amelyet a kötet az egyházi kérdések, különösen a tanulmányi alap problematikájának tárgyalásával képviselt. Haynald szerint – mint Fraknói nyilván némi túlzással mondotta – „Marczali az egyház legnagyobb ellensége'' Magyarországon. Tekintettel arra, hogy az érsek döntött a levéltári kutatási engedély megadásáról vagy elutasításáról, ez az állásfoglalás korántsem volt érdektelen. Végül is elsimult az ügy, s Marczali engedélyt kapott a kutatásra,[16] de ez s a hozzá hasonló esetek[17] mutatták, hogy a 18. század magyarországi társadalmi és gazdasági problematikájának számos olyan összefüggése van a 19. század végének társadalmi életével, amelyek elkerülhetetlenül aktuális politikai kérdésekké válhatnak, s sokszor válnak is (pl. az egyházpolitikai reformok kérdése) a 19. század végének Magyarországán, s rendre veszélyeztethetik, olykor egyenesen veszélyeztetik is a kutatás lehetőségét.

A *veszélyek* szemléltetésére is találunk néhány példát. Amikor Marczali engedélyt kapott arra, hogy kutasson az államtanács irataiban, Arneth, az udvari levéltár igazgatója figyelmeztette arra, hogy a Burgban II. Józsefről nem szeretnek beszélni.[18] Maga a kutatási lehetőség is óriási potenciális veszéllyel járt. Igen jellemző egy mozzanat, amelyet azért mutatunk be a maga teljességében, hogy megvilágítsuk a helyzetet. A bécsi titkos levéltár anyagának átnézése során valószínűleg Marczali kezébe is került, vagy Arneth, a levéltár igazgatója hívhatta fel a figyelmét arra a feljegyzésre, amelyet II. József még trónörökös korában készített, s melyet korunk szakirodalma „Reveries'' (Álmodozások) néven ismer. Ebben a trónörökös összefoglalja nézeteit a birodalom helyzetéről, s benne Magyarország sajátos jogállásáról, s vázolja elképzeléseit arról, hogyan lehet a nemességet bevonni az adózásba. Arneth jól ismerte ezt a feljegyzést, le is másolta, de a szöveget sohasem tette közzé,[19] csupán a kivonatát. Munkája során Marczali is használta vagy az eredeti feljegyzést, vagy Arneth másolatát, hiszen a monográfia első kötetében utal rá, s kivonatosan ismerteti is annak mondanivalóját.[20] 1881-ben azonban még azt írta róla, hogy Arneth, a bécsi levéltár igazgatója nem tartja azt közölhetőnek. A szakirodalom akkoriban ezt a feljegyzést csak Arneth Mária Teréziáról írt munkájából ismerte, ahol a kivonatot Arneth közölte.[21] Marczali 1881 előtt talán nem is látta az eredetit, munkája első kötetében még

[15] Ld. erre *Gunst:* i. m. Századok, 1987.

[16] *Marczali:* Emlékeim. Nyugat, 1929. II. k. 301.

[17] A második kötetben a tanulmányi alapról kifejtett feltogását kifogásolta Samassa József egri érsek is, s általában a katolikus egyház majd minden magasabb tisztségviselője.

[18] *Marczali:* Emlékeim. Nyugat, 1929. II. 300.

[19] Marczali utal arra, hogy Arneth szerint az irat nem közölhető. *Marczali Henrik:* Magyarország története II. József korában. I. k. Bp. 1881. 57., illetve, hogy „teljesen'' nem adható közre (Uo. 392.)

[20] *Marczali H.:* Magyarország története... I. k. 392–393.

[21] *A. Arneth:* Geschichte Maria Theresia's. Wien, 1876. VII. k. 65–68.

Arneth kivonatolásából ismertette,[22] sőt, a második kötetben is Arneth alapján ismerteti egy részét.[23] Néhány évvel később, az első kötet újabb kiadásában azonban – kisebb kihagyásokkal – *közölhette* a szöveget[24] – nyilvánvalóan megfelelő engedélyekkel. Hogyan kapott erre lehetőséget, arról nem ír, csupán arra utal, hogy közlése nem teljes. Mint írja, a közlés ugyan teljesen szöveghű, „csak egy pár szót hagytam el, hol nagyon is élesen mutatja körmét az oroszlán".[25] A szövegközlés – ma már tudjuk – valójában teljesnek mondható, s a kihagyott részek, amelyekre Marczali utalt, csupán néhány olyan kifejezést tartalmaztak, amelyek – talán úgy érezhették – még a 19. század 80-as éveiben is sérthették volna a magyar nemességet.[26] Lehetséges azonban az is, hogy Arneth kérte meg a jelzett szövegrészek kihagyására. Akárminl is van, maga az eset bepillantást enged a korabeli viszonyokba, s jól érzékelteti azokat a körülményeket, amelyek között Marczali dolgozott.[27]

S hasonlóak voltak a viszonyok minden téren. Jellemző az egész szituációra, hogy amikor Jókai, akinek igen tetszett Marczali monográfiája, s több munkájában is felhasználta azt, saját kezdeményezésére közbenjárt Rudolf trónörökösnél, s megkérte, engedélyezze, hogy Marczali a munka harmadik kötetét a trónörökösnek ajánlhassa, Rudolf azt kereken visszautasította, azzal a megokolással, hogy ha más munkáról lenne szó, örömmel engedélyezné az ajánlást, II. József és politikája azonban még akkoriban is ütközőpont volt a konzervatívok és a szabadelvűek, az osztrákok és a magyarok között, s ő, mint trónörökös, nem akart állást foglalni egy ilyen ügyben, még abban a formában sem, hogy engedélyezné az ajánlást.[28] Csak a helyzet érzékeltetése céljából említettük mindezt, azért, hogy megértessük: II. József és korának kérdései 1880–1890 táján Magyarországon még aktuális kicsengést kaptak.[29] S vegyük figyelembe azt is, sok minden múlt azon, hogyan oldotta meg a feladatát a történetíró, hiszen pl. az egyetemi tanári kinevezés – a kormány felterjesztése után – *végső soron* az uralkodó kezében volt. Marczali maga mondja el, hogy tekintettel zsidó vallására, a király csak akkor írta alá a kinevezési okmányt, amikor két osztrák törté-

[22] *Marczali H.:* Magyarország története... I. k. 392–393.

[23] *Marczali H.:* Magyarország története... II. k. Bp. 1885. 2. „Az egész okirat még kiadatlan, nem is adható ki."

[24] *Marczali H.:* Magyarország története... I. k. Második kiadás. Bp. 1885.

[25] Uo. IV.

[26] Kihagyta pl. a „d'abaisseret apourir les grands" kifejezést, vagy a „j'attaque" kifejezést. Ld. erre *Derek Beales:* Joseph II's „Reveries". Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives, 1980. 142–162. A jelzett kihagyásokra a 147. s kk. lapokon utal. – Beales javítja a szöveg Marczali-féle olvasatát az eredeti alapján, s megjegyzi, hogy ezeket a kisebb szövegeltéréseket vagy az okozhatta, hogy Marczali egy másik másolatot használt, esetleg azonban az is, hogy nem az eredetit, hanem Arneth másolatát használta, s abból kerültek át szövegébe az eltérések. Mi abból, hogy Marczali Arnethnek mond köszönetet a közlés lehetőségéért, ez *utóbbit* tartjuk valószínűnek.

[27] Beales figyelmét arra, hogy a „Reveries"-t Marczali közölte, *H. Balázs Éva* hívta fel. Neki tartozom köszönettel én is azért, hogy Beales közlésével megismertetett.

[28] *Marczali:* Emlékeim. Nyugat, 1929. II. 301.

[29] Nem politikai, hanem gazdasági kérdések elemzése kapcsán Marczali maga is utal arra, hogy a száz évvel azelőtti körülmények még az ő korában is éreztetik hatásukat. *Marczali Henrik:* Magyarország története... I. k. 69.

netíró, Arneth és a *magyarul is jól tudó* Krones szakvéleménye alapján a kabinetiroda is kénytelen volt elfogadni azt.[30] Pedig a király már 13 évvel korábban engedélyezte számára a kutatást az udvari titkos levéltárban, s – mint egy budapesti kihallgatás alkalmával Marczalinak mondta – maga is figyelemmel kísérte munkásságát, ha persze az ilyen kihallgatások alkalmával mondottakat nem is szabad teljes egészében szó szerint venni.

A „Magyarország története II. József korában'' mintegy 10 éves kutatómunka eredményeképpen készült el. A gyorsabb megjelenést számos tényező akadályozta, így mindenekelőtt az, hogy a korszak levéltári anyaga teljesen feltáratlan volt, az államtanács, a kancellária, a helytartótanács, a kamara, a megyék és városok, az egyházi és családi levéltárak kincsei még gyakorlatilag érintetlenek voltak. Marczali maga azt írta az első kötet befejezésekor, hogy addig mintegy 70 ezer aktát nézett át csupán az Országos Levéltárban,[31] majd az egész munka lezárultakor mintegy 120 ezerre tette az átnézett akták számát a különféle levéltárakban. Több kortársa ezt kerkedésnek vette. Persze igaz az, hogy Marczali büszke volt teljesítményére, s ennek a büszkeségnek általában, s más esetekben, talán a szokásosnál is nyomatékosabban adott hangot, a kézirattárakban megbúvó anyaggyűjtésének ismeretében mégis úgy véljük, hogy semmiképpen sem túlzott.

Ennek az óriási levéltári anyagnak a rendszeres átnézése könnyen felemészthette volna a kutató teljes energiáját. A teljesítmény mérlegelésekor vegyük számításba azt is, hogy Marczali (olykor heti 25 órában) tanított a gyakorlóiskolában, órái voltak az egyetemen, kezdetben heti 2 óra, de később egyetemes történelemből és magyar történelemből is, s közben a tanárképzőben szemináriumot is vezetett. Később helyettesítette Salamon Ferencet, bár ez inkább csak a 80-as évek második felében fordult elő. Így csupán a délutánjait, valamint az iskolai szünetek alatti teljes szabad idejét szentelhette a kutatómunkának. S voltak természetesen a tanításon túlmenő pedagógiai feladatai is. Kármán Mór inspirációjára[32] részt vett az új gimnáziumi tanterv kidolgozásában, az új földrajzi, de különösen az új történelmi tanterv megalkotása lényegében az ő munkája volt.[33] Egész akkori tevékenységét fémjelzi, hogy a magyar Történelmi Társulat 1885. évi kongresszusán ő terjesztette elő a felsőoktatásról szóló referátumot,[34] ami komoly megtiszteltetésnek számított egy, abban az évben még mindig csupán 29 éves fiatalember számára, aki egyébként mindössze egyetemi segédtanári címmel rendelkezett. Salamon mellett azonban akkor már Marczali volt a tanszék motorja. Mindezeket a körülményeket figyelembevéve hatalmas munkateljesítmény rejlik a háromkötetes mű lapjai mögött, amit csak az tud igazán értékelni, aki már maga is kutatott a központi hivatalok 18. századi iratanyagában.

[30] *Marczali:* Emlékeim. Nyugat, 1929. II. 368.

[31] *Marczali Henrik:* Magyarország története II. József korában. Első kötet. Bp. 1881. Előszó. III–IV.

[32] Kármán Mór szerepére Marczali pályájának alakulásában: *Gunst:* i. m. Századok, 1987.

[33] Ezt a tevékenységét tükrözik a Magyar Tanügyben az új földrajzi tantervről (1875. 245–249. és 373–377.) és az új történelmi tantervről (1876. 345–349. és 1877. 20–25.) közölt cikkei.

[34] Ld. Századok, 1885. évi VIII. füzete (A Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai.), 154–180. Marczali válasza a vitára: Uo. 198–199. – Megjegyzendő, hogy az új szemináriumi rendszer kidolgozásában is részt vett. Magyar Tanügy, 1877. 255–260.

Ha kezdetben Marczali talán nem is látta, de viszonylag hamar tisztába jött a feladat nehézségeivel,[35] s kitűnő érzékkel olyan kutatói és anyaggyűjtői módszereket választott, amelyek jelentősen megkönnyítették vállalkozásának sikerét. Igaz ugyan, hogy ezzel kapcsolatos döntései más tekintetben olykor hátrányokkal is jártak, s ennek következményei helyenként érződnek is munkáján, de mégis ezeknek a módszereknek köszönheti, hogy egyáltalában létrejöhetett ez a monográfia. Különösen akkor figyelünk fel a kutatási módszer jelentőségére, ha tekintetbe vesszük, hogy abban az időben az Akadémia Történeti Bizottsága sok tervet fogadott el, számos megbízást adott olyan témák feldolgozására, amelyek máig is hiányoznak a magyar történetírás teljesítményéből.[36] Annak, hogy az így tervezett kötetek jó része nem készült el, alapvetően az a hatalmas forrásanyag az oka, amelyet a szerzőknek fel kellett (vagy fel kellett volna) dolgozniuk, de amiről több-kevesebb nekibuzdulás után valami okból lemondtak. Marczali nyilván mindent mérlegelve, racionálisan döntött úgy, hogy II. József korát három kötetbe csoportosítja, s a köteteket nem egyszerre, hanem egymás után jelenteti meg. Ez abban az időben nem volt olyan elképzelhetetlen, mint amilyen adott esetben sajnos ma lenne, sőt igen gyakori megoldás volt, éppen a forrásanyag nyújtotta munkanehézségeket figyelembe véve. S ez a megoldás biztosította Marczali számára a siker érzését, amire mindenkinek feltétlenül szüksége vagy egy ilyen horderejű, sok éven át tartó vállalkozás megvalósításához.

A másik alapvetően helyes módszertani döntés az volt, hogy Marczali ennél a munkánál – felmérve a forrásanyag óriási mennyiségét – szakított a történeti munkák előkészítésénél, az anyaggyűjtésnél szokásos cédulázással. A cédulázás, amely egyébként általában ideális módszernek tekinthető, s a történettudományi kutatásokban máig nélkülözhetetlen, az adott esetben olyan óriási mennyiségű adatlapot, cédulát eredményezett volna, amelynek áttekintése csak rendkívüli nehézségek árán lett volna biztosítható, ha ugyan egyáltalában megoldható lett volna. Igaz persze, hogy a cédula, amely egyszerre több témánál is használható, azaz ugyanannak az adatnak többoldalú felhasználását biztosítja, nyilván itt is szélesebb és helyenként talán mélyebb feldolgozást tett volna lehetővé, de ezzel a módszerrel aligha lehetett volna viszonylag rövid idő alatt jelentős eredményt elérni. Marczali helyesen ismerte fel ezt a körülményt, s ezért más módszert választott: az anyag tárgykörök szerinti csoportosítását.

Hagyatékában anyaggyűjtésének egy jelentős része megmaradt, így ennek segítségével bepillanthatunk munkamódszerébe.[37] Nem cédulákkal dolgozott, hanem pa-

[35] Javaslatában, melynek alapján megbízatást kapott a munkára, még 1880 közepére vállalta a kézirat elkészítését. Ld. MTA Kézirattár. A Történeti Bizottság iratai. 5/1878. 1879 novemberében már jelezte, hogy nem tudja a munkát a vállalt határidőre elkészíteni, s 1881 elejére ígérte a kéziratot. Uo. 7/1879. 1880 decemberében azt közli, hogy a munkát két kötetre tervezi, s az első kötet kéziratát 1881-re ígérte. Uo. 8/1880. Végül 1881 nyarán már három kötetről beszél. Uo. 1/1881.

[36] Ballagi Aladár pl. sohasem készítette el azt a munkát, amellyel Marczalival egyidőben bízták meg, s Thallóczy és társai sem készítették el a 16–17. századi gazdaságtörténet szempontjából alapvető javaslatukat. (Ez utóbbira ld. *Gunst:* Acsády Ignác történetírása. Bp. 1962. 90-91.)

[37] A II. József-kori kutatás kéziratos anyagát ld. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK) Kézirattára. Fol. Hung. 1894.

pírívekre jegyezte fel az egyes akták tartalmát s az egyes ügyekre vonatkozó aktákat, illetve azok fontosnak tartott adatait a levéltári jelzetek gondos rögzítésével vezette rá az ívekre. Egy-egy ügyről így végül is összefüggő feljegyzéstömböket nyert, melyek olykor – az esetek nagyobbik részében – több ívet is tartalmaztak (ezeket borítóval vagy gemkapoccsal fogta össze). Ez a módszer segítette hozzá ahhoz, hogy a levéltári anyag feldolgozása terén viszonylag gyorsan haladhasson. Hiszen így lényegében sorrendben haladva nézhette át az egyes aktákat, s dönthette el, hogy mit hová jegyezzen fel. Segítségére volt ebben természetesen az is, hogy a különféle ügyekről utóbb keletkezett iratok rendszerint tartalmazzák a korábbi akták számait is, ami megkönnyítette számára azt, hogy néha évekkel az első akták adatainak kijegyzése után megtalálja, hová, milyen ügyre is vonatkozik az újabban előbukkant érdekes adat. Ha más módszert használ, akkor sem tehetett volna mást, mint hogy előzetes terv alapján a mutatókönyvekből keresi ki a vonatkozó aktákat, ami rendkívül fáradságos, időrabló módszer lett volna, s nem tette volna lehetővé számára a megfelelő és szükséges tájékozódást a teljes anyagban, azaz a levéltári anyag *egészének* kielégítő ismeretét. Így viszont egyszerre ismerte meg a teljes levéltári anyagot, és azonnal amolyan fél-feldolgozást is végzett. Ez a módszer magyarázza, hogy rövid idő alatt képes volt ilyen óriási anyagot feldolgozni. Kortársai számára, különösen azok körében, akik közelről nem ismerték, szinte hihetetlennek tűnt az előszóban büszkén jelzett munkateljesítmény, míg viszont Pauler Gyula azon a nézeten volt, hogy 70 ezer akta nem is olyan sok, ha még legalább ugyanannyi van hátra az anyag teljes feldolgozásához.[38]

Mindenesetre ez a módszer hátrányaival egyetemben is (egyebek között ennek számlájára írható egyes ügyek okmánykivonatnak tűnő bemutatása) aránylag gyors sikert biztosított. A viszonylagos gyorsasághoz hozzájárult azonban a munka tervezett felépítése is, hiszen az első kötet jelentős része az 1780 előtti korszakot, valamint II. József trónörökösi tevékenységét tárgyalja. Ezzel a megoldással Marczali biztosította, hogy már az 1785-ig terjedő iratanyag átnézése után publikálhassa az első kötetet. Ehhez a kötethez elégségesnek bizonyult a Nemzeti Múzeum, az Akadémia és az Egyetemi Könyvtár kézirattárának átböngészése, s az Országos Levéltárban az országos hatóságok 1785-ig terjedő iratanyagának feldolgozása. Az említett gyűjtemények forrásanyagainak feldolgozása így is óriási feladat volt. Marczali ezen kívül a berlini levéltárban és a bécsi állam levéltárban is dolgozott. Ugyancsak használta a Pest megyei levéltárat, s a Pozsony megyei levéltárat, és Pozsonyban a Pálffy-család levéltárát. Elsősorban a Nemzeti Múzeum kéziratos anyaga teljesnek tűnő feltárása és az Országos Levéltárban fellelhető anyag feldolgozása volt komoly erőfeszítést igénylő munka. Az első kötet 1881-ben jelent meg, a kézirat 1881 közepére készült el.[39] Így tehát mintegy három évi megfeszített munka eredménye volt ez a kötet. 1785 utáni levéltári jelzetet az első kötetben csupán néhány ízben találtunk (egy esetben 1786.

[38] *Pauler Gyula* ismertetése: Budapesti Szemle, 1882. 30. k. 150–160.

[39] A mintát a kéziratból (mintegy az első kötet felét) 1881. ápr. 23-án nyújtotta be a Történeti Bizottsághoz. Ld. MTA Kézirattár. A Történeti Bizottság iratai, 1/1881.

évi, több esetben 1787. évi jelzetről van szó),[40] s a levéltári anyag feldolgozása 1785-ig tulajdonképpen a második kötet összeállítását is lehetővé tette, de a magyar és az erdélyi kancellária, helyenként a helytartótanács, a kamara levéltári anyagának időben korlátozott feldolgozása is hatalmas teljesítmény. S emellett Marczali a korszakból származó nyomtatott anyagot, valamint természetesen a vizsgált évtizedre vonatkozó történeti irodalmat is feldolgozta munkájához. Így tehát óriási szorgalom és akarat megnyilvánulásáról is beszélhetünk a munka értékelésekor.

A második kötetben tárgyalt témákhoz nem kellett még további levéltári anyagot is feldolgozni. A kötetben a levéltári jelzetek túlnyomó része 1783-ig megy, csak a jelzetek egy töredéke tartalmaz 1784–85-ös aktákra való hivatkozást, mégis jelentősen kiterjedt a feldolgozott levéltári anyag. Mindenekelőtt a bécsi titkos levéltárból az államtanács anyagával,[41] de különösen két nagy egyházi gyűjtemény, az esztergomi és az egri érseki levéltárak és könyvtárak forrásaival. Marczali az egyházi viszonyok ábrázolásához használta fel ezeket a gyűjteményeket, s e téren nem egy esetben olyan adatokat is közöl, amelyek II. József korának egyházi tisztségviselőit egyáltalában nem tüntették fel kedvező színben (az egyházi vezetők korábban említett nehezteléseit alighanem ezek is kiválották, nem csupán a tanulmányi alappal kapcsolatos kérdések taglalása). Látogatását Egerben arra is felhasználta, hogy a Heves megyei levéltárban kutasson. Számos értékes adatot közölt azután Pálffy herceg malackai levéltárából, s alkalmanként más kisebb gyűjteményekből is. Már az első kötet megismertette őt az Apponyi-családdal, gróf Apponyi Sándor levéllel kereste meg, s felajánlotta az Apponyi-levéltár feldolgozását, amivel Marczali megfelelően élt is (főleg a harmadik kötetben). Gróf Andrássy Gyuláné és gróf Széchsen Antal is levéllel fordultak hozzá s személyes megismerkedésük során ugyancsak lehetővé tették számára családi levéltáraik iratainak feldolgozását.

Az anyaggyűjtés igazán teljes körűvé a harmadik kötet összeállítása során vált. Marczali ehhez a már említett levéltárakon kívül felhasználhatta a kalocsai érseki levéltár, az erdélyi kancellária, az Apponyi-család levéltára, a fővárosi levéltár, és néhány megyei levéltár (Vas megye) és helyi gyűjtemény (pl. a Szepes megyei múzeum) anyagát. S ehhez a kötethez már természetesen be kellett fejeznie a magyar és az erdélyi kancellária, általában az Országos Levéltár gyűjteményeinek feldolgozását egészen 1790-ig. Valóban csak ebben a kötetben találkozunk – a már említett elszórt adatokon kívül – hivatkozást 1785 után kelt aktákra. Tulajdonképpen a levéltári források ilyen szakaszos feldolgozásának, azaz annak a következménye, hogy az első két kötet megírásakor nyilvánvalóan még csak 1785-ig dolgozta fel a teljes anyagot az Országos Levéltárban – ennek a következménye, hogy a harmadik kötetben alkalman-

[40] Az első kötetben közvetett módon Marczali is utal arra, hogy csak 1785-ig nézte át a levéltári forrásokat. *Marczali:* Magyarország története... I. k. 119. A szöveg összefüggéseiből kivehetően az 1785 utáni jelzetekre utalások valószínűleg korrektúrában történt utólagos betoldások révén keletkeztek; időközben ugyanis Marczali kutatásai időben is előbbre haladtak a forrásanyagban.

[41] Marczali 1883. máj. 31-én jelzi a Történeti Bizottságnak, hogy az uralkodó engedélyezte számára a titkos levéltár használatát, ezért a második kötet kéziratának benyújtása némi halasztást fog szenvedni. MTA Kézirattár. A Történeti Bizottság iratai, 22/1883.

ként vissza kellett térnie már korábban tárgyalt kérdésekre, hogy azokat az új adatok fényében esetleg másképpen mutassa be, mint korábban tette. Helyenként ugyan a második kötetben is kitért az első kötetben már tárgyalt kérdésekre, ilyen esetek azonban ritkán fordultak elő, s inkább csak kiegészítéseket tartalmaztak. Az 1888-ban megjelent harmadik kötetnél ennél jóval többről van szó. A visszatérések a korábbi témákra rendszeresebben fordulnak elő, s funkciójuk is jelentősebb lett az egész munka felépítésében.

Ennek azon kívül, hogy az Országos Levéltár kutatott gyűjteményeinek teljes, 1790-ig terjedő anyagát csak ezekben az években dolgozta fel, más oka is volt. Marczali anyaggyűjtési és feldolgozási módszeréről már szóltunk. Az anyaggyűjtésnek általa választott tematikus módszere számos, említett előnye mellett egy lényeges hátránnyal járt: csak vertikális áttekintést tett lehetővé, horizontálist azonban nem. Vagyis: lehetővé tette ugyan egy-egy ügy alakulásának teljes ismeretét 1780–1790 között, de nem biztosította az ügyek egymásra gyakorolt hatásának nyomonkövetését, azaz a szintetikus áttekintést egy-egy kisebb periódusban. Marczali ezt a nehézséget úgy akarta áthidalni, hogy egy-egy, több szempontból is fontos kérdés levéltári anyagának feldolgozásához az aktagyűjteményre átutaló jelzéseket tett. Mégsem sikerült teljesen megvalósítania elképzeléseit. S érdekes, hogy az anyaggyűjtésnek ez a hibája, a horizontális áttekintés alkalmankénti hiánya nem az első kötetnél jelentkezett, amelyik pedig elsősorban ilyen horizontális áttekintésekkel dolgozik, hanem a harmadik kötetnél. Ennek oka az, hogy az első kötetben az 1711 utáni időszak áttekintését nem elsősorban levéltári anyagokra építve oldotta meg, s a vonatkozó kézirattári és irodalmi anyag felett a kézirat elkészítésekor már teljesen rendelkezett. A harmadik kötet kéziratának megírása során jelentkezett elsősorban az anyaggyűjtés és a feldolgozás, megírás módszere közötti ellentmondás: azt a feladatot, amelyet Marczali maga elé tűzött, az általa választott anyaggyűjtési metódussal nem, vagy csak az eredeti szerkezet némi fellazítása, megtörése árán lehetett megvalósítani. Marczali javára írandó, hogy az igényesebb s ennek megfelelően nehezebb megoldást választotta; vagyis inkább megtörte a munka szerkezetét, mintsem hogy megrekedjen az alacsonyabb szinten, adott esetben egyes kérdéseknek lényegében regesztagyűjtemény-szerű tárgyalásánál. Ez sikerült is neki, ha a szöveg itt-ott sokszor nem is tűnik többnek a források egyszerű kivonatolásánál.

A történetíró feladatáról vallott nézetei már kialakultak, s ebből következő módszereit is éretten tudta alkalmazni, amikor nekilátott a II. József-kori Magyarország viszonyainak bemutatásához. Munkájára rányomta bélyegét Macaulay módszere, s ez a továbbiakban egész későbbi történetírói tevékenységének is az alapja lett. Macaulay-ról, történetírói munkásságáról ebben az összefüggésben elsősorban két dolgot kell elmondani.[42] Az első, hogy nem portréi, esszéi hatottak Marczalira, hanem az 1849–1861 között napvilágot látott „Anglia történelme II. Jakab trónralépte óta" c. hatalmas munkája. Marczali ezt a művet minden valószínűség szerint még angolul olvasta, a magyar kiadás részben akkor látott napvilágot, amikor ő éppen kétéves kül-

[42] Tevékenységére ld.: *Gunst:* Acsády Ignác történetírása. 65. és kk.

földi tanulmányútján tartózkodott. A munka hatása monográfiájára mindenképpen letagadhatatlan. Rányomta bélyegét nem csupán a „Magyarország története II. József korában" felépítésére, a vizsgálat, az elemzés szempontjaira, hanem a szerző történetszemléletére és politikai nézeteire is. Marczali valószínűleg még az anyaggyűjtés során is szem előtt tartotta Macaulay módszerét, noha a 18. század magyar történeti forrásai között sok minden nem állt rendelkezésére, amit Macaulay felhasználhatott Anglia viszonyainak bemutatásakor. A 18. századi Magyarország rajzában (s ez szinte az egész első kötet) azonban letagadhatatlanul jelen van Macaulay történetíró módszere. Elég, ha összevetjük Macaulay munkájának harmadik fejezetét („Anglia 1685-ben") Marczali munkája első kötetének „Magyarország 1780-ban" c. fejezetével, annak felépítésével.

A másik, amit említeni érdemes az, hogy még Macaulay Anglia történetéből is elsősorban azok a részek ragadták meg Marczali fantáziáját, amelyek nem a politikai eseményeket írják le, hanem a korabeli társadalmat, Anglia mindennapi életét. Itt is elsősorban Macaulay könyvének már említett harmadik fejezetére célzunk (Anglia 1685-ben), bár e tekintetben a munka egésze is hatással lehetett rá. Taine szerepét kevésbé nyomatékosan hangsúlyozzuk, noha az ő hatása is felfedezhető a munkán. Marczali Taine-t személyesen is ismerte, rendszeresen olvasta munkáit, azok azonban nem voltak rá olyan elemi erejű hatással, mint Macaulay-é.[43] E téren igen jellemzőnek tekinthetjük, hogy Rankeről tartott akadémiai emlékbeszédében az érett Ranke történetírói gyakorlatával, melyet minden vonzalom és helyenkénti hatás ellenére sem érzett a magáénak, nem Taine-t, hanem kizárólagosan Macaulay munkásságát állítja szembe, mint ideális történetírói gyakorlatot.[44] Holott az idősebb generáció tagjai Macaulay-t a múlt század 70–80-as éveiben még inkább mint a történeti esszé, elsősorban az életrajz mesterét ismerték Magyarországon is. Az 1850-es években születetteket azonban, vagy azokat, akik a 80-as években ismerkedtek meg Európa nagy történetíróival, Macaulay tevékenységéből már inkább a korfestés, a gazdasági-társadalmi viszonyok, a mindennapi élet ábrázolása ragadta meg. Itt említjük meg, hogy viszont Buckle szinte semmiféle formában sem érintette meg Marczalit, holott a logika törvényei szerint hatnia kellett volna rá, hiszen doktori disszertációjánál, melyben a földrajzi viszonyok Magyarország történetére gyakorolt hatását elemzi,[45] aligha kerülhette el Buckle-t. Ezen a munkáján mégsem hagyott érdemleges nyomot, s későbbi írásai közül is inkább csak az elméleti művekben rögzíthetjük Buckle nézeteinek egyik vagy másik elemét. S utalnunk kell természetesen Arneth hatására, elsősorban a birodalom egészét érintő politikai kérdések tárgyalása terén.

Meglepő viszont a fiatal történetíró (Marczali 1881-ben, az első kötet megjelenésekor 25 éves volt) viszonylagos érettsége, önálló döntése az anyaggyűjtés módszerét illetően, de még inkább az az önállóság, amellyel a 18. századi Magyarország

[43] Taine történetírói főműve, „A jelenkori Franciaország eredete" első két kötete már 1875-ben megjelent. Aki egy pillantást vet rá, azonnal látja, hogy Marczali munkája mennyire más alapokon nyugszik.

[44] *Marczali Henrik:* Ranke Leopold. Budapesti Szemle, 1896. 85. k. 44–68.

[45] *Morgenstern Henrik:* A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. Földrajzi Közlemények, 1874. 319–367.

viszonyait ábrázolja. Marczali a 18. század II. Józsefet megelőző időszakát is elsősorban a korabeli források alapján mutatja be, s rajza e téren is számos tekintetben úttörő. A mából visszatekintve könnyen azt mondhatjuk, hogy nem volt nehéz a 18. századról újat nyújtani, hiszen a forrásanyag feltáratlan volt, a korabeli történetírás nem tudott sokat mondani a század körülményeiről. A forrásanyag puszta kivonatolása, mintegy regesztaszerű közlése is elegendő lehetett volna a sikerhez, hiszen a korszakot forrásszerűen szinte nem is ismerték. Így tett a legtöbb történetíró ezekben az évtizedekben, sokan a 18. század történetével kapcsolatos új eredményeket a források egyszerű közlésének formájában tették elérhetővé a nyilvánosság számára. Annál inkább figyelemre méltó, hogy Marczali képes volt az önállóságra, az önálló vonalvezetésre, és egyéni nézeteinek magas szintű kifejtésére. Már az első kötet mutatja a szerző oroszlánkörmeit. Igaz ugyan, hogy sok tekintetben, elsősorban a feudális uralkodó osztály, a nemesség, az arisztokrácia és a főpapság értékelésében még a hagyományos úton jár, mikor hangsúlyozza azok szerepét a magyar nemzet „fenntartásában", de korántsem ezek a vonások jellemzik a kötetet. Sokkal inkább azok az új szempontok, amelyeket az egész 18. századi magyar történet értékeléséhez nyújt. Marczali alapjában módosította a 18. század egész megítélését a magyar történetírásban, már a munka első kötetével is. Addig történetíróink, különösen a protestánsok, de mindenki, aki a nemzeti függetlenség kérdéseit szem előtt tartva közelítette meg az ország történelmét, kivétel nélkül a hanyatlás korszakaként fogták fel a 18. századot. Marczali monográfiája korszakos jelentőségű abból a szempontból, hogy szakított az egyoldalúsággal és kimutatta: az ország népesedési viszonyait, egész gazdaságát tekintve a 18. század lényegében az erőgyűjtés, a gyarapodás, másszóval a felemelkedés, a gyors fejlődés időszaka volt. Ő volt az első történetíróink közül, aki részletesen bemutatta pl. azt az óriási átalakulást, ami a népességben a 18. század folyamán végbement, s külön is kiemelendő: az első volt, aki rámutatott a telepítések korszakos jelentőségére. Nyomatékosan hangsúlyozta mind a betelepítések (elsősorban a németek betelepítésének) nagy jelentőségét, de felfigyelt rá, és lényegében a valóságnak megfelelően mutatta be az országon belül lezajlott áttelepülési folyamatot is. Az a kép, amelyet a gazdasági életről, az adórendszerről, a vámokról, a mezőgazdaság és az ipar helyzetéről és fejlődéséről rajzolt, a részletek terén kimutatható minden természetes hiányossága ellenére is máig alapvető. De ugyanezt mondhatjuk Marczali társadalomábrázolásáról is. Számos jellemző apró adat segítségével, élénk ecsetvonásokkal mutatta be a 18. század nemesi társadalmát, parasztságának helyzetét, a városokat és a polgárságot, az udvar, az arisztokrácia és a főpapság viszonyait, az egyházak helyzetét és politikáját. Egyszóval: az első rendszeres áttekintést nyújtotta az egész 18. század magyar történetéről. Új megközelítésben tárgyalta az udvar és a rendek viszonyát, a császári ház magyarországi politikáját is. Az abszolutizmus és a rendiség, az udvar és a rendek között az adózás kérdésében jelentkezett ellentétek megfogalmazása is újszerűen hatott a korszak magyarországi történetírásában.

A korabeli magyar történetírók körében szokatlanul erőteljesen hangsúlyozza Marczali a gazdasági élet jelentőségét. Fiatalsága és annak ellenére, hogy a gazdasági életben nem tehetett szert komolyabb jártasságra, meglepően jó érzékkel emeli ki a lényeget a rendelkezésére álló adatok tengeréből. Így pl. jellegzetes e téren, amint

kimutatja az Alföld súlyának, jelentőségének megnövekedését a 18. században (egy adalék a hatásokhoz: Macaulay hasonlóképpen mutatja ki Anglia egyes területei gazdasági jelentőségének átformálódását),[46] s azt, hogy míg a 18. század előtt a hegyvidéken, a Kárpátok előhegyein és halmain találjuk a gazdasági élet súlypontját, a 18. századra ez áttolódik az ország középső, alföldi területeire. Ugyanezt a jelenséget, a török hódoltság alatti részeknek a felszabadító háborúk utáni gyors gazdasági fejlődését állapította meg az ipar és a városfejlődés terén is. De ennél is lényegesebb, hogy már ebben a munkában, annak első kötetében is megfigyelhető, Marczali komolyan gondolja a nemzeti sajátosságok, mint ő mondja, a nemzeti „tulajdonságok'' tudományos vizsgálatát. S a tudományos elemzés fényében bizony hamar kiderül, hogy sok minden, ami korábban a magyar nemzeti jelleg alkotórészének tűnt, nem az, hanem egyetemes jelenség. Nagyon jó példa erre az adóeltagadás, az adóhátralék, amely azonos gazdasági színvonalon azonos módon jelentkezik különböző országokban, s még sok minden más is. A nemzeti sajátosságok e vizsgálatával függ össze, hogy Marczali a munka első kötetében is több helyen végez nemzetközi összehasonlítást egy-egy jelenség értékelésénél, s mindig törekszik arra, hogy a korabeli magyarországi viszonyokat, egy-egy jelenséget, adatot elhelyezzen az európai fejlődés tablóján. Ez a törekvése később tovább erősödött, s Marczali egyike lett a legtöbb s a legszínvonalasabb analógiákkal dolgozó magyar történészeknek.

Éppen a nemzeti fejlődés jelenségeinek az általánossal való egybevetéséből következik a munkának az a másik sajátossága, amely ugyancsak megalapozta a következő korszakok történetírásának fejlődését: az ország elmaradott gazdasági viszonyait, elsősorban a polgárság hiányát Marczali az osztrák udvar vámpolitikája következményének tulajdonítja. Ez már az első kötetben is megfigyelhető, ennél azonban jóval erőteljesebben jelentkezik a harmadik kötetben. Ennek a nézetnek vannak ugyan előzményei a magyar történetírásban, szélesebb forrásbázisra helyezve azonban, első ízben Marczalinál jelentkezik. Bármilyen furcsa is az első pillanatra, de mégis úgy véljük, hogy Marczali munkája a továbbiakban a magyar történetírás két fő ágának is a *közös* forrásává vált: Szekfű koncepciója a 18. századi magyar fejlődésről éppen úgy belőle eredeztethető,[47] mint az a másik irányzat, amelyik szerint Magyarország a 18. században Ausztria gyarmata volt. (Marczali magát a „gyarmat'' kifejezést is sűrűn használta ebben az összefüggésben!)[48] Olyan erőteljes szavakkal, amelyekkel Marczali II. József gazdaságpolitikáját ebből a szempontból bírálja, sok esetben jelezve, hogy az amerikai angol gyarmatok gazdasági fejlődését jobban elősegítette az angol politika, mint Magyarországét II. József, csak kevesen használtak a magyar történetírásban, kortársai közül pedig *senki sem.*[49] E két nézet nála még nem ütközött össze, s nem jelentett antagonisztikus ellentétet, s a magyar történetírásban is csak jóval később került *ellentmondásba* egymással. Marczalinál békésen megfér egymással

[46] *Thomas Babington Macaulay:* Anglia története II. Jakab trónralépésétől. I. k. Bp. 1875.

[47] Erre utal *Lederer Emma:* Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban. Századok, 1962. 451–452.

[48] *Marczali Henrik:* Magyarország története... I. k. 107–114., 141–143.

[49] Uo. I. k. 107-114., 124–125., 141–143. stb.

ez a két álláspont, aminek magyarázatát abban látjuk, hogy megítélésünk szerint – ellentétben a historiográfiai közfelfogással – a kiegyezés elfogadása és igenlése a történetírók kezét nem kötötte meg visszamenőlegesen, a magyar történelem korábbi szakaszait illetően. A furcsa csak az, hogy az első világháború utáni évtizedekben, majd azt követően, milyen végérvényesen kiesett a magyar történettudomány tudatából Marczali ilyen kettős állásfoglalása, ami részben magyarázza azt a sokban téves, egyoldalú képet, amit az utóbbi évtizedekben Marczali tevékenységéről a magyar történettudomány története kialakított.[50]

Nem vitás, a korszak eme *kettős* értékelésében szerepet játszott az a körülmény, hogy a munka elkészítésének kereken tíz esztendeje alatt Marczali nézetei sokban módosultak. Amikor az Akadémiától megkapta a megbízást, Marczali csupán 22 esztendős volt, a harmadik kötet megjelenésekor 32 éves. A „Magyarország története II. József korában" tehát éppen azokban az években keletkezett, amikor az ember általában is a legfogékonyabb a külső hatásokra. Marczali esetében pedig feltétlenül szerepet kapott mindebben az a körülmény is, hogy ifjúkorának, érlelődésének vitathatatlanul túlzó társadalmi optimizmusát ezekre az évekre már a realitások figyelembevétele, józan mérlegelése váltotta fel. A korabeli magyarországi viszonyokat a gimnáziumi tanuló, az egyetemi hallgató aligha ismerhette meg a maguk teljes valóságában,[51] a kétéves külföldi tanulmányút pedig részben el is szakította tőle. 1877-től azonban lassanként túlsúlyba kerültek azok a nézetei, amelyek már a korabeli viszonyok reális felméréséből következtek. Marczali elfogadta a kiegyezést abban a formában, amint az 1867-ben megkötetett. Ugyanakkor úgy vélte, hogy Magyarország belső viszonyainak, elsősorban gazdasági életének terén ezzel nem lezárult, hanem éppen ellenkezőleg, megkezdődött valami új: a polgárság szerepének növekedése, általában az ország gazdasági-társadalmi életének gyorsabb átalakulása, a lehetőség ahhoz, hogy Magyarország Ausztriával szembeni elmaradásából ledolgozhasson valamit.[52] Mindegy, mennyire volt ez illúzió, akár kettős értelemben is, az 1870–80-as évek gyors gazdasági fejlődése általánosságban igazolni látszott ezt a nézetet. A gazdasági viszonyok és a magyar társadalom reális képének jobb megismerése pedig nyomot hagyott Marczali történetírói tevékenységében is. Igaz ugyan, hogy a gazdasági élet jelentőségét már az első kötetben is felismerte és nyomatékosan hangsúlyozta,[53] összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőséget tulajdonít azonban neki a harmadik kötetben.[54] Igaz az is, hogy már az első kötetben is számos bíráló megjegyzéssel illeti a 18. század magyarországi nemességét.[55] Kétségtelen azonban, hogy ezen a téren is lényeges változások történtek Marczali felfogásában, történetszemléletében 1888-ig.

[50] Ld. *Lederer:* i. m. 451–452. és 457. Lederer csupán ismétli a magyar történettudomány 1945 után általában egyoldalú beállítását.

[51] Jellemző, amit önéletírásában említ, pl. a kiegyezés megkötésének hatásáról a pápai református kollégiumban: *Marczali:* Emlékeim. Nyugat, 1929. I. k. 720.

[52] Nézeteit e tekintetben tükrözi önéletírása. *Marczali:* Emlékeim. Nyugat, 1929. II. k. 362–363.

[53] *Marczali Henrik:* Magyarország története... I. k. 69. s kk.

[54] Ld. különösen a harmadik kötet megfelelő fejezetét. Uo. III. k. 215–223., 228–244., 245–293.

[55] Uo. I. k. 28. s kk.

A harmadik kötetben már eltűnt a nemesség részben még idealizált ábrázolása, mely a magyar nemzet fenntartójának, megmentőjének szerepében tüntette fel az első kötetben, s felváltja azt egy reálisabb szemlélet. Marczali itt fejti ki igazán azt, amit a korszak alapvető ellentétének tekint: az abszolutizmus és a rendi kiváltságokkal élő nemesség közötti alapvető ellentmondást egyfelől, másrészt pedig azt, hogy maga az abszolutizmus viszont nem kívánt tőle független szabad parasztságot, s különösen nem önálló polgárságot, hanem éppen ellenkezőleg, ezeket a társadalmi osztályokat is igyekezett maga alá gyűrni.[56] A változások lényegét abban lehet összefoglalni, hogy míg az első kötetben Marczali a nemességet még mint a nemzet fenntartóját mutatja be,[57] a harmadik kötetben már kifejti, hogy a nemesség nem a nemzet, hanem saját *rendi* érdekei fennmaradásának érdekében szállt szembe az udvarral,[58] s elsősorban a rendek önzése az, ami motiválta az ellenállást, nem a nemzet és a magyar nemzetiség érdeke.[59] A harmadik kötetben a jobbágyság elnyomását már nem mentegeti, mint tette azt az első kötetben azzal, hogy ilyen áldozatok nélkül nincs nemzeti kultúra.[60] Részben éppen megváltozott, a korábbinál reálisabb, a nemességgel, az arisztokráciával és a főpapsággal szemben sokkal kritikusabbá vált nézőpontja az oka annak, hogy a harmadik kötetben sok mindent másképpen mutat be, mint a megelőző két kötetben, s ezért egyet-mást újból kénytelen megvilágítani. Következett ez azonban a munka egészének felépítéséből, valamint abból is, hogy 1888-ra már a teljes levéltári anyag birtokában volt, s az egyes ügyek közötti összefüggéseket, az uralkodó politikájának teljes összefüggésrendszerét csak ekkor ismerhette meg igazán.[61] Nagyon találó az a megjegyzés, amelyet Grünwald Béla tett egy, Marczali Henrikhez a harmadik kötet megjelenése után írott levelében,[62] amely szerint tulajdonképpen most, a harmadik kötet megjelenése után kellene megírnia a témát, megalkotnia II. József egyéniségének és korának művészi rajzát. Jellemzi Marczali egész habitusát, de Gyulai Pál elfogulatlan szerkesztési elveit is, hogy ilyen kritikai megjegyzések ellenére sem ellenezte, hogy éppen Grünwald Béla írjon ismertetést a munkáról a Budapesti Szemlében.[63]

Van a munkának még egy vonása, amely jelentős átalakuláson ment keresztül a megírás, illetve a három kötet megjelenésének tíz éve alatt. Ez az összehasonlítás. Az analógiák feltárása Marczali egész történetírói munkásságán végigvonul, a mód-

[56] Uo. III. k. 245–249.

[57] Uo. I. k. 148.

[58] Uo. III. k. 376.

[59] Uo. III. k. 296–301.

[60] Uo. I. k. 211.

[61] Maga Marczali is érezte, hogy a harmadik kötet sokkal magasabb színvonalon áll, mint az előző kettő, ezért kérte a Történeti Bizottságot, hogy a korábbi két kötet csökkentett honoráriumával szemben a harmadik kötetért monográfiának megfelelő honoráriumot utaljon ki számára. MTA Kézirattár. A Történeti Bizottság iratai. 15/1885.

[62] A levél keltezetlen, de Marczali munkája harmadik kötetének megjelenése után íródott. Grünwald Béla – Marczali Henrikhez. OSZK Levelestár.

[63] *Grünwald Béla* ismertetését Marczali munkájának harmadik kötetéről ld. Budapesti Szemle, 1888. 53. k. 472–480.

szer, a tulajdonképpeni összehasonlítás első jelentősebb megnyilatkozására azonban éppen ebben a monográfiában kerül sor. Igaz ugyan, hogy már az első kötetben is találunk olyan részleteket, amelyekben Marczali a 18. századi Magyarország viszonyait a korabeli Nyugat-Európáéval hasonlítja össze, ezt azonban nem lehet azonosítani azzal a már érett módszerrel, amellyel ezeket az összehasonlításokat a harmadik kötet megfelelő részeinél alkalmazza, kezeli. Az első kötetnél még csupán Macaulay hatását látjuk akkor, amikor feltárta Magyarország északnyugati és északkeleti peremvidékei és az Alföld viszonyának eltolódását az ország gazdasági életében. Figyelemre méltó jelenség, bár olykor felszínes eredményeket hoz, hogy Marczali az első kötetben az Alföld fejlődését többször is Észak-Amerika 19. századi gyors fejlődéséhez hasonlítja.[64] Az ország gazdasági helyzetének ábrázolásánál előszeretettel utal az angol gyarmatok helyzetére, Indiára, vagy az észak-amerikai gyarmatokra.[65] Számos esetben utal saját korának egyes jelenségeire, amelyek megvilágíthatják a 18. századi összefüggéseket.[66] Az analógiák között megtalálhatjuk az orosz mir-re való utalást, a földközösség 18. századi felélénkülésével összefüggésben, jóval Tagányi híres tanulmányának megjelenése előtt,[67] ami egyebek mellett Marczali széles körű olvasottságát is tanúsítja egy, az övétől látszólag egészen távol eső területen. Ennél azonban jóval többről, lényegében az összehasonlító elemzés megjelenéséről van szó a harmadik kötetnél. Marczali itt már tekintettel van a korabeli európai viszonyokra is, de különösen az örökös tartományok, Ausztria, Csehország és Galícia helyzetét, fejlettségi színvonalát ábrázolja, összefüggésben a megfelelő magyarországi jelenségek bemutatásával. Ez éppen a gazdasági, társadalmi viszonyok és a politikai struktúra területén nem kis előrelépés kora magyarországi történetírásában, ha pedig figyelembe vesszük azt, hogy módszertanilag ennél tovább a magyar történettudomány Marczali óta sem jutott, még jelentősebbnek tűnik ez a teljesítmény. Mindez érdemi kárpótlás a munkának azokért a hiányosságaiért, amelyeket részben az anyaggyűjtés választott módszere, részben pedig Marczali tíz év alatt (1878–1888 között) bekövetkezett szemléletváltozása okozott. E szemléletváltozás persze egyértelműen a munka javára vált.[68]

Marczali tulajdonképpen azt kívánta feltárni, hogyan hatottak a nyugat-európai eszmék Magyarországon, hogyan alakították át az országot, miképpen alakultak át a korábbi intézmények, s miképpen módosultak itt azok az eszmék, amelyek kiváltották az ország átalakulását. Már ebben a munkában megmutatkozott az a törekvése,

[64] *Marczali Henrik:* Magyarország története... I. k. 94–95.

[65] Uo. A „Gazdasági állapotok" c. fejezetben (69–143.), de különösen 141–143.

[66] A 18. századi sertéskivitelt a korabeli balkáni behozatalhoz hasonlítja (I. k. 96.), az amerikai dohány 18. századi konkurenciáját pedig a magyar mezőgazdasági kivitelnek az 1880-as években az amerikai konkurencia hatására bekövetkezett visszaszorulásához a nyugat-európai piacokról (I. k. 121–122.).

[67] Uo. I. k. 102.

[68] Az előnyös változások közé kell sorolni azt is, hogy Marczali a harmadik kötetben helyenként foglalkozik az erdélyi viszonyokkal is. Korábban ezt – megbízása értelmében nem lévén feladata – nem tette, amit egyik ismertetője szóvá is tett (Ellenőr, 1882. 55. és 57. sz.). Aligha ez az ismertetés késztette az erdélyi viszonyok helyenkénti ismertetésére, sokkal inkább az, hogy a teljes anyag birtokában felismerte az esetenkénti összefüggéseket egyes erdélyi és magyarországi események között.

hogy bemutassa az eszmét, amely elindul a viszonyok átalakítására, azokat az intézményeket, amelyek azt elősegítették, majd azt, hogy mindez hogyan, miképpen valósult meg a gyakorlatban. Úgy is megfogalmazhatjuk, hogy történetszemlélete, legalábbis az alapkérdéseket tekintve, már e monográfia megalkotásakor kristálytisztán megfogalmazódott. Törekvése az volt, hogy bizonyos értelemben genetikus történetet írjon, s elemzések során vizsgálja meg, milyen volt az ország, mi lett belőle, s milyen folyamat révén. Ez különösen a munka harmadik kötetében sikerült, a célkitűzést – ha maga korábban is erre törekedett – itt közelítette meg leginkább.

A „Magyarország története II. József korában" a kortársak körében általános sikert aratott. Szinte minden számottevő korabeli újság már az első kötetről közölt ismertetést, s ezek többnyire elismerőek voltak. Igen nagy sikernek tekinthető, hogy a monográfia első és második kötete igen hamar elfogyott. Így került sor arra, az ebben a korszakban szinte példátlan megoldásra, hogy magán könyvkiadó vállalkozott egy, az Akadémia könyvkiadója által megjelentetett tudományos monográfia első két kötetének újbóli kiadására (az Akadémia kiadó vállalata akkor még sem szokott újabb kiadást megjelentetni). Az első kötet második kiadása a második kötet megjelenésével egyidőben történt, a második köteté pedig 1887-ben, némileg megelőzve az 1888-ban megjelenő harmadik kötetet.[69] A harmadik kötetből az Akadémia könyvkiadó vállalata már megfelelő mennyiségű példányt nyomtatott, ebből tehát nem volt szükség újabb kiadásra, míg a monográfia első két kötetéből két kiadás áll rendelkezésünkre. Az első kötet újabb kiadásában Marczali néhány kisebb korrekciót tett (a sajtóhibák szokásos javítása mellett), a második kötet második kiadása pedig közölte a korábban megjelentetésre alkalmatlannak tartott „Reveries"-t, II. József „álmodozásait".

De számos más jele is volt a sikernek. Ilyennek könyvelhetjük el azt is, hogy Marczali, mint említettük, az első kötet megjelenése után több olyan arisztokrata családdal is megismerkedhetett, amelyek jelentősebb levéltárakkal rendelkeztek. A munkával, s a belőle alkalmanként elsősorban a Budapesti Szemlében, a Századokban, vagy olykor jelentősebb hírlapokban közölt részletekkel Marczali kora vezető történetírói sorába emelkedett. Nem tudta ezt megakadályozni az az ellenállás sem, amely elsősorban szakmai körökben jelentkezett, s részben azzal a szándékkal, hogy a munka újszerű nézeteit ellensúlyozza. Az első kötetet a Századokban Pulszky Ferenc ismertette,[70] s nem is kis terjedelemben. Nem az ő ismertetésére célzunk tehát, amikor ellenállásról szólunk, hanem arra a kettőre, amelyek Pauler Gyula tollából a Budapesti Szemle hasábjain láttak napvilágot.[71] Pauler és Marczali viszonya a kezdetektől

[69] Marczali 1882. márc. 31-én jelezte a Történeti Bizottságnak, hogy az első kötet elfogyott, s kérte, hogy az Akadémia adja ki azt újból, ha pedig ez nem lehetséges, engedélyezze, hogy Ráth Mór jelentethesse meg. Kérése: MTA. Kézirattár. A Történeti Bizottság iratai. 3/1882. A két kötet újabb kiadása azután 1885-ben és 1887-ben látott napvilágot, végül is nem Ráth Mór, hanem Pfeifer Ferdinánd kiadásában. Pfeifer Ferdinánd levele a kiadásról az MTA főtitkárához. Uo. 5/1884.

[70] Századok, 1882. 123–132.

[71] Budapesti Szemle, 1882. 30. k. 150–160., Uo. 1885. 41. k. 138–145.

fogva ellentmondásos. Pauler elismerte ugyan Marczali tehetségét, olvasottságát, széles látókörét, ugyanakkor azonban talán befolyásolhatta az Árpád-kor egyes problémáival kapcsolatos ellentétes álláspontjuk, különösen az Anonymus-kérdésben, melyről Marczali egészen más nézeteket vallott, de más forráskritikai területeken is.[72] Ezek az ellentétek egészen addig mélyültek, hogy Pauler „A magyar honfoglalás kútfői" c. kiadvány szerkesztőjeként, a megfelelő fejezetben Marczali forráskritikai eredményeit egyenesen annak a Mátyás Flóriánnak tulajdonította, akivel pedig Marczali az Anonymus-kérdésben igen sokat vitatkozott.[73] De a számos irónikus megjegyzés ellenére sem ez a vita váltotta ki Pauler lényegében negatív véleményét Marczali munkájáról, s nem is azok a kritikai szempontok, amelyeket rendre felsorolt (Marczali nem tud egyéneket jellemezni, nem tud elbeszélni, viszonyokat „festeni", nem használta fel az összes forrásokat, így pl. az úrbérrendezés iratait sem, nem is szólva a családi levéltárakról, és a helytartótanács, a kamara iratanyagáról stb.). A pauleri bírálatot a valóságban Marczali könyvének társadalomkritikája váltotta ki. Ebből a szempontból jellemzőnek tartjuk, hogy már az első kötet meglehetősen elmosódott társadalomszemlélete, a nemesség nagyon is kevéssé kritikus ábrázolása is olyan hatalmas ellenállást váltott ki, mint amilyen Pauler ismertetésében tükröződik. Pauler egyértelműen jelzi, ő a maga személyében büszke arra, hogy „apáink", az ő és hasonló származású társainak ősei táblabíró nemesek voltak, míg viszont Marczali munkáján érződik, hogy nem rendelkezett ilyen ősökkel. A sűrű oldalvágások Marczali stílusának magyartalanságára, „idegenszerűségére", arra, hogy a szerző „kívülről" szemléli a nemesi társadalmat és intézményeit – minden egyetlen célt szolgál: annak bizonyítását, hogy Marczali zsidó származása idézte elő, váltotta ki azt a kritikát, amelyet a nemesi származású történetíró viszont elutasít.[74] Paulernek ez az álláspontja, amely egészen annak hangoztatásáig megy, hogy itt tulajdonképpen „apáink küzdenek az ellenséggel".[75] egyúttal mutatja azt a személeletváltozást, amely az 1848-as nemesi nemzedék legjobbjait saját, következő generációjától elválasztotta. Pauler Tivadar – Eötvös József, Csengery Antal és társaik elvbarátja és küzdőtársa – nyilvánvalóan másképpen látta ezt, mint a fia Pauler Gyula, aki a 18. századi nemesség

[72] Pauler pl. Marczali könyvének (A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Budapest, 1880.) egyik bírálójaként javasolta a munka dicséretében részesítését, de elutasította akadémiai díjjal történő kitüntetését, ami csak Ipolyi Arnold állásfoglalása nyomán következett be. Ld. erre *Marczali:* Emlékeim. Nyugat, 1929. II. 227.

[73] Marczali vitájára Mátyás Flóriánnal az Anonymus-kérdésben ld. Századok, 1879. 170–176. Pauler magatartására: *Marczali:* Emlékeim. Nyugat, 1929. II. 368. Ezt „A magyar honfoglalás kútfői" egyik ismertetése is kiemeli.

[74] Budapesti Szemle, 1880. 30. k. 157.

[75] Uo. 1885. 41. k. 139.

bírálatától a maga korának hanyatló dzsentrijét féltette.[76] Ha már az első két kötet is annyira éles támadásokat váltott ki, elképzelhető, mennyire sértette ezeket a köröket a munka harmadik kötete, amelyben ezen a társadalomkritikai hangok sokkal erőteljesebbek voltak, kidolgozottabb formát öltöttek.

[76] Paulernek ez a nézete szemben áll saját korábbi felfogásával, mely pl. a 17 század második felének küzdelmeiben az abszolutizmus és a rendiség harcát ismerte fel. Ld. *Pauler Gyula:* Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671. Budapest, 1876. I. k. 1. A megváltozott felfogásban talán Pauler antiszemita nézetei is szerepet játszanak. Ennek számos jellegzetes megnyilvánulását találjuk ránk maradt leveleiben, így különösen a Szilágyi Sándorhoz (OSZK Levelestár. Fond IX/473/ és Thallóczy Lajoshoz (Uo. Fond XI/755/) írottakban. Ezekben szabadabban nyilatkozik.

HAHNER PÉTER

ÚJ MŰVEK A NAGY FRANCIA FORRADALOMRÓL

A nagy francia forradalom napjainkra szinte áttekinthetetlenné növekedett szakirodalma 1988–89 folyamán tovább gyarapodott. A Bastille bevételének kétszázadik évfordulója alkalmából új könyvek és folyóiratcikkek áradata zúdult a forradalom szakirodalmának „óceánjába". Egyelőre lehetetlen vállalkozásnak tűnik, hogy a gyarapodás mértékét s az új művek sajátosságait a teljesség igényével mérjük fel. A francia könyvkiadók azonban mindent elkövettek annak érdekében, hogy az évforduló kiadványainak döntő többsége már 1988 őszén a könyvesboltok polcaira kerüljön, s ezzel lehetővé tették számunkra, hogy a legjelentősebbnek ígérkező műveket kézbevéve, kísérletet tegyünk a francia nyelvű szakirodalom új tendenciáinak az áttekintésére.

A francia sajtó az évforduló legfontosabb kiadványai között tartja számon a François Furet és Mona Ozouf által szerkesztett *Dictionaire critique de la Révolution française*-t („A francia forradalom kritikai lexikona", Paris, 1988, Flammarion, 1122 l.). Ez a vaskos kötet – címével ellentétben – tulajdonképpen egy enciklopédikus igényű tanulmánygyűjtemény. Szerkesztői az előszóban „kulcsszavak repertóriumá"-nak nevezik, „amely a kutatás állását s főleg az új kérdésfeltevéseket hivatott tükrözni. Célja: történelmünk alapeseménye különösségének és gyökeres újító jellegének a feltárása. Egységét a politikai eseményre s az alkotó jellegre helyezett hangsúly adja. A lexikonok formai szabályaival ellentétben a szócikkeket – amelyek inkább rövid esszék – az áttekinthetőség kedvéért öt nagy csoportba soroltuk: események, személyiségek, intézmények, eszmék, történészek." (8. l.) Az átlagosan tíz oldalas, összesen 99 esszét rendkívül neves nemzetközi szerzőgárda, 18 francia, 4 amerikai, 1–1 svájci és angol történész készítette el (köztük Pierre Nora, Denis Richet, Patrice Higonnet, Keith M. Baker, Louis Bergeron stb.). Önálló esszét szenteltek a forradalom legismertebb eseményeinek (forradalmi „napok", a király pere, terror, államcsínyek, itáliai hadjárat stb.), a tizenöt leghíresebb személyiségnek, a politikai csoportosulásoknak (emigránsok, veszettek, feuillantok, girondisták stb.) egyes intézményeknek (nemzetgyűlések, Közjóléti Bizottság stb.), vívmányoknak (forradalmi naptár, alkotmányok, választójog stb.), a központi jelentőségű eszméknek (arisztokrácia, demokrácia, szabadság, egyenlőség stb.) valamint a forradalom legnagyobb történetíróinak. A szócikkek felét a szerkesztők írták meg, akik az előszóban a következő szavakkal magyarázzák meg a címben szereplő jelző jelentését:

„E jelző tagadja a dogmatizmus zárt rendszerét, beismeri, hogy a kutatás lezárhatatlan, s nem annyira az adatok leltárának az elkészítésére, mint inkább bizonytalanságaik és ellentmondásaik felmérésére törekszik. Nem lép fel a totális látásmód igényével... Az a szemlélet, amely egységes »blokk«-nak tekinti a forradalmat, megbénítja a történészeket, bárkik is legyenek ezek, mert elrejti előlük az események és a körülmények ambivalens játékát, hihetetlen komplexitását, ráadásul csak az elvontság igen magas szintjén válik elfogadhatóvá... — lexikonból az olvasó megtudhatja majd, mennyire ellentmond az esemény diverzitása az elmélet egységességének. Mielőtt a forradalmat egységben szemlélnénk, fel kell mérnünk egyenlőtlenségeit, diszkordanciáit, sőt, ellentmondásait is, s nem szabad csökkentenünk esetlegességeit. Erre való egy kritikai adattár." (11–12. l.) A lexikon abból a szempontból is kritikai jellegű, hogy rendkívül nagy teret enged a forradalomról kialakított nézetek feltárására: utolsó részében nemcsak Michelet-nek, Tainenek, Tocqueville-nek, Jaurès-nek és „a forradalom egyetemi történeté"-nek nevezett hagyományos marxista társadalomtörténeti interpretációnak szentelnek egy-egy tanulmányt, hanem Kantnak, Fichtének, Hegelnek és Marxnak is.

„Bár egy munkacsoport vagy egy irányzat közös alkotásának nem tekinthetjük a lexikont – nyilatkozta François Furet a *Magazine littéraire* 1988. októberi számában –, azért ki kell mondanunk, hogy munkatársaink között egy sincs, aki a marxista vulgatában hinne (Furet a hagyományos társadalomtörténeti interpretációt nevezi így – H. P.), ahogy azt ifjúságom idején tanították, bármennyire is szilárd interpretációja legyen ez a forradalmi eseményeknek, s olyan sincs, aki az ellenforradalmi nézeteket osztaná... A XX. században hajlottak arra, hogy egyetlen osztály feltörekvésére, érdekeire és stratégiájára szűkítsék le a forradalmat. Természetesen ez is fontos dolog, de távolról sem lehet megmagyarázni vele a forradalmi események kimeríthetetlen, kaotikus fejlődését." (18. l.)

Azokról az eseményekről, személyiségekről és fogalmakról, amelyek önálló szócikkel nem rendelkeznek, a kötet mutató-rendszere segítségével tájékozódhat az érdeklődő. Igen érdekesek az egyes szócikkeket követő rövid bibliográfiák: nem a közismert monográfiákat sorolják fel, hanem azokat a kevéssé ismert műveket, amelyek a szerzők szerint a „kritikai", nem- dogmatikus szemléletet képviselik. Négy ív színes illusztráció díszíti a kötetet, amely minden bizonnyal bekerül majd a forradalom történetírásának „alapművei" közé.

E lexikon megjelenésével egyidőben került a könyvesboltok polcaira François Furet másik nagyszabású vállalkozása, az Hachette kiadó *Franciaország története* című, ötkötetes, reprezentatív sorozatának negyedik kötete is, *La Révolution – De Turgot à Jules Ferry, 1770–1880* („A forradalom – T.-tól J. F.-ig", Paris, 1988, Hachette. 517 l.) címmel. Ez a mű sajátos nézőpontból, a francia forradalom kibontakozásának és lezárásának a folyamataként mutatja be az ország történelmének száztíz éves szakaszát.

„A francia forradalom 1789-ben tört ki – fejti ki Furet elgondolkoztató elméletét az előszóban –, befejezésének dátuma azonban bizonytalan. Nincs kanonikus lezárása, amerikai módra, ahogy ez ott a nemzet szent frigyládájává váló 1787-es alkotmánnyal történt, s azt sem állítja magáról szovjet módra, hogy meghatározatlan ideig túlélte önmagát. Valahol a kettő között helyezkedik el: szabad és egyenlő egyének politikai testületét kívánta törvényesen megalapozni, akárcsak ugyanabban az időszakban az amerikai forradalom, de állandóan kitolta a vállalkozás határidejét... Meg lehet írni a forradalom rövid történetét is, Robespierre halálával vagy Napóleon hatalomátvételével lezárva. Ezúttal azonban arra vállalkoztam, hogy egy hosszú, több mint száz évre kiterjedő verzióját írom meg, Turgot korától Gambettáéig. Központi eszméje szerint csak a republikánusoknak a monarchisták felett aratott 1876–1877-es győzelme hozta létre Franciaországban azt a rendszert, amely tartósan meghonosította 1789 valamennyi elvét: a polgári egyenlőség mellett a politikai szabadságot is. A francia demokráciának ezt az első századát próbáltam meg felvázolni és értelmezni. Két nagy ciklusból áll... Az első jelenti a szűk értelemben vett francia forradalmat a régi rendtől a napóleoni császárságig... 1814-ben azonban a szövetségesek Európája által legyőzött császárságot egy második eseménysorozat követi, amely újrakezdi az első ciklust. Természetesen új körülmények közepette, de a már lezajlott események gyötrelmes emlékei által meghatározott rendben. Nemcsak a régi rend és a forradalom kerül egymással ismét szembe, hanem azok az ellentétes tradíciók is, amelyek a forradalom során születtek meg: 1789 és 1793, az Emberi Jogok Nyilatkozata és a jakobinizmus, a szabadság és az egyenlőség, a képviseleti kormányzat és a bonapartizmus..." (8–9. l.)

A szerző ezúttal is a rá jellemző élvezetes, olvasmányos és szellemes stílusban tárja elénk gondolatébresztő eszmefuttatásait. Kötetét sok színes ábra, térképvázlat és kronológiai táblázat teszi áttekinthetőbbé. Különösen jól sikerültek az egy-egy nagyobb, történelmi festményt (David: A labdaházi eskü, Napóleon megkoronázása stb.) elemző, a szokásosnál terjedelmesebb, de igen informatív „képaláírások". A bibliográfia minden bizonnyal a szakirodalom rendkívül nagy mennyisége miatt maradt ki a kötetből. Kár, hogy az első oldalakon felvázolt családfák még az újkor történetében járatosabb szakemberek számára is áttekinthetetlenül bonyolultnak tűnnek.

Ennél komolyabb kifogás is felhozható a kötet ellen: Furet a francia forradalom ideológiai-politikai örökségének a szemszögéből dolgozta fel Franciaország XIX. századi történetét, s ezért már a könyv megjelenése előtti interjúkban is azzal vádolták, hogy elhanyagolta a gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat.

„Ebben bűnös vagyok – nyilatkozta a *Magazine littéraire*ben. – A francia politikai reprezentációknak és a politikai rendszer labilitásának a történetét akartam megírni... bemutatva, hogyan hatja át a társadalmat a forradalmi eszme... nem, pedig Franciaország történetét. Ezért szándékosan eltekintettem a gazdaság-, társadalom- vagy technika-történettől." Egyoldalú szemléletének azonban mentsége is van: „Fran-

ciaország utóbbi kétszáz évének egyik fő jellegzetessége valamennyi politikai és társadalmi kérdés intellektuális túltelítettsége. A munkásosztály eszméje megelőzte a munkásosztályt, a szocializmusé már jóval anyagi előfeltételeinek megvalósíthatósága előtt felbukkant, a burzsoázia eszméje pedig azelőtt, mielőtt a polgárok felismerhették osztályérdekkeiket. Franciaországban rendkívül nagy hajlam van a politikai élet konceptualizálására, ami Angliában ismeretlen. Engem pedig ez érdekelt." (*Magazine littéraire,* 1988. okt. 20. 1.)

François Furet egyik könyvét sem azoknak írta, akik csak most ismerkednek a forradalom történetével. Az olvasóközönségnek az a része, amely nem a legmodernebb tudományos koncepciókra kíváncsi, hanem gyors, rövid és közérthető információk megszerzésére törekszik, minden bizonnyal inkább a Bouquins-sorozat új kötetét fogja megvásárolni. A Jean Tulard, Jean-François Fayard és Alfred Fierro által összeállított, *Histoire et dictionnaire de la Révolution française* („A francia forradalom története s lexikona", Paris, 1987, Robert Laffont. 1210 l.) című kötetnek ott lesz a helye valamennyi nagyobb könyvtár olvasótermében. Öt különálló részre tagolódik, s valamennyi más és más (narratív, kronológiai, világtörténelmi, lexikográfiai és bibliográfiai) szemszögből közelíti meg a francia forradalmat. Az első, 300 oldalas egység, amely a forradalom történetét dolgozza fel, Jean Tulard műve. A második, mintegy százoldalas részt, a forradalom igen részletes kronológiáját Alfred Fierro állította össze. A Tulard által elkészített harmadik, viszonylag kisterjedelmű rész *A világ a francia forradalom korában* címet viseli. A kötet nagy részét azonban a Jean-François Fayard irányításával összeállított, mintegy 650 oldalas lexikon tölti ki.

A forradalomnak mindezidáig nem volt modern, terjedelmesebb lexikon-jellegű feldolgozása francia nyelven. Boursin és Challamel 1893-ban megjelent *Dictionnaire de la Révolution française, institutions, hommes et faits* („A francia forradalom lexikona, intézmények, emberek és tények" című, s azóta meglehetősen elavult kötete óta csak három igen rövid, ismeretterjesztő jellegű kislexikon látott napvilágot Franciaországban (*M. Peronnet: Cinquante mots clefs de la Révolution française,* 1956: *B. Melchior-Bonnet: Dictionnaire de la Révolution et de l'Empire,* 1965: *Encyclopoche Larousse: la révolution francaise,* 1976.), s a mindmáig legalaposabbnak tekinthető forradalomtörténeti lexikont az Egyesült Államokban adták ki (*S. F. Scott – B. Torhaus: Historical Dictionary of the French Revolution.* Westport, 1985, Greenwood Press. 1143 l.). A Robert Laffont kiadó tehát ezzel a kötettel a francia könyvkiadás egyik legrégebbi adósságát is törlesztette. Aligha lehetne olyan „címszó-képes" nevet vagy fogalmat kitalálni a forradalommal kapcsolatban, amelyet ne találhatnánk meg a kötetben, sőt, a szerkesztők inkább minket lepnek meg olyan címszavak felvételével, mint „sakk", „ló", „örökbefogadás", „vízellátás", „asztronómia", „mészárszékek", „fodrászat", „vas", „őrültek" stb. Önálló szócikket kapott minden személyiség, aki akár a legtávolabbi kapcsolatban is állt a forradalommal (pl. Cherubini, Laplace, Sade stb.), valamennyi csata, fontosabb törvény, épület, hadsereg és hírlap. Nagymértékben fokozza a kötet értékét, hogy a lexikon valamennyi születés, halálozás, törvénykihirdetés vagy hivatalba lépés pontos és teljes dátimát közli.

Azon viszont joggal csodálkozhatunk, hogy néhány szócikk (pl. *girondins, prisons, Carmagnole, décorations* stb.) szövege meglepő hasonlóságot mutat Melchior-Bonnet fentebb említett kislexikonának megfelelő szócikkeivel. Talán Melchior-Bonnet is a munkatársak között volt? A kötetben semmi sem utal erre, pedig nem ártana némi magyarázat...

A kötet azonban e szépséghibák ellenére is rendkívül hasznosnak bizonyul majd. Egy kisebb szöveggyűjtemény funkcióját is betöltheti, hiszen teljes terjedelemben közli a lexikoncikkek között a forradalom legfontosabb dokumentumainak, az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának és a forradalom idején megfogalmazott négy alkotmánynak a teljes szövegét. Megtalálhatjuk benne a minisztériumok irányítónak pontos névsorát, kinevezésük és elbocsátásuk időpontjával. A kötet utolsó, historiográfiai része pedig röviden áttekinti a forradalom történetírásának fejlődését, korszakok és témák szerint csoportosítja a szakirodalmat, tájékoztat az egyes könyvek és tanulmányok értékéről, segítséget nyújt a forráskutatáshoz, s Jean Tulard még a forradalomról készített filmművészeti alkotásokat is időrendbe gyűjtötte. Ez utóbbi listából megtudhatjuk, hogy viszonylag kevés, mindössze 66 olyan filmet készítettek, amelyet bármily módon is kapcsolatba jozhatunk a francia forradalommal, s ezek közül is csak igen keveset tekinthetünk „történelmi" filmnek, hiszen olyan alkotások is szerepelnek a listán, mint *A fekete tulipán*...

Az érdeklődő nagyközönség számára minden bizonnyal ez a kötet nyújtja majd a legtöbb információt. Aki viszont arra kíváncsi, hogy az elmúlt húsz év során milyen új válaszok születtek meg a forradalom történetírásának alapkérdéseire, s mennyiben módosították ezek a hagyományos elképzeléseket, az Jacques Solé kötetéből tájékozódhat a legmodernebb kutatások eredményeiről. A *La Révolution en questions*

(„A forradalom kérdésekben". Paris, 1988, Seuil. 399 l.) című kötet három részre tagolódik: az első a forradalom eredetének, a második dinamikájájának, a harmadik következményeinek a problémakörével foglalkozik. Minden részben négy fejezet van, melyek címükben egy-egy kérdést tesznek fel. Az első részben például a következőket: „A felvilágosodás győzelme? A zsarnokság bukása? A polgárság diadala? Népi forradalom?" Valamennyi fejezeten belül három alfejezet bontja tovább a fejezetcímben megfogalmazott kérdést. Az első fejezet alfejezetei például a következő címeket kapták: „áthatotta-e a felvilágosodás a franciák mentalitását a forradalom előestéjén? Volt-e forradalmi tartalma a felvilágosodott gondolkodásmódnak? Létezett-e forradalmi mentalitás 1789 előestéjén?" A válaszokat az elmúlt húsz év során megjelent kötetek és folyóiratcikkek alapján állította össze a szerző, olykor hosszabb-rövidebb idézetek közbeiktatásával.

A harminchat alfejezet címeiben feltett kérdések a francia forradalom valamennyi vitatott problémájára kiterjednek. Idézzünk fel néhányatí „Osztályharc állította szembe egymással a nemességet és a burzsoáziát 1789 előtt?... Életképes volt 1790-ben az alkotmányos monarchia?... A forradalmi Franciaországot terheli a felelősség a háború kirobbanásáért? Miért bürokratizálódott a terror?... Szükségszerű volt a brumaire-i álamcsíny?... Tönkretette a forradalom a francia gazdaságot?" A szerény külsejű kötet rengeteg új információt rejt magába, s igen hasznos lehet mindazok számára, akik meg akarnak ismerkedni a francia forradalomról kialakított új elméletekkel, de nem áll módjukban végigolvasni az elmúlt húsz év során megjelent angol, francia és olasz nyelvű szakirodalmat. Jacques Solé képes volt erre, tömören, lényegretörően és olvasmányosan foglalta össze a forradalom historiográfiája legrégebbi kérdéseire adott legújabb – s nem egyszer meglepő – válaszokat. Iránta táplált tiszteletünket az a tény is növelheti, hogy e rendkívüli tájékozottságra a világ egyik legszegényebb országának, Burkina Fasonak egyetemén tett szert, Ouagadougouban, ahol 1975 és 1985 között a történelmi és régészeti osztály vezetője volt. Kötete meggyőző erővel bizonyítja, hogy a forradalom hagyományos társadalomtörténeti interpretációja, amely kizárólag a nemesi-polgári osztályellentéttel próbálja megmagyarázni a forradalom kirobbanását, továbbfejlődését és következményeit, napjainkra ugyanolyan elavulttá vált, mint azok az elméletek, amelyek a szabadkőművesek összeesküvésének tulajdonították a régi rend összeomlását.

René Sédillot is a történelmi kutatások eredményeinek összegzésére vállalkozott *Le coût de la Révolution française* („A francia forradalom ára", Paris, 1987, Perrin. 282 l.) című kötetében. A címben kimondatlanul is benne rejlő kérdésre adott válasza sajnos – arra a kérdésre, hogy vajon „megérte-e az árát" a forradalom – korántsem kielégítő. Nem is annyira a „tudományos jegyzetapparátust" hiányoljuk kötetéből (bár meg kell jegyezni, hogy Jacques Soléval ellentétben, aki közel negyven oldalon át tárta elénk jegyzeteit kötete végén, René Sédillot egyetlen jegyzetet sem csatolt művéhez), mint inkább a kisebb-nagyobb pontatlanságok és felületességek ébresztenek kétségeket bennünk következtetéseinek érvényessége iránt. A 29. oldalon például Ausztria és a Német–Római Császárság demográfiai adatait közli, ügyet sem vetve arra a tényre, hogy a Habsburg-Birodalom egy része a Császársághoz tartozott. Sédillot meglepő könnyedséggel tér napirendre az adatok bizonytalansága és ellentmondásai felett, s felületes megfogalmazásai nem egyszer jobban illenek egy újságíróhoz, mint egy történészhez. „A terror idején – írja – ...Robespierre megfeledkezett arról, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben a halálbüntetés eltörlését indítványozta." (22. l.) Valóban ilyen feledékeny lett volna? Nem inkább arról van szó, hogy 1793-ra alaposan megváltoztak a politikai körülmények Franciaországban, s ezért a politikusok is változtattak céljaikon és eszközeiken?

A kötet fő problémája azonban nem a szerző kisebb-nagyobb pontatlanságaiban és felületességében rejlik, hanem abban a tényben, hogy a címében benne rejlő kérdés („megérte az árát a forradalom?") merőben történelmietlen. Megérte vajon az árát a népvándorlás vagy a második világháború? Mindenki előtt nyilvánvalóvá válik a kérdés abszurditása, ha ilyen történelmi eseményekkel kapcsolatban tesszük fel, mégis újra meg újra felteszik a nagy forradalmakkal kapcsolatban. Mégpedig minden bizonnyal azért, mert ezeket a történelmi folyamatokat egyesek szeretnék egyetemes érvényű modellé nyilvánítani, másik pedig meg nem történtté tenni. Hiszen ha a forradalom „megéri", akkor követni kell a forradalmárok példáját, ha pedig nem, akkor nem szabad „forradalmakat csinálni". Mindkét álláspont mögött az a meggyőződés húzódik meg, hogy a történelem céltudatos emberi szándék következménye. A forradalmakat azonban nem „csinálják", a forradalmak „létrejönnek", számtalan komplex, egymást felerősítő ok következtében, amelyek között igen csekély szerepet játszik az emberi szándék. A „megérte-e...?" kérdésre a történész csak akkor válaszolhatna, ha feltehetné a „mihez képest érte meg...?" kérdését, amely nem sokban különbözik a „mi lett volna, ha...?" típusú kérdésektől. Így aztán nem sokat tudunk kezdeni Sédillot végkövetkeztetésével, mely

szerint Franciaország rettenetes árat fizetett a forradalomért. Mihez képest? A többi európai államhoz képest, amelyek más történelmi úton jártak, s így aligha lehet fejlődésüket a a francia fejlődéshez hasonlítani? Vagy egy olyan Franciaországhoz képest, amelynek sikerült elkerülnie a forradalmat? Ennek az országnak azonban megvan az a nagy hibája, hogy nem létezik...

Sédillot könyve persze minden történetfilozófiai kifogás ellenére is igen információ-gazdag, érdekes olvasmány, s ha nem tudományos monográfiának, hanem a nagyközönség számára írt „ellenszérum"-nak tekintjük a forradalmat piedesztálra emelő, egyetemes érvényű modellként feltüntető szemlélet ellen, el kell ismernünk, hogy a szerző sikerrel teljesítette vállalt feladatát.

A történészek számára azonban sokkal fontosabb olvasmánynak bizonyul majd Florin Aftalion *L'économie de la Révolution française* („A francia forradalom gazdasága", Paris, 1987, Hachette. 390. l.) című könyve. A szerző arra vállalkozott, hogy elvetve a hagyományos marxista gazdaságtörténeti interpretáció kiüresedett formuláit („...a régi tulajdonviszonyok akadályává váltak a termelés fejlődésének...", „...a forradalom magyarázata a termelési erők és a termelési viszonyok konfliktusában rejlik..." stb., stb.) intézmény-gazdaságtani és ekonometriai szemlélettel összesítse és interpretálja mindazt, amit a forradalom gazdasági problémáiról az újabb gazdaságtörténeti kutatások feltártak. Bemutatja a régi rend gazdasági és pénzügyi válságát, analizálja az 1789-es év gazdasági-pénzügyi helyzetét, majd megvizsgálja a gazdaság és a politika kölcsönös meghatározottságát, az assignaták inflációjának sajátosságait, a forradalmi nemzetgyűlések pénzügyi intézkedéseit, s a forradalmi kormányzat híres „gazdasági diktatúráját". Következtetéseit kötete végén 120 oldalas forrás ismeretekkel támasztja alá.

Aftalion szerint a forradalom politikusai, elsősorban politikai szempontokat véve figyelembe, sorozatosan olyan intézkedésekkel próbáltak felülkerekedni a pénzügyi válságon, amelyek csak rövid távon hozhattak enyhülést. Hosszú távon viszont tovább növelték a válságot, s újabb rövid távú intézkedéseket tettek szükségessé. Nem merték erőszakkal behajtatni az adókat, ezért létrehozták a papírpénzt, amelyből olyan nagy mennyiséget adtak ki, hogy az ezzel járó infláció következtében azt a tőkét is megsemmisítették, amelyhez az egyházi javak kisajátításával jutottak. Kialakult a válságból következő inflációval, az ebből következő kontroll-intézkedésekkel, kisajátításokkal, s az ezeket lehetővé tevő terrorral jellemezhető folyamat, amely több későbbi forradalomban is hasonlóképpen játszódott le. Aftalion szerint mindezt nem lehet egy adott osztály érdekeivel, s az ezt képviselő politikával megmagyarázni, „Szakadjunk el attól a nézettől végre, amelyet François Furet a »szereplők szándékai szerinti magyarázat«-nak nevez. Hiszen ha a politikai döntések közvetlen és szemmel látható következményei gyakran összhangban is vannak a deklarált szándékokkal, a távolabbi, összetett és rejtett következmények egyáltalán nincsenek. És a jó történész feladata, akárcsak a jó közgazdászé vagy a jó szociológusé, nem éppen abban áll, hogy megítélje az emberi tettek előre nem várható következményeit?" (254–55. l.) A szerzőnek a forradalom gazdasági következményeit illetően sincsenek illúziói: „Ha egészében vesszük szemügyre a forradalom és a császárság korát – írja – felfedezhetjük a gazdasági fejlődés jeleit, ezek azonban, arányaikat tekintve jóval csekélyebbek az 1780-as évek gazdasági fejlődésének mutatóinál, s tovább fokozták a lemaradást az akadályok nélkül kibontakozó angliai fejlődéshez képest." (252. l.)

A monográfiák mellett rengeteg új segédkönyv is napvilágot látott Franciaországban. Jacques Godechot *La Révolution française – Chronologie commentée* („A francia forradalom – Kommentált kronológia", Paris, 1988, Perrin. 389 l.) című kötete a legsikeresebbek közé tartozik. A rendkívül tagolt, áttekinthető szerkezetű kronológiai szócikkeket a szerző olyannyira „feldúsította" kiegészítő megjegyzésekkel, idézetekkel, ábrákkal és térképékkel, hogy akár folyamatosan is olvasható. A „laikus olvasó" sem érzi úgy, hogy száraz adattengeren rágja át magát, s a kötet végén található százoldalas kislexikon segítségével külön-külön is megismerkedhet a forradalom szereplőivel. Godechot műve, mélységét tekintve természetesen nem hasonlítható össze a forradalom legrészletesebb és legmegbízhatóbb kronológiájával, Jean Massin *Almanach de la Révolution française* és *Almanach du Premier Empire* („A francia forradalom almanachja", „Az első császárság almanachja", Paris, 1963–65, Club de livre) című köteteivel, amelyek különben az évforduló alkalmából új kiadásban is megjelennek.

Különösen, hogy új, összefoglaló, narratív jellegű feldolgozás viszonylag kevés jelent meg. A könyvesboltok kirakataiban két rendkívül reprezentatív kiállítású, a nagyközönségnek szánt, színes ábrákban bővelkedő kötet hívja fel magára a figyelmet (*André Castelot: La Révolution française,* Paris, 1988, Perrin; *Georges Soria: La Révolution française,* I–III., Paris, 1988–89, Bordas.), s a valamivel szerényebb kiállítá-

sú, s kevésbé népszerűsítő *La Grande Révolution,* Pierre Miquel-től (Paris, 1988, Plon.). A forradalom egyes eseményeiről, fordulatairól már több feldolgozás jelent meg, ezek közül azonban elenyészően kevés foglalkozik az 1793–94-es időszak eseményeivel, s annál több a forradalom jogi, művészeti és egyéb kulturális aspektusaival. Ezt a sajátos „eltolódást" a kiadott új életrajzok áttekintése során is felfedezhetjük: a forradalom valaha reprezentatív egyéniségeinek tekintett személyiségeket, Robespierre-t, Marat-t, Saint-Just-öt és Dantont rendkívül elhanyagolták az utóbbi időszakban. Condorcet-ről, Paine-ről, Grégoire-ról és Sieyès-ről találhatunk új életrajzokat, Condorcet-t például a *Magazine littéraire* egyenesen „az évforduló emberé"vé nyilvánította, új életrajzok jelentek meg a királyi párról is, aki azonban Dantonról szeretne valamit olvasni, annak meg kell elégednie Wendel 1932-es életrajza új kiadásával. Franciaország nem a terror és a diktatúra, hanem az alkotmányos berendezkedés és a demokrácia képviselőit ünnepli forradalma kétszázadik évfordulóján.

Elkészült a forradalom ikonográfiájának legnagyobb szabású összefoglaló műve, Michel Vovelle *La Révolution française, omages et réciis* („A francia forradalom, képek és tudósítások", Paris, 1986–88, Éditions Sociales) című, ötkötetes, reprezentatív kiállítású ábra-gyűjteménye. Megindult a forradalmi historiográfia másik nagy adósságának, a történelmi atlasznak az elkészítése is, bár a sorozat első két füzete aligha kelt majd nagyobb érdeklődést: az úthálózat és az oktatás fejlődésének a bemutatására vállalkozott (*Atlas de la Révolution française. 1. Guy Arbellot – Bernard Lepetit: Routes et communications, 2. Dominique Julia: L'enseignement, 1760–1815.* Paris, 1987–88, Éditions EHESS). A Privat kiadó önálló sorozatot indított *Histoire Provinciale de la Révolution française* („A francia forradalom vidéki története") címmel, amelyben 1989 tavaszáig Toulouse környékének, Languedocnak, Poitou-Charentes-nek, Korzikának és Franche-Comténak a történetét feldolgozó művek láttak napvilágot.

A Bastille bevételének kétszázadik évfordulóját még tíz éven keresztül követik majd a forradalom különböző eseményeinek évfordulói, s a francia könyvkiadás minden bizonnyal ezekről is bőségesen meg fog emlékezni. Az évforduló sorozat könyvkiadásának mérlegét tehát csak tíz-egynéhány év múlva lehet majd a pontosság és a teljesség igényével elkészíteni, bizonyos óvatos következtetéseket azonban máris levonhatunk. Úgy tűnik, a huszadik század közepén uralkodó gazdaság- és társadalomtörténeti szemlélet helyett napjainkban az ideol-giai, politikai és kulturális megközelítés került az előtérbe. Tovább folytatódik a historiográfiai szemlélet előrenyomulása: számtalan régi kötet látott új kiadásban napvilágot, sok tanulmányt szenteltek a forradalom történetírásának, s a historiográfiai fejezetek egyre több oldalt foglalnak el az új összefoglaló kötetekben is. Egyre kevesebben tekintik a francia forradalmat a feudális uralkodó osztály ellen harcoló kapitalista burzsoázia osztályharcának, s ennek megfelelően az Albert Soboul nevével fémjelezhető historiográfiai irányzat képviselői kissé a háttérbe szorultak. A francia sajtóban megjelent cikkek alapján úgy tűnik, hogy François Furet vált a forradalom történetírása legtekintélyesebb reprezentánsává, s alkotói teljesítményét tekintve is el kell ismernünk elsőségét. Egyre nagyobb az egyetértés a francia történetíráson belül abban a kérdésben is, hogy mit kell ünnepelni 1989. július 14-én: nem a háborús szükségintézkedésként bevezetett terror és diktatúra emlékét, hanem az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát megfogalmazó forradalmat, az állampolgári jogegyenlőség és a politikai demokrácia kibontakozásának évfordulóját.

TÖRTÉNETI IRODALOM

P. P. TOLOCSKO

DREVNYAJA RUSZ'OCSERKI SZOCIAL'NO-POLITICSESZKOJ ISZTORII

Kiev, Naukova dumka. 1987. 246 l.

A RÉGI OROSZORSZÁG. TÁRSADALOM- ÉS POLITIKATÖRTÉNETI VÁZLATOK

Tolocsko művében régészeti és írott források alapján tárgyalja a kezdetektől az 1240-es évekig a régi Rusz történetét. A szerző elsősorban két történeti tendencia bemutatására koncentrál; az összetartó és a centrifugális erőknek a kijevi Oroszország és a széttagoltság korában végigvonuló harcára. A könyv első hét fejezete a társadalmi és politikai eseményeket elemzi időrendben, a 8–12. fejezet pedig egy-egy témát taglal.

Különösen sok vitatott kérdésben foglal állást a mű a kijevi Oroszország kialakulásával foglalkozó első fejezetében. Az archeológiai anyagok mellett az orosz évkönyveknek és a bizánci forrásoknak a híradásait felhasználva Tolocsko a későbbi állam magvát jelentő polján törzsszövetség kialakulását a 6–7. századra a Közép-Dnyeper vidékére teszi. A Nesztor által leírt „Orosz föld" keretében a szerző szerint a 8–9. században végbement a társadalom részleges feudalizációja. A vázolt változásokkal összefüggésben Tolocsko szól a varégoknak a történészek által vitatott szerepéről. Úgy véljük az antinormanizmus szerinti érvelés és a varégok teljes kiiktatása az alapvető társadalmi-politikai folyamatokból az újabb kutatások fényében egyre kevésbé állja meg a helyét (lásd pl. D. A. Avduszim cikkét a Voproszi isztorii 1988/7. számában, vagy a 12. számban Müller 18. századi történésznek a fenti tematikával kapcsolatos ténykedésének árnyaltabb historiográfiai megközelítését), így Tolocsko magyarázata leegyszerűsíti a kétségtelenül bonyolult és tovább kutatandó kérdéskört. Úgy gondoljuk a szerző az óorosz állam létrejöttével összefüggésben helyesen mutat rá a gyorsító és hátráltató tényezők szövevényére, a konszolidáció túlhangsúlyozásának tartjuk azonban azt, hogy Oleg korát már egységes társadalmi-politikai szervezet jellemezte. Tolocsko a Rusz kifejezés eredetéről és értelmezéséről folyó (régi) vitában a terminus déli származása mellett foglal állást és kiemeli, hogy szűk (a Dnyeper középső folyása menti területet jelentő) és tág értelemben (a keleti szlávok által lakott vidékre) egyaránt használták. A fogalom jelentésváltozásának magyarázatában Lowmianski lengyel történésszel ért egyet. Az erős kora feudális állam létrejöttét a szerző a 9–10. sz. elejére teszi.

A műben plasztikus képet kapunk arról hogyan fejlődtek a társadalmi és politikai viszonyok a 10. században és a 11. sz. elején. A kijevi uralkodókról szólva Tolocsko nagyra értékeli Vlagyimir stabilizációt elősegítő (adminisztratív, katonai és vallási) reformjait. A kereszténység felvételének külön fejezetet szentel. Figyelmet érdemelnek a szerzőnek az orosz pogányság változásáról, főbb elemei és az új tanítás közti kapcsolatról és a kereszténység felvétele külső-belső körülményeiről, folyamatáról írt sorai. Joggal hangsúlyozza, hogy hosszú és bonyolult eseménysorozatról van szó. Körültekintő elemzést ad a Vlagyimirt megelőző fejedelmeknek a kereszténységhez fűződő viszonyáról, amiből megtudhatjuk, hogy az új vallás jelentős múltra tekintett vissza. A kereszténység felvétele megfelelt a korabeli Oroszország fejlődésének, ezzel bekerült az európai államok közösségébe, és új távlatok nyíltak meg előtte. Hozzátennénk, hogy a millennium alkalmával megjelent szovjet könyvek és tanulmányok (az utóbbira lásd pl. A. P. Novoszel'cev cikkét az Isztorija SZSZSZR 1988/4. számában), amelyek Tolocsko műve után íródtak, még árnyaltabban ítélik meg ezt a kérdést.

A szerző egyik legfőbb érdemének tartjuk, hogy az óorosz történelem kiemelkedő szakaszai közti időszakot nem egységes hanyatlási tendenciaként kezeli, hanem azokon belül az egységtörekvéseket is bemutatja. Tolocsko vitatja, hogy Bölcs Jaroszláv végrendeletekor jöttek létre a széttagolódás alapjai; szerinte a centrifugális erők a Jaroszlávicsok uralkodása elején még nem voltak erősek, a kijevi nagyfejedelem

főhatalmát társai még nem vonták kétségbe, ugyanakkor a fejedelmek triumvitárusa vagy duumvirátusa alakult ki. Vlagyimir Monomah és fia uralkodása után Jaropolk kormányzását a történész szerint még csak az újabb hanyatláshoz vezető átmenetként kell kezelnünk. A kijevi nagyfejedelmi trónért vívott harc állandó és éles formát a 12. sz. 40-es éveitől öltött. A nagyfejedelmi címet megszerezve egyes fejedelmeknek időlegesen és részben sikerült az orosz területek egyesítése. Ezen tevékenységükben korábbi birtokaikra támaszkodhattak. A centrifugális és országegyesítő erők küzdelmére hatottak a fejedelemségek gazdasági-politikai érdekei, belső helyzetük (pl. Tolocsko szerint a bojár ellenzék a rosztov-szuzdali földön még gyenge volt, a novgorodi fejedelemnek pedig – és itt V. A. Janyin kutatásaira utal – az eddig feltételezettnél több hatalma volt) és a polovecek elleni harc szükségletei. Miután a kijevi trón megszerzésével induló egyesítés mellett Jurij Dolgorukijtól kezdve létezett az Északkelet-Oroszország szerepét növelni kívánó is, úgy véljük, a szerző túlértékeli Kijev korabeli lehetőségeit.

Az első tematikus rész (a 8. fejezet) a régi Oroszország és a nomád népek kapcsolatáról szól. Tolocsko rámutat, hogy ma már pontosabban meghatározható az oroszokat fenyegető polovec hordák helye. Az orosz-polovec kapcsolatról (legtöbbször harcról) a két nép belső viszonyai és az óorosz történeti események fentebb jelzett tendenciái alapján megbízható szakaszolást ad. Az oroszországi tatár hódítás következményeit a történész szerint egyes szovjet szerzők (pl. L. N. Gumilev és M. K. Karger) megpróbálják kicsinyíteni. A könyv írója kiemeli, hogy – az évkönyvek eltérései ellenére – Kijev ostroma hosszan tartott és nagy pusztítással járt, amit a régészeti leletek is alátámasztanak. A széttagolódás korabeli óorosz etnikai fejlődést a szovjet kutatók különbözően ítélik meg (9. fej.). Tolocsko szerint noha valóban létrejöttek új nyelvjárások, művészeti stílusirányzatok, mindezt azonban nem szabad abszolutizálni és a későbbi jelenségeket előrehozni. A helyi stílusok mellett létezett az anyagi és szellemi kultúrában bizonyos fokú egység is (a szerző itt D. Sz. Lihacsovra utal). A pravoszláv egyház valóban fontos szerepet játszott az óorosz államban a földek kezdeti egyesítésekor, a széttagolódás idején pedig a területek közti kapcsolattartásban és az egységtudat megőrzésében (10. fej.). Mindezt nem vonja kétségbe az sem, hogy gazdasági-politikai érdeke alapján működött együtt a fejedelmi hatalommal. Tolocska jól érzékelteti, milyen szerepe volt ebben az orosz egyházszervezet struktúrájának, az egyház részvételének a jogalkotásban és nemzetközi kapcsolatainak. A 12–13. században (követként, közvetítőként stb.) a főpapok többsége az összefogás haladó ügyét szolgálta.

Az óorosz állam politikai rendszeréről szólva (11. fej.) a mű írója körültekintően mutatja be a hatalmi szervezet sajátosságait és változását. Joggal hangsúlyozza, hogy a 11. sz. végétől a politikai élet fontos tényezői voltak a fejedelmi kongresszusok és a fejedelmek közti hierarchikus viszonyok. Az államhatalom alapintézményei – igaz, helyi keretekben – továbbra is fönnmaradtak. Könyve utolsó fejezetében Tolocsko a 10–13. századi társadalmi-politikai viszonyokat tárgyalja. Az óorosz vecsével („népgyűlés") összefüggésben elutasítja igazi népi szervként való értelmezését, kompetenciáját pedig kapcsolatba hozza a fejedelmi hatalom szilárdságával és az uralkodók és a bojárcsoportok küzdelmével. A szerző igen pontos elemzést nyújt a 945 és 1228 közti népmozgalmakról. Megállapítja, hogy a kizsákmányolás és a fejedelmi adminisztráció elleni harc a korszakban mindvégig jelen volt, és bizonyos engedményekre késztette az uralkodó osztályt. Ugyanakkor ezek a küzdelmek szervezetlenek voltak, nem volt világos programjuk, és nem magának a rendszernek a megváltoztatására, hanem „számukra kedvezőbbé tételére" irányultak. A mű írója számos példát hoz a népmozgalmaknak a feudális orosz jog kodifikációs folyamatára gyakorolt hatásáról; így az 1060–70-es évek megmozdulásainak és a Jaroszlávicsok Pravdájának, vagy az 1113. évi kijevi felkelés és Vlagyimir Monomah törvényei kapcsolatáról. A befejező oldalakon Tolocsko hangsúlyozza Kijev és a többi óorosz város kölcsönhatásának összetartó erejét. Szerinte a fő, a széttagoltság korát jellemző centrifugális erők a polocki, a vlagyimir-szuzdali és a halicsi fejedelemségekben alakultak ki. Végezetül megemlítenénk, hogy a könyv illusztrációi és mellékletei (a tatárok elleni harcról készült térkép és a fejedelmi dinasztiákat bemutató genealógiai táblázatok) jól illeszkednek a vázolt témához.

Kurunczi Jenő

DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848–1867. III. ABTEILUNG. DAS MINISTERIUM BUOL-SCHAUENSTEIN. BAND. 4. 23. DEZEMBER 1854 – 12. APRIL 1856

Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1987. 346 l.

AZ OSZTRÁK MINISZTERTANÁCS JEGYZŐKÖNYVEI 1848–1867. III. RÉSZ. A BUOL-SCHAUENSTEIN – KORMÁNY. 4. KÖTET. 1854. DEC. 23.–1856. ÁPR. 12.

Az előttünk fekvő kötet része annak a sorozatnak, amely a minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadására alakult Osztrák Bizottság és a bécsi Kelet- és Délkelet-Európa Intézet kiadásában jelenik meg 1970 óta folyamatosan, és amely célja szerint felöleli majd az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek teljes kiadását 1848 és 1867 között. A sorozat eddig megjelent darabjai a bevezető kötet mellett (Minisztertanács és Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek 1848–1867, 1970) a Buol-Schauenstein (1852. ápr. 11.–1859. máj. 17.) III. Abteilung; a Rainer Erzherzog (1861. febr. 4.–1865. június 26.), valamint a Mensdorff (1865. június 26.–1865. júli. 27.) V. Abteilung; és a Belcredi (1865. júli. 27.–1867. febr. 7.) VI. Abteilung kormány időszakát érintik.

A Buol-Schauenstein-kormányról szóló köteteket Waltraud Heindl szerkesztette és a sorozatnak ehhez a III./4-es kötetéhez Helmut Rumpler írt előszót. Az 1854 decembere és 1856 áprilisa közötti időszak első pillantásra a nyugalom és a konszolidáció szakaszának tűnik – írja. 1848 következményeit már nem lehet érezni (bizonyára úgy érti, hogy Ausztriában) és még időbe telik, amíg az olaszok, lengyelek és magyarok politikai és szociális önállósodásuknak ismét felmenő ágába kerülnek. A másik oldalon pedig a Buol-minisztérium, amely mind kül-, mind belpolitikájában a Schwarzenberg érát kívánta követni, Ausztria átalakításában nem volt olyan lendületes, mint elődje. A neoabszolutizmus rendszere a közigazgatási reformmal, a szabad földforgalom megteremtésével és az egyetemi reformmal elérte belső tökéletesítésének határát. Ennek a fejlődésnek a gyakorlati és szimbolikus csúcspontja a „trón és az oltár'' szövetségének demonstrálásaként kötött 1855. aug. 18-i konkordátum.

A nyugalom azonban csalóka, látszólagos volt. Kezdetben úgy tűnt, hogy az osztrák semlegességi politika Ausztriára nézve csökkentette a krími háborúnak és az azt kísérő világgazdasági válságnak a kedvezőtlen hatásait, a valóságban azonban éppen külpolitikai és pénzügyi zsákutcába manőverezte Ausztriát. A semlegességi politika többe került, mint amennyit az államháztartás elő tudott teremteni. Igaz, hogy az 1855-ben kirobbant állami deficitnek nemcsak a katonai kiadások voltak az okozói, a rossz termés, a textil- és vasválság, a közigazgatásra fordított egyre nagyobb kiadások és a gazdasági struktúra megjavítására fordított összegek sokkal jobban megterhelték az államháztartást. Helmut Rumpler szerint teljesen helytálló Waltraud Heindlnek az az értékelése, hogy „az államháztartás krízise nem(csak) a krími háborúban folytatott osztrák politika következménye volt, hanem hogy fordítva, az államháztartás krízise a krími háborúban folytatott osztrák semlegességi politika jelentős meghatározó tényezője volt''. (Bevezető tanulmány, XVII. p.) Bruckot mint mentőangyalt nevezték ki pénzügyminiszternek – írja Rumpler. A Bruck által kezdeményezett aktív és sikeres politika oda vezetett, hogy az 1851 óta háttérbe szorított miniszteri konferencia szerepe jelentősen megnövekedett. 1856-ban vita kerekedett arról, hogy a miniszteri konferenciát a birodalmi tanács elé sorolják-e. Ferenc József – addig folytatott politikájával szemben – a minisztertanács javára döntött. „A neoabszolutizmus elkezdte óvatosan megváltoztatni arculatát'' – állapítja meg Helmut Rumpler.

Waltraud Heindl bevezető tanulmányában mindenekelőtt Bruck hivatalba lépéséről és személyiségéről szól, egy dinamikus, energikus emberről, akinek minden kérdésről volt véleménye. Biztosan uralta a „gazdasági-, pénzügyi- és kereskedelempolitikai" területet és ezeknek az érdekeit a többi tárcáknál is érvényesítette. A legnagyobb erőssége azonban „az ifjú császár befolyásolásának virtuóz technikája'' volt. (X. p.)

Bruck hivatalba lépése után a jegyzőkönyvek tanúsága szerint a tárgyalt témák között megszaporodtak a gazdasági és pénzügyi vonatkozásúak. Emellett a konkordátum megkötéséig a másik fő téma a vallás, mindenekelőtt a katolikus vallás volt. Ez a két kérdéskör szignifikánsan megmutatja ennek a rövid történelmi időszaknak az alaptendenciáit: egyfelől gazdasági modernizálás, másfelől a katolikus egyháznak tett koncessziók révén az abszolutista rendszer megszilárdítása, „bebetonozása''.

A két fő témakör mellett a minisztertanácsi üléseken a legnagyobb teret a közigazgatás és a hivatalok kérdései foglalták el. A nagy közigazgatási reform már lezárult, így a legfontosabb ilyen jellegű kérdések a Lombard-Velencei Királyság kapcsán merültek föl. A napirendi pontok között azonban a közigazgatást és a hivatali apparátust érintően gyakran találkozhatunk nyugdíjazásról, fizetésről, fizetéskiegészítésről, bérpótlékról, tandíjról, uniformisról és a hivatalnokok kitüntetéséről hozott határozatokkal, vagyis privilégiumokkal, amelyeket ez a neoabszolutista kormányzat számára nagyon fontos réteg élvezett. Ezek rutinkérdések voltak, amelyek nem váltottak ki a minisztertanács tagjai körében nagyobb vitákat.

1848 problémája már egyre kevésbé foglalkoztatja a minisztertanácsot. Még feltűnik ugyan néhányszor mint napirendi pont: javak konfiskálása Magyarországon és az olasz tartományokban, kegyelmi kérvények elfogadása vagy elutasítása.

Külpolitikai kérdések alig kerültek a minisztertanács elé, lévén, hogy a császár az ezekben való döntést más grémiumoknak tartotta fönn. A krími háborút illetően csak az ultimátum formájában megfogalmazott osztrák békefeltételekre válaszul adott orosz békefeltételeket hozták a minisztertanács tudomására. A háború kísérőjelenségei és következményei azonban világosan tükröződnek a jegyzőkönyvekben. (Pl. olyan formában, hogy kiviteli tilalmat vezettek be fegyverre, ólomra, salétromra, kénre, kovácsoltvasra, acélra, kaszára, lóra.)

A mozgósított hadsereg anyagi terheit az államháztartás 1855-ben már nem bírta elviselni. Brucknak tulajdonítják azt a mondatot, hogy „Isten tartsa fenn az osztrák hadsereget, én, a pénzügyminiszter már nem tudom". (XV. p.) Heindl foglalkozik ennek a kilátástalan gazdasági helyzetnek az okaival és Brucknak a válságból való kilábalás érdekében tett intézkedéseivel, a valutaszanálási programmal és a Credit-Anstalt megalapításával.

Amennyire kevéssé jelenik meg a külpolitika, annyira fontos helyet foglal el a közlekedés, vasútépítés. Heindl hangsúlyozza, hogy Bruck a vasútépítést nemcsak a birodalom infrastruktúrájának javítása érdekében szorgalmazta, hanem ezzel politikai – külpolitikai céljai is voltak. Ezt azonban bővebben nem tárgyalja, pusztán arra szorítkozik, hogy a Bruck minisztersége idején épült fontosabb vasútvonalakat felsorolja.

Waltraud Heindl a bevezetőben egy egész fejezetet szentel az állam és egyház viszonyának, a konkordátum megkötésének és következményeinek. „Ha a konkordátumot nagy politikai államprogramnak tekintjük, amelyben az egyház és az állam az addigi értékrend fenntartására szövetkezett, akkor ennek a házassági törvénynek a megkötése, amelyben az állam ilyen nagy engedményeket tett az egyháznak, természetes következmény és koncesszió" – írja. (XXXII. p.) A vallási kérdések súlyát jelzi, hogy bár a kötetben mindössze 8 irat foglalkozik a konkordátum előkészítésével, ezek a kötet terjedelmének körülbelül negyedét teszik ki.

A kötet 79 minisztertanácsi jegyzőkönyv iratait tartalmazza, átlagosan 4–5 napirendi pontot. Ezekből elenyészően kevés a magyar vonatkozású. A témák: 1. 1848: a politikai „bűnösök" javainak konfiskálása és a Kossuth-bankó birtoklásának megtiltása és büntetése; 2. közigazgatás, hivatal, bíróság: urbáriális bíróságok felállítása, a kerületi bíróságok pecsétjéről Bach rendelete, a kereskedelmi minisztériumhoz tartozó hivatalnokok egyenruhája, hat erdélyi igazságügyi alkalmazott és egy Árva megyei bíró nyugdíjemelése; 3. egyházak: tárgyalások a magyarországi evangélikus egyházi ügyekről, az ungvári katolikus gimnázium ügyeinek szabályozása, néhány közösség visszaadása a görögkatolikus egyháznak; 4. infrastruktúra: a Szeged-Temesvár vasútvonal kiépítése.

Az iratok jegyzetelése nagyon alapos, visszautaló és korrekt. A kötet használatát elősegíti egy elavult kifejezéseket tartalmazó, a minisztertanácsok résztvevőinek jegyzéke, a jegyzőkönyvek és mellékletek kronologikus jegyzéke, és névmutató.

Mint a sorozat eddig megjelent kötetei mindegyikénél, ennél is közreműködött magyar lektor. A kiadó köszönetet mond Sashegyi Oszkárnak ezért a munkájáért.

Kozári Monika

DIE HABSBURGERMONARCHIE 1848–1918.

Herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Band V. Die bewaffnete Macht
Wien, 1987, 864 oldal

A HABSBURG-MONARCHIA 1848–1918.
Szerkesztette A. Wandruszka és P. Urbanitsch. V. kötet. A fegyveres erők.

A hadügyek és a hadtörténet rendkívül szerteágazó, hatalmas problémakörét mindössze négy szerző dolgozza fel az Osztrák Tudományos Akadémia nevével fémjelzett, a Habsburg-monarchia történetét tematikus rend szerint megvilágító, ismert és egyre inkább elismert sorozat legújabb kötetében, mégis a részletekben szinte kimerítő, eleddig konkrét vizsgálat tárgyát nem képező problémák hosszú sorának gyakran önálló levéltári kutatásra támaszkodó ábrázolását veheti kézbe az olvasó. A nagyszabású vállalkozás megalapozottságát, tartalmilag és formailag egyaránt gondosan megtervezett voltát mindenképpen kellően méltányolnunk kell.

Összességében a kötet lényeges előrelépést jelent a témakör eddigi, kiterjedt irodalmához képest, az utolsó évtized jelentős teljesítményeit is beleértve (Schmidt-Brentano: Die Armee in Österreich, Allmayer-Beck–Lessing: Die k. (u.) k. Armee 1848–1918, Rothenberg: The Army of Francis Joseph stb.). Éppen ezen utóbbi körülményt figyelembe véve volt talán a legnehezebb dolga Johann Chr. *Allmayer-Beck*nek, hiszen témájáról (A fegyveres erők az államban és a társadalomban) szinte mindent és mindenféleképpen megírtak már. Ezekre az előzményekre támaszkodva és szerencsés módszert választva: főként katonák sokszor kiadatlan naplóiból és visszaemlékezéseiből, valamint a gazdag választékú egykorú és későbbi katonatémájú szépirodalomból bőséggel merítve volt képes sokoldalú tablót rajzolni. Már a fejezetcím megfogalmazása mutatja, hogy a szerző meg akarja haladni a szűken értelmezett hadtörténetet. Az újabb kutatások mindenütt ebbe az irányba haladnak, gondoljunk csak az itthon is jól ismert Brooklyn College sorozatra: „War and Society in East Central Europe''. Allmayer-Beck nyilvánvaló szándéka, hogy a társadalom- és politikatörténet részeként, azzal szoros kölcsönhatásban tárgyalja a tulajdonképpeni hadtörténetet.

Figyelmét joggal koncentrálta arra a sajátos szerepre, amelyet a hadsereg ebben a birodalomban betöltött: tudatosan és meghirdetetten az *összmonarchia* eszméjének hordozója volt, egy soknemzetiségű államban, amelyben a nemzeti gondolat birodalomromboló, a hadsereg viszont a nemzetek felettiség szimbóluma, a nemzetfelettiség megtestesítője. Szorosan összefüggött ezzel a másik, nem kevésbé jellemző sajátosság, a hadsereg túltengő belső funkciója, monarchia-összetartó, dinasztiavédelmező, rendfenntartó hivatása, amely éppen 1848 és 1918 között olyannyira meghatározó. Elsődlegesen nem azért, mert nincs háború (hiszen 1859-ben és 1866-ban volt), hanem mert erre szánták, itt volt nélkülözhetetlen és ezt a funkciót tudta sikerrel betölteni. A szerző negatívan értékeli ebben a vonatkozásban a dualizmus kialakulását, dezintegrációs jelenségként írja le a honvédség intézményének létrejöttét – a közjogi hátteret a hagyományos osztrák felfogásban prezentálva – és tisztán „szakmai'' alapon bizonyára nem egészen jogtalanul.

A belső funkció ábrázolásakor a kezdet és a vég leírása kívánna harsányabb színeket. A kezdet: a hadsereg és a társadalom mély szakadéka, amit a forradalmak kegyetlen elfojtása okozott, éppígy az a sokkhatás, óriási presztizsveszteség, amit a szerencsétlen háborúk, főként az 1866-os idézett elő. Mert hiába állították Benedeket és társait hadbíróság elé és varrták a nyakukba az egész felelősséget, az osztrák-németség végleges megoszlása osztrák patriótákra és német nacionalistákra Königgrätznél keletkezett; a német birodalom iránti tisztelet együtt járt a *liberalizálódó* Habsburg-monarchia iránti megvetéssel. E legutóbbi körülmény szervesen illeszkedett a polgári elemek hadseregen belüli megjelenéséhez és erősödéséhez, amiről viszont Allmayer-Beck kellőképpen tájékoztat. Úgyszintén kevéssé van kidolgozva az, hogy halványul el már a századfordulótól kezdve a hadseregnek, mint az összmonarchiai patriotizmus iskolájának szerepe. Elég talán utalni arra, hogy némely katonai vezetők is, akik éppen a háborúra akarták készíteni a hadsereget, felismerték a nemzeti követelések bizonyos létjogosultságát (gondoljunk Pitreich hadügyminiszterre).

A k. und k. hadsereg monografikus részletezésű, hadügyi szempontú leírására Walter *Wagner* vállalkozott a kötet nagyobbik felét kitevő tanulmányában. Anyagát az 1848–66 és 1866–1914 közötti periódusokat különválasztva tagolta két azonos szerkezetű részre, mindkettőnél csaknem két tucatnyi alfejezetet elkülönítve és azokon belül a kronologikus kifejtést alkalmazva. Bár sokat meríthetett a korábbi szakiro-

dalomból (így pl. a legfelső szintű irányítás és adminisztráció különféle szerveinek az átlagolvasó számára követhetetlen bonyolultságú és az egész korszakon át szakadatlanul folyó átszervezéseit a bécsi hadügyminisztérium történetéről publikált saját korábbi műveire támaszkodva rekapitulálhatta), a hadügy szinte minden részletére egyformán kiterjedő ismertetés számos alkotóelemét csakis speciális levéltári célkutatásra alapozva világíthatta meg.

Az így összeállt anyag imponálóan gazdag volta feltétlen elismerést érdemel. Sokáig megkerülhetetlen kézikönyvként szolgál majd minden érdeklődő részére. Ám éppen az enciklopédikus (vagy másként fogalmazva: extenzív) teljességre törekvésből fakad Walter ábrázolásának szembetűnő gyengéje is: amíg kimerítően informatív számos – nem-specialista számára esetleg akár kuriózumnak ható – részben, addig aránytalanul tömörebbre sikerültek az igazán széles történeti érdeklődésre számot tartó fejezetek. Így van ez a tulajdonképpeni hadtörténettel (a hadjáratok és háborúk, valamint tágabb összefüggéseik leírása), a hadügyi és külpolitikai stratégiai tervezés viszonyával, vagy akár a hadügy anyagi alapjainak, a költségvetésnek érdemi, nem pedig a kimerítően tárgyalt adminisztrációs vonatkozásaival kapcsolatban. Sajnálatos tény, hogy teljesen kimaradt a hadsereg felkészültségének, esetleg fegyverzete színvonalának európai összevetésben való bemutatása, a tárgyalt időszakban meginduló, majd gyorsan eszkalálódó általános fegyverkezési versenynek és a Monarchia abban elfoglalt helyének megvilágítása. Több segítséget várna az olvasó a leíró jelleggel közölt adathalmazok értékeléséhez is.

Külön fejezetet és méltányos terjedelmet kapott a kötetben a magyar honvédség dualizmuskori története, amelynek megírására *Papp* Tibor, a témakör korábbi feldolgozója vállalkozott. Szövegének szerkezete alapjában azonos a főrész, Walter szövegének beosztásával. Az önálló magyar hadszervezet létrejöttének konkrét körülményeit, a honvédség korabeli jellegzetességeit megvilágító bevezető részt követően ugyanis arányos jellemzést nyernek az országos és regionális irányítószervek, a hadkiegészítési szervezet, a kiképzési rend, felszerelés, fegyverzet stb. stb. problémái. Papp Wagnernél több figyelmet fordít a társadalomtörténeti vonatkozások számbavételére (pl. a tisztikar összetételével kapcsolatosan), akárcsak az általános politikai háttér ismertetésére, ezért e kötet olvasója számára a honvédség története szervesebben illeszkedik a kor magyar történetébe, mintsem a közös hadseregé a dualizmuskori birodalom köztörténetébe.

Ugyanígy modernebb szemléletével tűnik ki a haditengerészetről készült önálló fejezet, az ifjabb osztrák történetírói nemzedékhez tartozó Lothar *Höbelt* sikerült munkája. Nála adottság témájának széles nemzetközi háttérbe helyezése, az összehasonlító szempont következetes alkalmazása, akárcsak a természetesen nagy gonddal összegyűjtött szakirodalmi adatok meg az általa újonnan feltárt források tényeinek távlatos értékelése.

A kötet kiállítása a sorozattól már megszokott magas színvonalú; a sok színes térképmelléklet, számos mutató nagyban megkönnyíti az érdeklődők eligazodását.

Palotás Emil

WIRTSCHAFTLICHE UND POLITISCHE INTEGRATION IN EUROPA IM 19. UND 20. JAHRHUNDERT

In.: Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft, Sonderheft, 10.

Vandenhoek und Rupprecht in Göttingen, 1984. 308 l.

GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI INTEGRÁCIÓ

Helmut Berding a kötet szerkesztői előszavában jelzi, hogy a Deutscher Zollverein megalapítása 150. éves évfordulójának évében különösen időszerű az integráció kérdéskörének történeti távlatú áttekintése, minthogy „az Európai Gazdasági Közösség (EGK) válsága újabb tetőpontjához érkezett el" és „az európai integráció folyamata végérvényesen megrekedt" (7. o.). A szakirodalomban élénk vita folyik arról, milyen feltételek kedveznek az európai integráció folyamatának, melyek gátolják a továbblépést. Abban is eltérnek egymástól a nézetek: gazdasági kényszer vagy politikai döntések határozzák-e meg a folyamat menetét, ám úgy tűnik, senki sem tud kivezető útra találni (uo.). Az EGK megalakulása idején még az a nézet uralko-

dott, hogy a gazdasági egyesülésnek kikerülhetetlen vele járója lesz Európa politikai integrálódása. Az 1983. decemberi athéni, majd az 1984. márciusi brüsszeli csúcstalálkozók után még inkább csökkent a remény, hogy a kormányok képesek és óhajtják is az európai integrációs folyamat előbbrejuttatását – véli Berding. Éppen emiatt célszerűnek látja a megvalósult vagy csupán tervezett integrációs folyamatok összehasonlító vizsgálatát, mert így talán új távlatok nyílhatnak meg. Ez indította a tanulmánykötet összeállítására, amelyben az Európai Integráció Munkaközössége 1983. július 3–6. között a Giessen melletti Rauisch-Holzhausen várban rendezett vitaülésen megbeszélt 14 tanulmány lényegére tömörített változatát bocsátja közre.

Sidney *Pollard*: Az európai integráció problémái a 19. és a 20. században c. – magyar szerzők műveit is hasznosító – írásában megállapítja, hogy a gazdasági integráció fogalmán a kortársak és a történészek mindig a közlekedési és hírközlési eszközök, valamint az áruk tömegtermelése által a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok javítását értették. Ugyanakkor azonban a vámkorlátozásoktól és a külkereskedelmi tilalmaktól való szabadulás terén az egyes államok csupán vonakodva jártak el. Meglehetősen elterjedt nézet szerint a fejlettebb országokkal való szorosabb gazdasági kapcsolatok és a tőkeexport kedvezően hatottak a nyersanyagokban és mezőgazdasági termékekben gazdag, szegényebb országokra, és gyorsították iparosodási folyamatukat. Pollard kételkedik abban, hogy ezek a hatások hasonlóképpen előmozdították-e a gazdagabbak előrelépését is, legalábbis Európa keleti és délkeleti részeinek államaiban a 20. sz. közepéig. Szerinte még felderítésre vár, volt-e és mekkora szerepe a fellendülésben a Zollverein vagy EGK típusú vámuniónak, mert nem fogadja el fenntartás nélkül azt a nézetet, amely szerint a vámunió elősegíti a gazdasági növekedést. A gazdasági integrálódás más formáit (tőkekivitel, szabad munkaerővándorlás, valuták egységesítése stb.) a vitaülésen csak röviden érintették, holott a valuták egységesítése terén a modern állam nagyobb szuverénitást igényel, mint régebben. (Csak közbevetőleg jegyezzük meg, hogy Pollard nézetei a nagybritanniai tőkés álláspontot tükrözik).

Roger *Dufraisse*: Európa „hegemoniális" integrációja I. Napóleon alatt c. írása azt – a szakirodalom által már megcáfolt nézetet – vallja, hogy Napóleon mindkét gazdasági koncepciójának (az ún. kontinentális rendszer, majd a kontinentális zárlat koncepciója) forrása a francia forradalom volt, nem pedig a francia császárság gazdasági érdekeinek minden más államé fölé helyezése. Abban viszont a szakirodalommal egybehangzóan egyetérthetünk Dufraisse-szel, hogy Napóleon Anglia ellen kívánta egyesíteni Európa erőit, és távol állt tőle valamiféle európai szabadkereskedelmi övezet létrehozásának a szándéka. Ehelyett Európa szervezett gazdasági leigázására törekedett Franciaország égisze alatt, gazdasága monopolhelyzetének biztosítása végett. Ugyanakkor – Dufraisse vitatható felfogása szerint – a napóleoni dinasztikus hatalmi törekvéseknek – főleg a kontinentális zárlatnak köszönhetően – életrekelt az európai államok gazdasági szolidaritása lehetőségének eszméje. Ez a nézete – az akkori államok társadalmi-gazdasági-politikai viszonyainak ismeretében – a mai integrációs nézetek visszavetítésének tekinthető. Ezzel szemben csak egyet lehet érteni azzal, hogy Napóleon hatalmi expanziója – legalábbis egy ideig – valóban hozzájárult – a hadsereg és a belső piac igényeinek növekedése révén – a gazdasági infrastruktúra javításához. Ugyanakkor a protekcionista vámtarifa óvta a francia termékeket a külföld áruival szemben. Ez a kettős szempont határozta meg egyébként a 19. sz. első felének gazdasági gondolkodását – bizonyos megszorítással – még az angolt is. A napóleoni uralom alatt szerzett tapasztalatok ösztönözték – legalábbis a szerző szintén vitatható nézete szerint – a német államokat a Deutscher Zollverein alapítására.

Hans Werner *Hohn*: Hegemónia és integráció. A Vámegyletben betöltött porosz vezető szerep feltételei és következményei c. írásában valamennyi történelmi hatóerő együttes és kölcsönhatásos figyelembevételével ismételten hangsúlyosan emeli ki, hogy a Zollverein szigorúan föderalisztikus szerkezete és az egyes államok vétójoga ellenére – a német államok gazdasági helyzetéből és gazdaságpolitikájából, pontosabban azok különbözőségeiből folyóan – a gazdasági egységesítés folyamata kezdettől fogva egyértelműen porosz túlsúllyal formálódott. 1848–1849-ig ez a hegemónia legtöbbször konfliktus-szabályozóként hatott, mert nem lépte túl a szerződésekben rögzített határokat. 1850 óta új helyzet alakult ki. Poroszország immár legtöbb partnerével szemben ultimátumszerű fellépése partikuláris ellenerőket mozgósított és ebből következően az 1850-es évek a Zollverein stagnálásának évtizedeként jellemezhetők. Poroszország gyors gazdasági fejlődése és hegemóniájának kiépítésére tett döntő lépései a Zollvereinben is éreztették hatásukat, mert a sokkal gyengébb fejlődésű Habsburg-monarchia nem tudott ellensúlyként fellépni. A német polgárság nagy része a partnerállamokban is fontosabbnak tartotta Poroszországot gazdasági szempontból, mint a politikai hegemónia tekintetében. Poroszország liberális gazdasági elveken nyugvó gazdaságpolitikája po-

litikai hatalmi törekvéseit segítette. A többi német állam polgársága pedig gazdasági érdekei miatt törekedett a német egységre. Ezen a tendencián a Habsburgok és a német középállamok ellenállása a 60-as években nem tudott változtatni. Poroszország még a korábbinál is erőteljesebben érvényesítette gazdasági fölényigényét az ellenállókkal szemben. Erőteljes gazdaságnövekedésből következően növekvő exportorientáltsága a nagy európai piacra utalta. A német államok polgársága emiatt is a porosz állami vezetés mögé állt. A kisnémet egységkoncepció fontos tényezője volt a gazdasági hegemónia és kisugárzó hatása Közép-Európa államainak társadalmi, gazdasági struktúrájára. A gazdasági vezetőszerep segítette a kisnémet „Obrigkeitsstaat"-ban a militarista hagyományok még erőteljesebb érvényesülését, holott az adott történelmi időpontban – véli Hahn –, elképzelhetők voltak a vezetőszerep más megoldásai is. Ezek felsorolása után bírálja a szakirodalom ama termékeit, amelyek még napjainkban is az eredményes integrációs folyamat példájaként aktualizálják a Zollvereint a hegemoniális integrációs struktúrák ambivalens következményeinek figyelembevétele nélkül.

Rolf H. *Dumke*: A német Zollverein, mint a gazdasági integráció modellje c. tanulmányában bizonyos mértékig folytatja Hahn gondolatmenetét és hangsúlyozza: fontos történeti tények szólnak az ellen, hogy közvetlen következtetéseket vonjunk le a történelemből. Elhamarkodott állítás a Zollvereint a gazdasági integráció prototípusának tekinteni. Az 1860-as közép-amerikai integrációs törekvéseinek elemzése arra int, hogy másképpen értékeljük a vámunió szerepét a fejlett és másképp az ún. fejlődő államok esetében. Ha eme feltevés történetileg igazolást nyer, akkor a Zollverein és az EGK a vámuniómodell két történetileg eltérő megnyilvánulásaként hasonlítható össze. A vámunió-modell és a modernizáció kezdete részben összhangban van, részben kiegészíti egymást. Angol és amerikai szakirodalom behatő elemzése után Dumke megállapítja, hogy a Zollverein folyamatában politikai-gazdasági és fiskális szempontok egymással összefonódva érvényesültek. A modernizáció kezdetén a hangsúly a változás összetettségén van, nem csupán a gazdasági tényezőn. A Zollverein történeti mozzanatai közvetlenül, mechanikusan nem vihetők át az EGK-re. A két történeti képződmény között nagy az eltérés. A Zollverein elsősorban politikai döntés volt, míg a gazdasági integráció csupán a vele járó szerepét töltötte be. Már pusztán emiatt sem válhat közvetlen hivatkozási alappá az Európai Unió felépítésével és további fejlődésének esélyeivel kapcsolatban.

Klaus *Megerle:* Német közép- és kisállamok gazdasági integrációja és politikai orientálódása a birodalomalapítás előterében c. írásában szembeszáll ama nézetekkel, amelyek szerint Bismarck kisnémet egység-koncepciója az európai integráció történelmi mintája lehetne. Bizonyítani kívánja: lehetséges eredményes együttműködés szuverén közép- és kisállamok, valamint a nagyobbak között bizonyos határok közé szorított gazdaságpolitika terén. Ma eme két tényező interdependenciája különösen időszerű, minthogy az 1950-es évek „Európa-eufóriája letűnt, az EGK egyik válságból a másikba tántorog, és nehézségek új dimenziói tárulnak fel anélkül, hogy bárki is túl sok bizalmat előlegezzen az európai integráció előrelépésének" (102. o.)-véli Megerle –. Emiatt látja indokoltnak ama kérdés többoldalú megvilágítását, vajon a gazdasági, ill. a politikai eszközökkel létrehozandó integráció közül melyiké az elsőbbség? (Csak közbevetőleg jegyezzük meg, hogy ilyen merev szétválasztást nem tartunk a történeti valóságot helyesen tükrözőnek és így indokoltnak sem). Megerle – Wolfram Fischer nyomán – úgy látja, hogy a középállamokat nagyon is jól felismert önérdekük hajtotta a német egység felé, jóval korábban, mintsem az porosz törekvések formájában jelentkezett volna. A porosz érdekek elhatalmasodásával szembeni ellenállásban is ez az önérdek fejeződött ki. Egyes délnémet államok még 1875-ben is magasabb arányban részesedtek Németország ipari termeléséből, mint Poroszország, vagy akár a Rajna-vidék. Ugyanakkor az infrastruktúra 1848 előtti fejletlensége miatt nagy mennyiségű agrártermékeket importáltak Poroszországból, mert hasonlóra, az említett objektív nehézség miatt a Habsburg-monarchiából és Oroszországból még nem volt akkora lehetőségük, mint később, amikor már fejlettebb infrastruktúra állt rendelkezésre. 1871-ig az egymással is viaskodó német kis- és középállamok Poroszország és a Habsburg-monarchia között lavírozó, a feltörő burzsoázia érdekeit és liberális pártjaik egyes csoportjainak egymástól eltérő koncepciójú politikáját a gazdasági szempontok mellett a szuverénitás biztosításának a célja is vezette. 1868 és 1870 között a déli német államokban a porosz hatalomkifejtés akkora szorongást váltott ki, hogy a kisnémet egység a porosz-francia háború eredménye nélkül aligha jöhetett volna létre.

Peter *Theiner*: Közép-Európa-tervek a wilhelminus Németországban c. írásában Guillaume de Molinari – Bismarck által elvetett – vámuniós tervének ismertetése után sorra veszi az 1879 és 1915 között felmerült „Közép-Európa"-terveket, köztük – tudjuk – a Magyarországi Antiszemitapárt, majd később az All-

deutscher Verband, utána pedig az NSDAP eszmei megalapozásához fontos elemekkel hozzájáruló fajelméleti megalapozású Paul de Lagarde-féle nézeteket is. Kiemelten és részletesen szól arról, hogy Caprivi menynyire komolyan vette a „Mitteleuropa"-terveket, sőt az „Európai Egyesült Államok" eszméjével is barátkozott. A számításba vett nyugat-európai országok – elsősorban Hollandia és Belgium – azonban határozottan elvetettek minden ilyen elképzelést. A Mitteleuropa koncepció azonban ismételten felbukkant, hol a flottapropagandában, hol Gustav Schmollernél, hol a Julius Wolf 1904-ben alapította „Mitteleuropäischer Wirtschaftsverein"-ben, 1911 után Walther Rathenaunál. Legnagyobb visszhangra azonban a Friedrich Naumann-féle Mitteleurópával együtt – a magyar szakirodalom Theiner nézeteivel fő vonásaiban egyezően már régebben elemzéseket közölt. Nem mulasztja el Theiner Bethmann-Hollweg September-programjának (1914. szept. 9.), Falkenhayn 1915 augusztusi, Bethmann-Hollweghez küldött emlékiratának ismertetését sem. Naumannétól Falkenhaynéig terjedően az imperialista-militarista „Mitteleurópa"-tervek közös vonása, hogy enyhébbek voltak a pángermánokénál. Theiner sajnálja Naumann tervének bukását, mert véleménye szerint több részlete előképe lehetett volna a nemzetek fölötti integrációnak nem csupán gazdasági, hatalmi-politikai, kulturális vonatkozásban, hanem a nemzetiségi kérdés megoldása terén is. Emlékeztet arra, hogy a Páneurópa-koncepció ellensúlyozására a weimari köztársaságban ismét felmerült Naumann terve a német gazdasági expanziós tervek és békerevíziós törekvések támogatása érdekében. Maga a német történetírás és publicisztika is gondoskodott eme gondolat ébrentartásáról egészen Hitler hatalomra jutásáig.

Peter *Krüger*: Egy európai gazdasági közösség kezdeményei Németországban, az első világháború után c. írása szerint 1924–1925-ben teremtődtek meg először – meglehetősen bizonytalan alapon – az európai vámunió vagy gazdasági közösség feltételei, bár már akkor is tisztában voltak az integrációt ma is nehezítő körülményekkel (agrárpiac, valutáris viszonyok, nehézipar, közbülső vámok, védelmi igények stb.) 1928-ig voltak esélyei a kezdeteknek. A szervezett kapitalizmus nem csupán Franz Eulenburg Hilferding tervei között szerepelt, hanem a konjunktúrára érzékeny és kevésbé, lassabban alkalmazkodni képes nehézipar egyes köreiben is visszhangra lelt. Ezek a körök európai kartellek életrehívásában látták ez egyesítés és a hosszú távú termékelhelyezés biztosítékát, mivel tőkekoncentrációjuk mértéke ekkor már túllépett az államhatárokon, és szervezettségük is egyre nőtt. Legkésőbb az SPD és a szakszervezetek csatlakoztak az integrációs elképzelésekhez, szociálpolitikájuk továbbfejlesztése érdekében. Nemzetekfölötti koncepciójuktól eltérően Hilferding amellett szállt síkra, hogy Európa vessen el minden, bármely más nemzet, vagy gyarmati nép kultúrájának, emberi jogainak elnyomására irányuló törekvést. Már az 1920-as évek közepén kiderült azonban, hogy az egyes országok fejlődési különbségeiből akadó érdekeltérések miatt egységes vámterület Európában nem hozható létre. Ekkor egyes német közgazdászok az integrálást az ipari nyersanyagtermeléssel óhajtották elkezdeni, majd főként a vasiparban a félgyártmányokéval folytatni, késztermékekkel befejezni, míg a mezőgazdaság terén sokkal óvatosabban kívántak eljárni. Fenn akarták tartani a vámkorlátokat az Európán kívüli államokkal szemben – a Zollverein mintájára –. Tudták, hogy elképzeléseik angol, amerikai ellenállásba ütköznek, de az európai vámközösséget és gazdasági együttműködést a kontinens gazdasági gyógyulásának orvosszereként kezelték. Krüger szerint 1925–1928 között – legalábbis Németországban – megvoltak az integrációs kísérletek feltételei, de 1928 (a Beneš–Schubert közötti tárgyalások meghiúsulása), még inkább a Brüning-éra óta lanyhult, majd elhalt az európai vámunió és gazdasági integráció eszméje.

Hans-Jürgen *Schröder*: Az Amerikai Egyesült Államok ellenállása az európai integrációs törekvésekkel szemben az 1929–1933 évi világgazdasági válság idején c. tanulmányának már a címe pontosan megjelöli tartalmát. Az USA expanzív gazdasági befolyását Európában az I. világháború után – Németországra építve – a szabad verseny alapján kívánta érvényesíteni, egyes közép-európai protekcionista törekvésekkel szemben is. Az 1929. évi válság eme gazdaságpolitikai alapelve pilléreit megrendítette ugyan, de az USA politikai súlya Európában akkora volt, hogy közvetlen ellenrendszabályt még nem tartott indokoltnak. A németek ugyanis Hitler előtt változatlanul kitartottak az USA-ra támaszkodó gazdasági stratégia mellett, és nem voltak hajlandók segíteni a francia biztonsági rendszer megszilárditását (pl. a Páneurópa-terv révén). Az USA nem tartott kívánatosnak valamiféle német–francia összefogásra épülő – állami szinten jelentős – kontinentális Európa-kartell képződményt. A Hoover adminisztráció, főként a State Department azonban az 1931. évi – Romániával és Magyarországgal kötött – német egyezményekben veszélyeztetve látta a legnagyobb kedvezmény elvét, és mihelyt maga mögött tudta Argentina tiltakozását eme szerződések ellen, diplomatikusan kifejezte aggályait (1932. május 28-i jegyzék), ami Brüning külpolitikai vereségét jelentette. A

náci Németország közvetlenül folytatta és tovább bővítette Brüning délkelet-európai gazdaságpolitikáját (1934 februárjában szerződés Magyarországgal, májusban Jugoszláviával), noha más konjunkturális és belpolitikai feltételek között. Felmondta az USA-val 1923-ban kötött szerződését is. Az USA így ekkor már nem tudta közvetlen meggátolni a német nagytérpolitika kialakulását. Amikor pedig Németország Latin-Amerikában megtörte az USA „informal empire"-jét, Washington megszüntette a nyitott kapu politikáját Délkelet-Európában is, és hozzáfogott a náci nagytérgazdaság kifejlesztését gátló stratégia kidolgozásához, ámde az európai nagyhatalmak ellenállása miatt csak 1946–1947-ben, a kialakulóban levő hidegháború légkörében kapcsolhatta össze az USA gazdasági és politikai újjáépítési programját Nyugat-Európa integrációjával úgy, hogy eme folyamat ne befolyásolhassa negatívan az amerikai politikát, elsősorban gazdasági érdekeit.

Alfred *Kube:* Külpolitika és „nagytérgazdaság". A Délkelet-Európa gazdasági integrációjára irányuló német politika 1933-tól 1939-ig c. tanulmányban – a szakirodalomban eddig felmerült különféle nézetektől eltérően – úgy látja, hogy a Délkelet-Európa integrációjára irányuló német politikának nem elsősorban ideológiai, hanem inkább politikai döntési folyamata feltételeinek motívumait kell vizsgálni. Ennek megfelelően elsősorban a „Harmadik Birodalom" első éveiben Délkelet-Európával összefüggésben kialakult elképzeléseket veszi sorra, elemző kritikával. Megvilágítja Göring és Schacht közös külgazdasági programja, a „Vierjahresplan" kidolgozásának indítékait, céljait, majd 1935 eleje óta már a belső gazdaságé mellett a fegyverkezés céljait szolgáló funkcióját is. Hitler 1936. április 4-i titkos rendeletével adta áldását Göring hadicélokat szolgáló gazdasági terjeszkedési tervére. A kezdeti sikerek után azonban 1937 végére kiábrándulás vett erőt Göring törzskarán, mivel a balkáni erőforrások nem tudták kielégíteni a németek megnőtt igényeit. Így azután Spanyolországban és Kínában – Vierjahresplan-szervezetek létesítése révén – kerestek lehetőséget a nyersanyagigények megfelelő mértékű kielégítésére. Göring 1938. április 5-i előterjesztéséig a „Harmadik Birodalom" politikai vezetése nem értett egyet az autark „nagytérgazdaság" – elgondolással, amely, mint Göring július 16 án nyíltan bevallotta, a háborús előkészületek eszközéül szolgált. Ezt követően Kube a német gazdaságpolitikai módszerek radikalizálódásának tüneteiként taglalja az új politikai irányvonal hatását Jugoszláviára és Bulgáriára, majd gazdagon dokumentálva igazolja, hogy a nagytérgazdasági koncepció 1939 közepére csődbe jutott. Addig azonban Hitler „élettér"-elméletének támaszául szolgált.

Werner *Abelshauser*: A Kis-Marshall-terv. Kereskedelmi integráció belső európai gazdasági segély révén 1948–1950. c. írása a kötet minden írását messze felülmúlóan gazdag statisztikai dokumentációval bizonyítja a két Marshall-terv lényegéről, céljaikról szóló megállapításait. Az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (OEEC 1948. ápr. 16.) clearing-unios törekvéseinek Nagybritannia vonakodása miatt bekövetkezett meghiúsulása, továbbá az az 1948-ig szerzett tapasztalat, amely szerint a dollársegély egymagában nem képes visszaállítani az európai kereskedelemben az USA óhajtotta multilateralitást, arra késztette az USA vezetését, hogy túllépjen a nyugat-európai bilateralizmuson. A két Marshall-terv az USA által a háború alatt folyósított segélyszállítás folytatása volt a háború után is. A nagy Marshall-terv mechanizmusa annyiban járult hozzá az Európán belüli kereskedelmi összefonódáshoz, hogy nem csupán amerikai eredetű árukat szállított a segélyre szorulóknak, hanem az USA által európai államokban vásároltakat is, bár ez nem volt nagy mennyiségű. A nagy Marshall-terv bilaterális megegyezés volt az USA és a mindenkori európai résztvevők között. Ebből következett, hogy az európai „nettohitelező" államok (Nagybritannia, Belgium, Luxemburg, Olaszország, Svédország, Törökország és Bizonia) az adós európai államokkal szemben azonos hitelező-adós viszonyban voltak, mint az USA és egész Európa. Az első években nem sikerült a kereskedelmi forgalom reális versenyfeltételeinek a helyreállítása. Emiatt került sor 1949 júniusában Párizsban a Kis-Marshall-terv felülvizsgálatára. Ezt követően a segélyben részesülő államok ott vásárolhattak, ahol a legolcsóbban és a legkedvezőbb fizetési feltételek mellett tehették. Az USA nemcsak Európában törekedett teljesen szabad külkereskedelmi versenyre, hanem Európa és Észak-Amerika között is, és ennek elfogadása volt a további segélynyújtás feltétele. Különösen Nagybritannia tiltakozott a terv ellen, hiszen a leggyengébben rendelkezett fölösleggel, és így a segélyalapból a jövőben kevesebbet remélhetett. 1949. szept. 7-én Párizsban kompromisszum jött létre, amely a rendszer multilateralissá tételét 25 %-ra korlátozta. Nagybritannia azonban magas exportárai miatt nem tudta hasznosítani segélyrészesedését. Ellenben Nyugatnémetország „terven felül" folyósított segélyt olcsó exportárai révén (a márka mesterségesen alacsony árfolyamon tartása révén) más európai országoknak. Nyugatnémetország ilyen irányú előretörése miatt csökkent részesedése a második, a nagy Marshall-terv dollársegély keretéből. Emiatt elmaradt a várakozásoktól a más országoknak nyújtott nyugatnémet segélyösszeg kerete is (Franciaország, Ausztria esetében).

Wilfried *Loth*: Az európai integráció a második világháború után c. írása szerint a franciák az európai integráció keretében az improduktív szektorokat felszámoló intézmények megteremtését óhajtották a modernizált francia nagyipar expanziós érdekeit tartva szem előtt, nemkülönben a munkások prosperitásának biztosítását elsősorban a modern ágazatokban. De Gaulle ugyanezt, már az ellenállási és emigrációs mozgalomban felvetődött kérdéskört állította 1944–1945-ben a francia integrációs politika gyújtópontjába, de ekkor már az amerikai szándékokhoz igazított formában, vagyis nem csupán francia hegemónia alatt. 1947 óta folytak tárgyalások, de 1949-re Nagybritannia ellenállása miatt csődbe jutottak, és nem sikerült nyélbe ütni a francia–angol gazdasági egységet az európai közösség magvaként. A hat nyugat-európai állam integrálásának terve „harmadik erő" létrehozására irányult, különös tekintettel az USA és a SZU közötti hidegháborúra. 1951-re már egyértelművé lett, hogy az NSZK-t még az európai társadalmi struktúrák útján sem lehet tartósan francia gyámság alatt tartani. Az Európai Védelmi Közösség – amerikai támogatással – mindinkább a német újrafellendülés eszközévé lett. Az 50-es évek közepére maguk a francia irányító körök sem álltak egyértelműen és egyoldalúan a francia hegemónia alatti integráció gondolata mögé. Csak sajnálható, hogy Loth nem tért ki ennek a jelenségnek indítékaira, amelyek pedig fényt vethettek volna arra, hogy egyes francia körök ekkor már az egész Európát átfogó piacot, a biztonság és az identitás problémáját – korábbi felfogásuktól eltérően – miért nem tekintették társadalmi szükségszerűségnek. Ekkorra már felerősödött a modernizálásra kész francia mezőgazdasági termelők egységes európai piacot követelő hangja is. Ilyen körülmények között jött létre az EGK, és immár csupán homályos utalás történt a távoli jövőben létrehozandó politikai közösségre. Állandósult a közös gyakorlat és a nemzeti döntési jog fenntartásának ellentéte.

Völker R. *Berghahn*: Montánunió és gazdasági verseny c. tanulmánya igen sokat mond el a címben megjelölt kérdéskörről, ami a kötet előző írásaiból már ismert. Újak azok a tények, amelyekkel rávilágít az USA szovjetellenes hatalmi-politikai célkitűzései és a Montánunio létrejötte közötti összefüggésekre. Azzal is érzékelteti a két kérdés összefonódottságát, hogy amerikai nyomásra nyerte el az NSZK egyenjogúságát a nyugati közösségben úgy, hogy az USA eközben ügyelt a német kérdésnek a franciákat is kielégítő rendezésére. Az amerikaiak bizalmát már a háború idején is élvező Schuman terve és a hozzákapcsolódó megállapodások révén 1951 tavaszáig az USA elérte, hogy a nyugat-európai közös piac felépítési elvei meszszemenően egybeessenek az amerikai gyakorlati szakembereknek az oligopolisztikus egységekbe tömörülő piaci szervezetről és a versenyt serkentő, liberálkapitalista gazdaságról vallott felfogásával a „New Ecomic Order" keretében. Az USA a háború utáni – mindvégig változatlan – európai és nyugat-németországi gazdaságpolitikájának alapelve volt: Nyugat-Európa versenyképessége – Nyugat-németország útján történő – helyreállításának koncepciója és az ettől várt eredmények, amelyek a Marshall-tervek funkciói közé tartoztak. Amerikai forrásokból arra is fény derül, hogy az európai ipari szerkezet amerikai mintára történő felépítése – a tanulmányban részletesen felsorakoztatott tényekre alapozott indítékokból folyóan – heves francia és nyugatnémet vállalkozói ellenállásra lelt.

Berghahn tényei mind a Montánunio, mind Nyugat-Európa II. világháború utáni gazdasági integrációjának kérdéseit új megvilágításba helyezik. Beigazolta, hogy a 20. sz. második felének elején az USA illetékesei a nyugat-európai ipari kapitalizmus szervezeti felépítését olyan irányban kívánták szorítani, hogy azok összeegyeztethetők legyenek a „Pax Americana" keretfeltételeivel, szolgálván is azokat.

Gerold *Ambrosius*: Európai integráció és az NSZK gazdasági fejlődése az ötvenes években c. tanulmánya a gazdasági integráció fogalmának körültekintő meghatározása után jelzi, hogy különböző formákban megnyilvánuló folyamatról van szó, nem pedig valamiféle végleges állapotról. Majd egy évszázadra visszatekintve sorolja fel azokat a tényeket, amelyeket az integrálódás, ill. a dezintegrálódás kezdeti tüneteinek vél, hangsúlyozván, hogy a tényleges integráció csupán az 50-es évektől kezdődött el. (Itt – részben a nemzetközi, részben a magyar szakirodalom megállapításai alapján ellent kell mondanunk Ambrosiusnak, mert szerintünk az integrálódás előbb európai, majd világméretben a kereskedelmi forgalom terén már a 16. század óta elkezdődött, párhuzamosan a feudális akadályok országonként változó mértékű lebontásával, amely mérték együttal az egyes országok kapitalista fejlődésének tényezője is volt). Visszatérve Ambrosius írására: az 1950-es évektől kezdődően ismerteti az integrálódás folyamatát belső gazdasági és nemzetállami összefüggésrendszerben, az export és a konjunktúrák általi meghatározottságát és hatását az egyes nyugat-európai államok gazdaság- és szociálpolitikájára. Különösen gazdag nyugatnémet tényanyaga, amelyre építve hangsúlyozza, hogy az 50-es években, amikor a leggyorsabban nőtt az export, hozzájárult a teljes foglalkoztatottság és a szociális piacgazdaság eléréséhez. A nagy termelőképességű ágazatok támogatása, a

külkereskedelem liberalizálása hosszabb időn át gazdasági szerkezeti válsággal is járt együtt. A gazdasági rend és a gazdaságpolitika szempontjából jelentős integrálódás irányítója a neoliberalizmus és a külgazdaság egymást kölcsönösen feltételező összefonódása a termelőeszközök magántulajdona alapján mind nemzeti, mind nemzetközi viszonylatban.

A tanulmány tetemes része foglalkozik a nyugatnémet mezőgazdasági politikával, de nem mulasztja el annak említését sem, hogy a nyugatnémet vámtarifa 1959 óta a szén, 1960 óta a kőolaj támogatására is kiterjedt. Mindez – állapítja meg – csak fenntartással egyeztethető össze a neoliberalizmus elveivel. Azt sem leplezi a szerző, hogy a szabad forgalom, az európai integráció melletti hitvallás mögött állandóan és minden egyes árutétel helyzete körül az érdekeltek késhegyig menő harca érhető tetten. Csak a külgazdaságban érvényesült a növekedést szolgáló, integrációs liberális gazdaságpolitika, más támogató eszközökről sem feledkezvén meg. Mindeme tényezők eredőjeként az NSZK kedvező árakon kínálhatta áruit a világpiacon. A tőkekivitel csak 1958–59-ben kezdett szerephez jutni, ám 1959 közepétől az ismét meginduló növekedési ciklus miatt nem sokáig volt szükség rá, és a hosszú lejáratú tőkeexport ismét gyengült. Az NSZK-ban a tőkefelhalmozás egyik sajátos forrása a jövedelem és a vagyon közötti éles eltérés. Az agrárvédelmi politika negatívan befolyásolta a tömegek belső fogyasztásának, ill. reáljövedelmének alakulását. Ezzel a szakszervezetek az 50-es évek második felében szembeszálltak ugyan, de követeléseikben mindig jelen voltak a növekedés stratégiai elemei is, minthogy a szakszervezetek érdekeltek voltak az általános integrációban. Az NSZK illetékesei az exportvolumen növelését és az import csökkenését értették a szabad forgalom címszaván, nem pedig a szociális piacgazdálkodást, hatékonyabb hitelpolitika esetén az európai és a világgazdaságba történő integrálódás az NSZK összgazdasági egyensúlyának jegyében mehetett volna végbe.

Hans Jürgen *Küsters*: Vámunió vagy szabadkereskedelmi övezet. Az ötvenes évek nyugat-európai kereskedelempolitikájáról folyó vitához c. tanulmánya hangsúlyozza, hogy a hidegháború légkörében – az Európa gondolat híveinek megítélése szerint – a szupranacionális európai szövetségi állam egyhamar nem valósítható meg. Nemzetállami keretben hatékony külgazdasági és társadalompolitikát az egyes nyugat-európai államok nem tudnak folytatni. Emiatt nemzeti parlamentek által jóváhagyott nyugat-európai integrációt kell létrehozni szabadkereskedelmi alapon. Küsters államonként, részletekbe menően mutatja be, milyen nemzetállami és az eltérő érdekeket is figyelembe vevő alapon jött létre az EGK 1955-ben a messinai értekezleten, ahol még az 1956. évi Spaak-jelentést megelőzően – hosszú viták után – közvetett junktimot hoztak létre Ez a megállapodás a francia érdekeket kifejező elgondolás szerinti piacgazdasági elvet érvényesítette. London – a szövegben részletesen kifejtett indokai miatt – 1955 novemberében kivonult a brüsszeli tárgyalásokról, és létrehozta az EFTA-t attól félve, hogy az EGK-típusú vámunió sérti Nagybritannia szuverénitását, és külgazdasági elszigetelődéséhez vezet. Ugyanakkor nem kívánt szakítani az EGK-val, noha jobban függött gazdaságilag a Commonwealth államaitól, mint a nyugat-európai államoktól.

Küsters szerint illúzió annak feltételezése, hogy az egyes nemzeti államok önként visszatérnek a globális szabadkereskedelmi alapra. Az EGK-ban életre hívott vámunió ellenben a gazdasági integráció folyamatához vezető utat mutatott, és lényegesen segítette Nyugat-Európa államait kapcsolataik megszilárdításában, konfliktusaik békés rendezésében, korábban nem ismert mértékű gazdasági fellendülés kísérőjeként. Emellett az EGK révén francia, belga, holland gyarmati – tegyük hozzá részben volt, azóta felszabadult – területek bevonásával olyan együttműködési rendszer fejlődött ki, amely – véli Küsters – követendő példája lehet az ipari és a fejlődő országok közötti gazdasági kapcsolatoknak. Nagybritannia EFTA-szisztémája főként politikai motivációjú, kilátástalan próbálkozás volt annak bizonyságaként, hogy egy régi európai nagyhatalom nem tarthatja fenn évszázados különállását a kontinenstől. Emiatt az EFTA csak átmenetileg tudta megosztani Nyugat-Európát kereskedelempolitikai téren. Az EGK–EFTA konfliktus végül is 1972-ben zárult le, amikor Nagybritannia belépett a Közös Piacba.

A kötet egyik nagy érdeme, hogy csaknem a teljes szakirodalmat hasznosítja, amivel a további kutatásoknak felbecsülhetetlen segítséget nyújt. Nem kisebb erénye a profitra orientált nyugat-európai társadalmakban – a termelési, technikai, tudományos előrelépés óriási eredményei mellett vagy éppen ezek következtében is – más-más módon, formában újraéledő válságok, az erősebbek, a nagyobbak érdekeinek a kisebbek, a gyengébbek nemzeti szuverénitását, azonosságtudatát sértő nyomásának hiteles bemutatása, miként az ezek elhárítására irányuló erőfeszítéseké is, amelyek azonban a meg-megújuló gazdasági, hatalmipolitikai válságok tanúsága szerint csak ideig-óráig járhatnak sikerrel, mert nélkülözik az emberközpontúságot, a nemzeti szuverénitások, azonosságtudatok és a közös, összefogó érdekek maradéktalan összhangjá-

nak biztosítását, vagyis a történelmileg szükségszerű integráció valódi értelmében történő realizálását, ami ezek szerint az egész világon, nem csupán Európában, a távoli jövőben megvalósuló – jelenleg még csak tendenciájában létező – emberi cél marad.

Mérei Gyula

RAIMUND LÖW

DER ZERFALL DER „KLEINEN INTERNATIONALE". NATIONALITÄTENKONFLIKTE IN DER ARBEITERBEWEGUNG DES ALTEN ÖSTERREICH (1889–1914)

Wien, 1984. Europaverlag. 326 l.

A „KIS-INTERNACIONÁLÉ" SZÉTESÉSE. NEMZETISÉGI KONFLIKTUSOK A RÉGI AUSZTRIA MUNKÁSMOZGALMÁBAN. 1889–1914.

Izgalmas témájú könyv, izgalmasan megírva. A téma röviden: fenntarthatóak-e a Monarchia, közelebbről Ausztria keretei egy demokratikus, a nemzetiségeknek biztosított autonómia révén, avagy szét feszítik azokat a nemzetiségi ellentétek? Mindennek története ismeretes módon többször felszínre került a magyar munkásmozgalom és a magyar progresszió publicisztikájában, jelenkortörténetírásában magyar–osztrák relációban is, de úgy is, hogy magyar szociáldemokraták is megszólaltak az osztrák–cseh viták kapcsán. Löw ezekről „természetesen" egyáltalán nem emlékezik meg. Arról ír, ami a témája; ebben a vonatkozásban azonban nagyon jó érzékekkel, élesen exponálva veti egybe a különféle álláspontokat.

Mielőtt azonban még magát a történeti problémát a kötet alapján ismertetnénk, előzetes észrevételként ide kívánkozik annak jelzése, mennyire tanulságos, hogy ez a tragikus vita, sőt viszály, amely már száz esztendővel ezelőtt feloldhatatlannak bizonyult most – száz esztendő múltán – milyen érdekes fordulatot vett. A fiatal osztrák történész a linzi egyetem kiadványsorozatában – vagyis nem egyszerű „magánvéleményként" – bizonyos perújrafelvételt kezd, de a nacionalizmus pellengérre állításakor nem a cseh, hanem éppen az osztrák nacionalizmust ostorozza. Elgondolkodtató megoldás, nem biztos, hogy nálunk tömegesen akadnának követői.

A kötet előszavában Löw már Otto Bauernek egy nagyon kései Arbeiter–Zeitung-cikkét (1927-ből!) idézve jelzi, hogy a munkásmozgalom kezdetén miként jelentkezik egyfajta „naiv kozmopolitizmus", ami azután a történeti fejlődés valós problémáival szembekerülve – természetesen elbukott. Ugyanitt egyáltalán nem riadva vissza az „ahisztorizmus" vádjától, jelezte, hogy végeredményben a cseh munkásoknak (tekintélyes részben szakmunkásoknak) az osztrák területeken való megjelenése – napjaink arab-török stb. „vendégmunkásai" európai bevándorlásával vethető össze. De miközben Löw szinte minden alkalommal az osztrák nacionalizmust támadja (méghozzá nemcsak az osztrák kormánypolitika vonatkozásában, hanem az osztrák munkásmozgalom tekintetében is) azt is megjegyzi, hogy amikor az osztrák párt Antonin Nemecet 1897-ben egy bécsi választókörzetben jelölte (s itt választották meg Nemecet képviselőnek), ez bizonyítja e „nacionalizmus" határait, hogy ti. ebben a korszakban „az internacionalizmus" sőt Löw–Bauer tételét visszájára fordítva „naiv kozmopolitizmus" mennyivel elfogadottabb, erősebb volt, mint később. Mert – s erre maga Löw utal és joggal – napjainkban teljességgel elképzelhetetlen egy arab-török vendégmunkás parlamenti képviselővé választása Bécsben, Dortmundban, vagy Párizsban. (Persze az igazsághoz tartozik, hogy Nemec mégis a Monarchia állampolgára, sőt szülötte volt – a kontraszt azonban mégis szembetűnő.)

Löw az események fonalát a „kezdeteknél", az osztrák szociáldemokrata párt születésénél, Hainfeldnél veszi fel – s azonnal kritikusan. Idézi az elfogadott, s első pillanatra tetszetős határozatát, amelyben leszögezték, hogy a párt mindenféle nacionalizmust elítél. Löw azonban e határozatot túl általánosnak minősíti, s arra hivatkozik, hogy az 1870-es években a korábbi osztrák munkáskongresszusok már jobb, konkrétabb határozatokat hoztak a nemzeti önrendelkezés szavatolására.

A könyvnek ezen nyitó oldalain már megmutatkoznak a szerző olyan erényei, hogy nem csupán kritikus (s mint aláhúztuk, elsősorban az osztrák szociáldemokratákkal szemben az), hanem számol olyan té-

nyezőkkel, hogy az ifjúcseheknek befolyásuk volt a cseh munkásság bizonyos köreire, és ezt az ifjúcsehek az önrendelkezés érdekében folytatott küzdelemben szerezték. S mindezt kapcsolatba hozza azzal, hogy az ipari fejlődés mennyiben mozdult el a cseh ipari és egyúttal a cseh munkásság arányos részesedése javára. Lelkiismeretesen idézi az ismert cseh szociáldemokrata teoretikus-publicista F. Modraček felméréseit arról, hogy milyen volt az osztrák területek nemzetiségi összetétele – s ezzel szemben milyen volt a nemzetiségek aránya az iparban – s azután „felül" az államapparátusban, a hadseregben. Az „eredmények" persze nem meglepőek – s ezek már egykor is publikusak voltak. Annak idején Modraček, most Löw ennek alapján hangsúlyozza: e kedvezőtlen tendenciát nem lehetett szép szavakkal, ráolvasással orvosolni.

Az ilyen megoldások azután természetesen szembekerültek a csehek, s nemcsak „ifjúcsehek", hanem a cseh szociáldemokraták tiltakozásával, munkáival, parlamenti, vagy az osztrák szociáldemokrata kongresszusokon megnyilvánuló oppozíciójával – ami azután elvezetett először az elkülönülő szervezkedéshez, később a hangsúlyozott autonóm pártszervezkedéshez, még később a súrlódó és részben szembenálló teljesen önállósult pártszervezkedéshez, amit végül a szakszervezeti mozgalom „nemzeti hovatartozás" szerinti szétválás a követett. Mindez ismert folyamat, az új az, hogy Löw ezt a folyamatot 1889-től 1912–1914-ig szisztematikus rendben követi nyomon. Ezt nemcsak egyszerűen időrendben, kongresszusról kongresszusra haladva teszi, hanem „kiugratva" a fontos történeti fordulókat. Megvizsgálja, mi volt a helyzet az 1889-es pártalakulás, majd alig pár évvel később, a nevezetes 1893–94-es nagy politikai reformválság idején, amikor először merült fel az általános választójog megadásának kérdése és ennek társadalmi és nemzetiségi következményei (A reform egyébként sok vonatkozásban ugyanúgy vetődött fel – és bukott el – mint tíz évvel később a Lajtán innen).

Az alapkérdés alig öt évvel később a nevezetes brünni program időszakában újra előkerült. Löw minden esetben megvizsgálja, hogy mennyiben esnek egybe, illetőleg különülnek el a cseh, a monarchiabéli délszláv, illetőleg lengyel vélemények. Hogyan kerül szembe a kulturális autonómia „délszláv" és a területi autonómia „cseh" szociáldemokrata álláspontja, amelynek egyaránt vannak befolyásos osztrák szociáldemokrata szövetségesei. S minden esetben mindkét tábornak az a szándéka, hogy végül is leküzdjék a kölcsönösen kárhoztatott és kiküszöbölni remélt nacionalizmust, hiszen ekkor még a „csehek" sem gondoltak a Monarchiából való kiválásra.

Jellegzetes, ahogyan a szerző Victor Adler szerepét látja. Ez a szerep Löw szerint végeredményben negatív; Adler az, aki „lekerekít", „egyensúlyoz", a pártegységet kívánja fenntartani, azért nem veti fel élesen a kérdéseket, mert vagy a radikálisok és mérsékeltek, vagy az osztrákok és a csehek közötti súrlódásoktól, a szakadástól tart. E kritikai véleménnyel szemben persze felvethető, hogy ezek az aggályok nem voltak-e valóban indokoltak, s vajon nem éppen e valóban jó taktikai érzékkel sikerült az osztrák mozgalom „nagy öregjének" „uralkodása" első húsz esztendejében az állandóan erősödő, sőt dinamikusan előretörő nagy mozgalmat kialakítani az említett belső problémák ellenére.

Később, a századforduló után elkövetkeznek a még élesebb viták, viharok, háborús válságok, és a teljessé váló szakadás. Löw megint nagy gondot fordít a történeti folytonosság bemutatására, a vélemények jól válogatott megszólaltatására – egészen az 1910. évi koppenhágai kongresszusig, amikor a csehek teljesen elszigetelődnek, a vádlottak padjára kerülnek, s nemcsak az osztrák pártvezetőség lép fel vádolóként, hanem Plehanov is az orosz delegáció, tehát nem a német „szövetségi", hanem a „testvéri" szláv szocialisták részéről. De elmarasztalták a cseheket a „kis" nemzetek olyan nagyjai is, mint a „mérsékelt" holland Troelstra és a radikális marxista belga De Brouckere. Méghozzá mind egyöntetűen az Internacionálé és az internacionalizmus nevében. Végeredményben a koppenhágai fórumon 222 szavazattal egyedül az 5 cseh ellenszavazattal szemben fogadták el az egységes szakszervezet – és nem nemzeti elvek alapján felépítendő szakszervezet – megtartása mellett elkötelező határozatot. (Összesen 7-en tartózkodtak a szavazástól, s közülük 5 finn volt – ami megint más avagy hasonló problémára utal.) Löw hangsúlyozza, hogy az Internacionálé döntésének a cseh gyakorlatban nem volt semmiféle következménye: – a tendenciák változatlanul továbbéltek.

Mindehhez néhány gondolatot persze hozzá lehet fűzni. Nemcsak azt, hogy mégiscsak érdekes a csehek elszigetelődése. Nemcsak Európa más országai delegációival szemben, hanem a Monarchia keretei között a lengyelektől, délszlávoktól is – ha nem említjük a megint csak más helyzetben lévő magyarokat, akik e vitában ugyancsak energikusan szólaltak meg, amiről Löw nem emlékezik meg. Mindehhez azonban még feltétlenül hozzáfűzendő, hogy ekkorra már alaposan elmérgesedett vitákkal állunk szemben – és éppen a

magyar kortárs szociáldemokrata orgánumokból ismerjük, hogy a cseh szociáldemokrata szeparatista véleményeket valóban megterhelték nacionalista szenvedélyek. Továbbá, ha Löwnek bizonyára igaza is van abban, hogy a „centralisták" sokkal gyengébbek voltak, mint a szeparatisták, de súlyuk jelenleg egészen érdektelennek tűnik, ami már aligha igaz. Végül a cseh szeparatisták tábora sem egységes. Šmeral nem azonos Soukouppal, hanem még Nemec sem. S persze éppen ilyen vonatkozásban vetődik fel az a kérdés, hogy miért nem tudta a Löw szerint ügyesen taktikázó V. Adler ebben a szakaszban már összetartani a féltett birodalmilag egységes pártot. Vagyis itt nem a folyamatosság, hanem éppen a korszakváltás válik jellemzővé.

Löw munkája a fentiek alapján nagyon is elgondolkodtató és sikeres alkotás. A szerző kétségtelen érdeme, hogy egyáltalán nem törekszik a „mindennek így kellett történnie" felfogás érvényesítésére; problémalátó ellenvetéseit nem didaktikus mondatok beillesztésével teszi meg. A kötet másik értéke, hogy bő válogatást ad a korabeli cseh szociáldemokrata folyóiratok, határozatok anyagából, amelyek mind az osztrák, mind a magyar olvasók számára igen nehezen hozzáférhetőek és érthetőek. A munka ilyen formában egyszerre hézagpótló és újragondolkodtató „perújrafelvétel" egy olyan témakörben, amelyben „rólunk" is szó van.

Jemnitz János

NAGY KÁROLY

SOMSÁLYBÁNYA TÖRTÉNETE 1900–1980
BORSODI KISMONOGRÁFIÁK 20. HERMAN OTTÓ MÚZEUM

Miskolc, 1985. 144 l.

KOVÁCS TIBORNÉ

ÓZD VÁROS ÓVODÁINAK TÖRTÉNETE
ÓZDI HONISMERETI KÖZLEMÉNYEK 6. KUN BÉLA MŰVELŐDÉSI KÖZPONT

Ózd, 1985. 137 l.

Amikor megjelenik egy-egy település vagy üzem monográfiája, ez gyakran nemcsak a helytörténetírás tetőpontját, hanem kezdődő hanyatlását is jelenti. A nagy teljesítmény után a kutatókedv ellankad, a feldolgozások ellaposodnak, az új eredményeket a régiek monotón ismétlése helyettesíti.

Ózd nem tartozik ezen települések, ill. üzemek közé. A Berend T. Iván szerkesztésében a gyár megalapításának 135. évfordulójára 1980-ban megjelent Az Ózdi Kohászati Művek története c. nagyszabású, 545 oldalas üzemtörténeti nagymonográfia nem magányos csúcs, hanem inkább hegyvonulat, amelyet kisebb-nagyobb magaslatok, helytörténeti periodikák, kis- és nagymonográfiák öveznek. Nagy Károlynak a miskolci Herman Ottó Múzeum Borsodi Kismonográfiák c. sorozatának 20. köteteként megjelent Somsálybánya története 1900–1980 c. munkája újabb bizonyítéka az „ózdi műhely" változatlan életerejének.

Az első, ami a könyv olvasójának mindjárt szemébe ötlik, a széles forrásbázis. Ez nem csupán a nyomtatott forrásokat, tanulmányokat, önálló munkákat, még nem is csak a levéltári forrásokat öleli föl, hanem a még élő, de egyre fogyó kortársak azt lehet mondani utolsó pillanatban megmentett visszaemlékezéseit is.

A munka másik fő értéke komplex szemlélete és feldolgozásmódja. A szerző nem szűkíti le érdeklődését valamilyen részletkérdésre, hanem a téma teljességének megragadására törekszik. Somsálybánya, a kis bányásztelepülés sorsát, fejlődését a magyarországi, ezen belül az ózdi szénbányászat keretébe illeszti, és nem csupán a bánya működését, technikájának, technológiájának fejlődését tárgyalja tökéletes szakértelemmel (a szerző ifjúként maga is a bányában dolgozott), hanem színes körképet fest a bányászok szociális helyzetéről, beleértve nemzetiségi megoszlásukat is. Majd a bányamunkásság gazdasági és politikai har-

cát, kulturális, szociális, sportintézményeit ismerteti. Végezetül a somsályi bányászat megszűnését, új üzemekkel való behelyettesítését, a bányatelepen bekövetkezett életmódváltozást tárgyalja, mindenütt gazdag dokumentációval, világos értékeléssel, a témához illő árnyalt stílusban.

Milyen kép kerekedik ki tolla nyomán Somsálybánya nyolcévtizedes történetéről? Az első tárnákat ezen a területen az 1854/55. évben nyitották meg, de üzemszerű szénkitermelésre csak a 20. század elején került sor. Nagyarányú mechanizálást az 1905–1913 közti években hajtottak végre. A fejlődést jellemzi, hogy míg 1905-ben csak 330, 1907-ben ennek kétszerese, 622 bányász dolgozott itt. A szénkitermelés 1906-ban 99 400 tonna, 1909-ben viszont már 111 120 tonna. Az első világháború idején a termelés visszaesett. 1919-ben az összes ózdi szénbányák mindössze 110 tonna szenet hoztak a felszínre. A nagy gazdasági válság ugyancsak visszavetette a bányászat fejlődését. A termelés mélypontját 1944 utolsó napjai jelentették, amikor a németek a vasutakat felrobbantották, a bányagépeket leszerelték, de elszállítani már nem volt idejük. A felszabadulás után szovjet segítséggel indult meg a termelés. A kis bányatelep új munkásokkal gyarapodott. 1965-ben 1250 bányász és 5–10 tanuló dolgozott a bányában. 1972- ben lezárult a somsályi szénbányászat két évtizedes története. A bányászok vagy más bányákban, vagy az ide telepített üzemekben találtak munkát.

Minthogy a bányász szakmunkások távoli vidékekről jöttek ide, sőt mintegy 20 %-uk nem is volt magyar, hanem főként szlovák, osztrák, német és cseh, a munkáslakásépítés kezdettől fogva nagy szerepet játszott. A munkáskolóniák építése már 1903-ban megkezdődött. 1913-ban 28 ház állt a bányászok rendelkezésére 186 lakással. Az első munkásszállás 66 férőhellyel 1934-ben épült. 1964-ben két munkásszállást vehettek igénybe a bányászok, 2–4 ágyas szobákkal. 1979-ben az egész település 1300 lelket számlált.

Somsálybányán kezdettől fogva működött egy közös kassza, amely aztán segély- és betegsegélykasszára vált szét. Nem véletlen, hogy Borsod megyében az első bányászszakszervezet éppen Somsálybányán alakult meg 1918. március 17-én. Ez megnövelte a bányászok ellenállását a katonai üzemirányítással szemben. 1918. április 9-én súlyos összeütközésre került sor a katonasággal: 2 munkás meghalt, többen megsebesültek. A múltnak szenvedéseiért a Tanácsköztársaság ígért kárpótlást. A munkáshatalom 1919. március 22-étől augusztus 8-ig állt fenn. A világgazdasági válságra, majd a második világháborúra bérmozgalmakkal és munkabeszüntetésekkel válaszoltak a bányászok. Somsálybánya 1944. december 20-án szabadult fel. 1945 januárjában megindult a pártok szervezkedése, március elejétől pedig már a szakszervezet is működött.

A bányaüzem tulajdonosa, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság jól felfogott érdekből nagy gondot fordított a gyermekek iskolázására. 1904-ben kéttantermes iskolát építettek, amelyben egy tanító 38 gyermeket oktatott. A tanulólétszám növekedésével párhuzamosan az iskolát bővítették, és több lakást építettek a tanítók számára is. 1964-ben a tanulók létszáma elérte a 300-at. A közművelődés célját szolgálta a széles körű működést kifejtő Olvasóegylet, amely 1928-ban új épületet kapott. Itt filmet vetítettek, rádiót hallgattak, napilapokat – köztük szlovák nyelvűeket –, folyóiratokat, könyveket olvastak. A Részvénytársaság kezdettől fogva szorgalmazta egy fúvószenekar megszervezését. Ez 1906-ban 12 taggal megalakult, és a különböző rendezvények közkedvelt szereplője lett. A kulturális egyesületek mellett szociális és sportegyesületek is alakultak. Már az 1920-as évektől működött Somsálybányatelepen egy futballcsapat. 1940-től pedig a Somsályi Sportegylet keretében különböző szakosztályokban folyt a sportolás.

A könyv végén azokról a változásokról ad hírt, amelyek a bányaüzem bezárása és új ipari üzemek odatelepítése révén a társadalmi struktúrában bekövetkeztek.

A Somsálybánya története igen gondos, szakszerű munka. Adatai megbízhatók, értékelései kijegecesedtek. Így csupán néhány apróságot lehet szóvá tenni. István király dínárja (9.) – dénárja helyett – nyilván nyomdahiba. A „Habsburg elnyomást", még inkább annak kulturális vetületét (10–11.) ma már kissé árnyaltabban ítéljük meg. A zenekar felállítását sem annyira a tőkések figyelemelterelő manővereként kell értékelnünk (95, 97.), mint inkább a kulturált munkáshoz fűződő józan tőkés érdekként. A Rima urait – ezt többek közt ez a könyv is igazolja – nem szabad a kulturális, szociális kérdések iránti érzéketlenséggel vádolni. És ha már a társadalmi és politikai ünnepségek, koszorúzások megtartásáról, nívójuk emeléséről esik szó (126.), szívesen olvastunk volna hasznos tanácsokat ezek tartalmi elmélyítéséről. A somsálybányai szakmunkások nemzetiségi összetétele és a különböző nemzetiségek súrlódásmentes együttműködése az internacionalizmus eleven erejét példázza.

Mindent egybevetve, Nagy Károly műve igen alapos, szakszerű, kiérlelt alkotás, helytörténetírásunk maradandó értéke. Egyben fontos láncszem a szerző tudományos tevékenységében.

Kovács Tiborné Ózd város óvodáinak története c. műve a gyermeknevelés igen fontos területének történetét idézi fel. Széles körű irodalom és szűkös levéltári anyag felhasználásával nemzetközi és nemzeti perspektívába állítja témáját. Kimutatja, hogy a manufaktúrából a gépkorszakra való áttérés, a nők és a gyermekek munkába állása és a kisgyermekek felügyelet nélkül maradása hozta létre az óvodát. Az óvodai mozgalom 1816-ban az utópista szocialista Robert Owen által alapított New Lanark-i óvoda példáján bontakozott ki. Magyarországon a reformnemesség támogatta, mégpedig igen hatékonyan. Az első hazai óvodát édesanyjának Krisztina-városi házában „angyalkert" néven gróf Brunszvik Teréz nyitotta meg 1828. június 1-én. Ez a budai óvoda nemcsak Magyarországon volt az első, hanem a Habsburg-birodalom területén is. Az első óvodát Budán, Pesten és a Felvidéken újabbak követték. A pesti óvodáról megjegyezzük, hogy a fele részben még német város óvodája már magyar anyanyelvű volt.

Az óvodai mozgalom Brunszvik Teréz fáradhatatlan szervező tevékenysége révén kibontakozott, és az 1891. XV. tc.-ben – sok országot megelőzve – törvényes szabályozást nyert. A törvény értelmében óvodát bárki felállíthatott. Országosan mégis kevés volt az óvoda. Legkevésbé az arra leginkább rászoruló szegény gyermekek nem jutottak be falai közé. A 3–5 esztendős, óvodáskorú gyermekeknek mindössze 15 %-a járt óvodába. 1891-ben összesen 759 kisdednevelő jellegű intézmény működött az országban. Borsod megyében összesen 4 526 kisgyermekkel és 5 okleveles óvónővel folyt a nevelés.

A könyv ezután tisztázza az 1979-es faluátcsatolásokkal megnagyobbodott Ózd óvodáinak alapítási évét. Jelenleg 51 óvoda működik a város területén. Ezek közül az első világháború előtt alakult 2, a két világháború közt 4; a többi a második világháború után. Az óvodák megszületésüket általában a társadalmi-állami összefogásnak köszönhették. Példaképpen az első ózdi óvoda megszületését hozhatjuk fel 1900-ból. Ezt az óvodát az 1885-ben megalakult Ózdi Gyermeksegélyző Nőegylet hozta létre és tartotta fenn, államsegélyes óvodai minőségben. A társadalmi-állami együttműködés a felszabadulás után is folytatódott azzal a különbséggel, hogy a Gyermeksegélyző Nőegylet szerepét a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, a szülői munkaközösség és más demokratikus szervezetek vették át. Az 1948-as államosítás után többször is változott az óvodák gazdája, de ez nem akadályozta az egyre intenzívebbé váló nevelőmunkát. Az ózdi óvodák színvonalas nevelőmunkájának elismerését jelenti, hogy résztvettek az új óvodai Nevelési Program és Rendtartás kipróbálásában. 1984-ben az ózdi óvodáskorú népesség 85 %-a járt óvodába. Ismereteik, szokásrendszerük, neveltségük szintje is tovább fejlődött.

A mű ezután közli az 1960-tól kitüntetést kapott óvodai nevelők névsorát és beosztását, aminek csupán lokális jelentősége van. Ez viszont annál nagyobb! Majd az óvodák 1945–1984 közti fejlődését illusztráló statisztikai adatok következnek. Emeljünk ki ezek közül egy jellemző adatot. Az egy óvónőre eső gyermeklétszám a jelzett időben a következőképpen alakult: 1945: 90, 1950: 58, 1960: 36, 1970: 22, 1984: 14.

Ezután a könyv egyenkint ismerteti a 21 ózdi óvoda történetét. Ezek a dolog természeténél fogva elsősorban szervezeti adatokat tartalmaznak, és ugyancsak helyi érdekességűek. Olykor azonban országos összehasonlításra alkalmas adatokat is tartalmaznak. Feltűnő például a fluktuáció mérsékelt volta. Volt olyan óvoda, mégpedig Szentsimonban, ahol 1954-től egészen 1981-ben bekövetkezett haláláig egy óvónő, Varga Lászlóné Tóth Edit látta el a vezetői tisztet. A képesítés nélküli óvónők sem jelentettek súlyos problémát.

Külön értéket kölcsönöznek a könyvnek a fényképek és rajzok, amelyek egy óvodamúzeum kialakulását sejtetik. A fényképek – Iván László és Juhász László felvételei – az óvodaépületeket mutatják be, a rajzok pedig – Kis Sunyi István alkotásai – a ma már alig használt, holott nagyon érdekes, a gyermekek kézügyességét, fantáziáját egyaránt fejlesztő népi játékokat ábrázolják. Ezeknek páratlan néprajzi értékét fölösleges hangsúlyozni.

A könyvecskével kapcsolatban nem hallgathatjuk el némi hiányérzetünket sem. Az adatok – elsősorban a szervezeti adatok – halmozása főként az egyes óvodák történeténél gátolja az áttekintést és az elemzést, és monotóniát szül. Amikor azt mondja a könyv, hogy a vallás és az irredenta nagy szerepet játszott a nevelésben (24, 36.), ez kétségtelenül igaz; de ez az igazság nélkülözi a konkrétságot és főként a helyi színeket. Ugyanígy vagyunk a nevelési munkát megnehezítő formalizmussal is. (41.) Az óvodai szerepjátékok (42–43.) és más valóban korszerű módszertani eljárások is megérdemeltek volna egy kis méltatást. Az is magyarázatot igényelne, hogy miért folyamatos és megszakítás-, kitérők nélküli az óvodai nevelés fejlő-

dése, és miért nem viselte ezt meg annyira a sok egymás sarkába lépő reform, mint az általános vagy a középiskolákat. Pedagógiai, különösen neveléselméleti és didaktikai téren a könyv olykor csak a jelszavak szintjén mozog, és nem ad elmélyült elemzést. Végül szóvá kell tennünk a stílus egyenetlenségét, döccenőit, amelyek nem teszik könnyűvé az olvasást.

A két ózdi szerző különböző témájú, eltérő módszerű és értékű munkái egyértelműen bizonyítják, hogy milyen nagy tartalékokat rejt még magában egész történetírásunk számára a helytörténetírás.

Bellér Béla

V. N. GINYEV

BORBA ZA KRESZTYANSZTVO I KRIZISZ RUSSZKOVO NEONARODNYICSESZTVA. 1902–1914 GG.

Leningrád, 1983. 335 l.

HARC A PARASZTSÁGÉRT ÉS AZ OROSZ NEONARODNYIKIZMUS VÁLSÁGA. 1902–1914.

A közelmúlt szovjet történetírásának egyik új vonulatába illeszkedik Ginyev monográfiája. Nevezetesen abba, amelyik nem csupán érintőlegesen taglalja a századelő oroszországi politikai, ideológiai folyamatait – mint 1917 előzményét, hanem önálló témaként, s az egyes társadalmi, politikai irányzatok, pártok önálló, monográfikus feldolgozására is vállalkozik. Problémák nyalábját öleli fel a leningrádi tudós munkája. Vizsgálja a neonarodnyikizmus – mint a századelő sajátos, eklektikus oroszországi politikai mozgalmának ideológiai, társadalmi előzményeit, politikai fejlődését, azaz a klasszikus narodnyikizmus kiútkeresését a századvégi válságból, illeszkedési törekvését a századelő társadalmi, politikai folyamataihoz. Középpontba állítva az agrárkérdéssel kapcsolatos állásfoglalásokat, az erőfeszítéseket a parasztság megnyeréséért. A konkrét történetiség mellett forradalomelméleti kérdésekben is új összefüggéseket tár fel, mindenekelőtt a szociáldemokrácia szövetségi politikájára vonatkozóan. Ha a neonarodnyik irányzatokat az ún. periféria régiók sajátos kispolgári tömegei ideológiai, politikai artikulációjaként értelmezzük, akkor Ginyev művének egyetemes történeti jelentőségét is konstatálhatjuk.

A könyv újszerűségét adja az is, hogy nem külön-külön vizsgálja az eszereket, az eneszeket, a maximalistákat, hanem komparatív módszerrel, viszonyítva egymáshoz és a lenini bolsevikok álláspontjához, illetve taktikai irányvonalához, valamint az oroszországi agrárkérdés reális megoldási alternatíváihoz. Nagy értéke, hogy a szerző sok új forrásanyagot dolgozott fel. Ismeretes, hogy Nagy Péter városában őrzik a legtöbb dokumentumot a századelő orosz politikai mozgalmaira, különösen a neonarodnyikizmusra vonatkozóan. Ginyev ebből a kincsesbányából merített. Az egyes irányzatok, pártok különböző tanácskozásainak jegyzőkönyveit, sajtóanyagukat, röpiratait, a parasztság megnyerését célzó brosúráikat, a cári ohrana jelentéseit, s más dokumentumokat használt fel munkájához.

A mű bevezetője a szerző célkitűzése és a historiográfiai áttekintés mellett kiemeli az agrárkérdés mint az egyik legsúlyosabb oroszországi társadalmi, politikai probléma jelentőségét, ami hozzájárult ahhoz, hogy a századelőn formálódó politikai irányzatok és pártok mindegyike szükségesnek tartotta álláspontja kifejtését – a paraszti tömegek megnyerése érdekében. Egyidejűleg ez a törekvés együttjárt a parasztság politikai öntudatosodásával, szerveződésével, amihez igen jelentősen járultak hozzá a neonarodnyik irányzatok, különösen az eszerek. A könyv első fejezete – a neonarodnyikizmus és a parasztság a századelőn – a folyamat kezdeti szakaszát elemzi. A szovjet történeti irodalomban először dolgozza fel az eszerek előfutárainak tevékenységét, pl. a belső orosz kormányzóságokban (Szaratov, Tambov stb.) az 1890-es évek második felében létrehozott eszer paraszti szervezetek (bratsztvók) működését és ideológiai, politikai hatását. A neonarodnyikok agrárkérdéssel kapcsolatos felfogása túlértékelte a paraszti gazdaságok életképességét. Részben az obscsinára hivatkozva, amelyet a szocialista jellegű paraszti kooperáció előfeltételének tekintettek. Ebben a kérdésben az eszer klasszikus Csernov és a liberális narodnyik, későbbi enesz vezető Peseho-

nov azonos állásponton volt. Lényegében véve a politikai jogok és az agrárkérdés megoldásának összefüggését is hasonlóan ítélték meg. Az alkalmazandó politikai módszereket illetően azonban eltért a felfogásuk.

Ez a különbség és más polarizációk a könyv 2. fejezetének témáját képezik, amely az első orosz forradalom időszakában elemzi a problémát. 1905-ben radikalizmus, a bolsevikokkal együtt szervezett fegyveres felkelés jellemezte az eszer taktikát a parasztság körében, ami 1906-ban folytatódott, s az Állami Duma doktriner bojkottjában is megnyilvánult. Egyidejűleg azonban a polarizációk is felerősödtek. Az eszerek első kongresszusa után nem csatlakoztak a párthoz a liberális narodnyikok, a felkelés kérdésében ellentét volt a központ (Csernov) és a helyi szervezetek (pl. Moszkva) között, önállósulni kezdtek a maximalisták, másrészt az eszereknek csak közvetett befolyásuk volt a Parasztszövetségre és a Duma paraszti frakciójára, a trudovikokra. Az 1906-ban kiteljesedett polarizációs folyamat az eneszek és a maximalisták szervezeti elkülönülésében tetőzött, de a dumák fórumán előterjesztett agrár tervezetek is tükrözték a folyamatot, amelyet Ginyev plasztikusan mutat be, meggyőzően argumentál. A forradalom záró szakaszában – a vereségek következtében is – jobbra tolódott az eszer párt, aminek frappáns bizonyítékát látja Ginyev a párt II. kongresszusának (1907) állásfoglalásában, különösen pedig Gersuni fellépésében – aki korábban a terrorakciókat irányította, s ezúttal a harc „parlamentáris" formái mellett érvelt.

A legtöbb új, eredeti kérdésfelvetés és válasz – nézetünk szerint – a könyv harmadik fejezetében olvasható. Az egyes – immár elkülönült – neonarodnyik irányzatok programját, taktikai irányvonalát elemzi itt a szerző. Érinti a neonarodnyikizmus sajátos osztályfelfogását, amely a munkásosztály fogalmába összemosta az ipari proletariátust, a falvak – kétségtelenül proletár helyzetű – dolgozó parasztjait és az alkalmazotti, értelmiségi rétegeket, mindenkit, aki saját munkájából tengette életét. A maximalistákkal kapcsolatos fejtegetésekből azt emeljük ki, hogy nem csupán kalandor, anarchista terroristákat láttat az irányzatban Ginyev. Kimutatja elégedetlenségüket az eszer vezetés határozatlanságával, majd opportunizmusával, doktriner permanens forradalom felfogásukat, a végcélt abszolutizáló nézeteiket. Érettnek tartották a századeleji Oroszországot a szocialista forradalomra, minden termelőeszköz társadalmasítását hirdették – a munkásosztály és a parasztság egyidejű fellépésével. A népi szocialistákkal (eneszek) foglalkozó fejezetrészből az kívánkozik kiemelésre, hogy liberális, demokratikus elveik alapján bojkottálták az első Állami Dumát, ugyanakkor mindent megtettek a paraszti képviselők megnyerésére. Nem eredménytelenül, mert bár önálló politikai erőt, a paraszti demokrácia megtestesülését jelentette a trudovik frakció, de agrártervezete (104-ek javaslata) az eneszek hatását tükrözte.

A záró fejezet – az eszer párt eszmei és szervezeti hanyatlása az 1905–1907-es forradalom veresége után – címétől eltérően mindegyik narodnyik irányzat 1908–1914 közötti helyzetét vizsgálja. Igaz, középpontjában – ugyancsak új szovjet kutatási eredményként – az eszerek elemzése áll. Közvetlenül a forradalom bukását követően úgy tűnt – teljesen elveszítették politikai realitásérzésüket. Az 1907. június 3-i monarchista fordulatra ún. „labdaházi esküvel" akartak reagálni – miközben csak 37 mandátumuk volt a második dumában. Felkelésre mozgósító felhívásokat adtak közre, bojkottot hirdettek a harmadik duma választásaira – immár érdemi visszhang nélkül. A cári önkényuralom terrorja, az Azef-ügy és a pártra konstansan jellemző amorfitásból fakadó megosztottság teljessé tette a szervezeti szétesést. Végezetül a sztolipini agrárreform és a neonarodnyikizmus összefüggéseit boncolgatja a szerző, s a neonarodnyik irányzatok 1917–1918-as politikai orientációjának gyökereit mutatja ki.

Menyhárt Lajos

PRODUKTIVKRÄFTE IN DEUTSCHLAND 1817 18–1945.

Szerkesztő: Rudolf Berthold

Akademie Verlag, Berlin, 1988. 566 o. 141 tabiazat, 46 ábra, 26 terkep, 100 fenykep

TERMELŐERŐK NEMETORSZÁGBAN 1917/18–1945.

A „Termelőerők Németországban" címet viselő sorozat első 1985-ben megjelent kötetének elkészítése után remeltük, hogy az abban felvethető értékek, a téma feldolgozásának módszere nem marad elszigetelt jelenség, hanem az NDK történetírásában egy új korszak kezdetét jelenti. Különösen örvendetesnek tartottuk azt az objektivitásra és széles körű adatbázisra épülő, egyúttal ideológiai színvonalú elemzésre elkerülő szemléletmódot, amelyet Németország 1870 és 1918 közötti gazdaságtörténetének feldolgozásánál tapasztaltunk. Kíváncsian vártuk ugyanakkor az 1918 és 1945 közötti korszak gazdaságtörténetének feldolgozását, ismerve az NDK történetírás hivatalos irányzatát, amelynek képviselői a legutóbbi politikai vezetés aktualizáló elvárásait érvényesítve készítették tanulmányaikat. Úgy véltük, maradt bizonyára még nehezítheti a korábbi kötetben feladatukat sikerrel megoldó szerzők helyzetét, mivel ennél nemcsak szakmai, de bizonyos politikai elvárásoknak is meg kell felelniük. Helyzetük így egyáltalán nem nevezhető könnyűnek. Olyan időszak gazdaságtörténeti eredményeinek feltárására vállalkoztak, amelyet az NDK történetírása, a párt ideológiájával teljes egyetértésben nem vall sajátjának. Annál inkább magának érzi a munkásság és munkásság osztályharcos forradalmi hagyományait. A két alapvető társadalmi osztály progresszív szerepének erőteljes hangsúlyozása minden történeti tárgyú munkában szinte kötelező, még akkor is, ha egyes esetekben azt a szakmai összefüggések nem tekintenék kívánnak meg. Hogy a jelen történetének felfogástól való eltérés esetén is születhetnek színvonalas munkák, erre jó példa az 1985-ben megjelent kötet. Ezért tekintettünk nagy várakozással a német történelem kényes korszakát feldolgozó munka elé, s vártuk: hogyan sikerül a szerzőknek a szakmai igényesség és az ideológiai elvárások teremtette gordiuszi csomót elvágni.

A terjedelmes mű a legfontosabb gazdasági ágazatok fejlődését három korszak – 1) weimari köztársaság, 2) a fasizmus időszaka, 3) a háborús évek (1939–1945) – bontva tárgyalja. A munka felépítése az előző kötettel teljesen megegyező. A szerzők a bevezető fejezetben a korszak általános politikai és gazdasági fejlődésének tendenciáit vázolják fel. A bonyolult és ellentmondásokkal terhes időszak jobb megértéséhez ideológiai keretet adnak. „Sorvezetőül", főként a marxizmus–leninizmus klasszikusainak művei szolgálnak, de többször találkozunk Varga Jenő frásaira történő utalásokkal is.

Rátérve a német gazdaság helyzetének elemzésére, a kötet szerzői abból a helyes felismerésből indultak ki, hogy az ország az I. világháború elvesztése, a versailles-i béke okozta súlyos veszteségek, a kedvezőtlen külső körülmények ellenére építhetett a wilhelminus Németországtól örökölt anyagi és szellemi kultúrára. Az ennek talaján fejlődő gazdaság teljesítményének minősítésére a szerzők az irodalomban gyakran használt „technische Revolution" (műszaki forradalom), mint a „technische Umwälzung" (műszaki átalakulás) kifejezés alkalmazását. Ezzel a megállapítással egyetértve és kiegészítve – amivel tervét a munka nem hangsúlyozza eléggé –, hogy a termelőerők fejlődésének felgyorsulása Hitler uralomra jutása után egyre szembetűnőbbé válik. Az a helyzet paradox volta, hogy a hatalom a rendelkezésére álló erőforrások hatékony koncentrálását az egész emberiségre veszélyt jelentő célok érdekében végezte. A jelen időszakban állandó nyersanyaghiánnyal küzdő Németország, a rendelkezésére álló saját forrásokból (pl. elsősorban barnaszén) technikailag új eljárásokkal nagyipari módszerek alkalmazásával, mesterséges úton előállított alapanyagokat (műselyem, cellulózgyapot, kátrány, kaucsuk, szintetikus szálak stb.), s ennek köszönhetően az autarkiára törekvő gazdaság mozgástere, még a háborús hódítások előtt, megnövekedett. A gazdaság teljesítményének értékét növelte az a tény, hogy német földön a kort meghaladó jelentőségű feltalálások születtek, de a sajátos helyzetből adódóan ezek hasznosítására nem egy esetben először a második világháború során (atomenergia, rakétatechnika stb.). A szerzők gazdag forrásbázisra támaszkodva grafikonok és táblázatok segítségével illusztrálják az ipar egyes ágazataiban végbement változásokat. Bemutatják, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező vegy- és villamosipar mellé új iparágak zárkóznak fel, így a repülőgépgyártás és a híradástechnika.

Hogy a német ipar a két világháború közötti időszakban is megtartotta előkelő helyét, nem kis mértékben annak is köszönhette, hogy a tudomány és termelés széles körű, intenzív kapcsolatára építhetett. A magas színvonalú szakmai és tudományos alapokon nyugvó termelés hatékonyságát nagymértékben növelte az Egyesült Államokban elterjedt fejlett munkaszervezési kultúrák hazai viszonyokra történő adaptálása.

A mezőgazdaságról írott fejezet szerzői, a kötet szerkesztője Rudolf Berthold és Volker Klemm, felhívják figyelmet a növénytermesztés és állattenyésztés eredményeinek egyértelmű növekedésére. Figyelemre méltó megállapításuk szerint a sikerek a természettudomány eredményeinek alkalmazására vezethetők vissza, és e tekintetben messze megelőzték az összes fejlett mezőgazdasággal rendelkező országot. Nem ilyen kedvező a kép a gépesítés vonatkozásában, az ezen a területen élenjáró USA már a 20. század első évtizedében megelőzte Németországot, és előnyét tovább fokozta. Különösen a traktorok elterjedésében volt számottevő az USA fölénye. Németországban a viszonylag alacsonyabb fokú gépesítés következtében a kézi munka szerepe jelentős maradt. A munkák torlódása időszakában munkaerőhiány lépett fel, ezt a háború előtt vendégmunkások és iskolás korú gyermekek alkalmazásával enyhítették, míg a háború alatt a hadifoglyok tömege szolgáltatta az ingyen munkaerőt.

A közlekedés területén a hagyományos ágazatok (vasút, hajózás) modernizálása mellett látványos eredmények születtek a légiközlekedés és a közúti szállítás fejlesztésében. Ez utóbbi területen végbemenő változások a tömegközlekedést – beleértve a városit is – és az árufuvarozást érintették, a személygépkocsik számának gyarapodási üteme azonban messze elmaradt az Egyesült Államokétól.

A különböző természettudományi diszciplinák történetét feldolgozó szerzők részletekbe menő alapossággal elemezték a korszak történelmi jelentőségű felfedezéseit. A tudománytörténészek kiváló munkáját dicséri, hogy az értékek objektív bemutatására való törekvésük eredményeként, ez a kötet legszínvonalasabb fejezete. Ismerve azt a tényt, hogy a német tudomány kiemelkedő képviselői az ország határain belül, később pedig azon kívül – a fasiszta fajelmélet áldozataiként emigrációba kényszerítve – az egész emberiség javát szolgáló tudományos tevékenységet folytattak. Az olvasóban azonban hiányérzet támad, mert az értékek megteremtéséhez, az ilyen kapacitású szellemi potenciál kialakításához hozzájáruló német oktatási rendszerről csak vázlatos áttekintést kap, helyette a polgári és fasiszta eszmerendszer éles kritikáját találja. Arról sem esik szó, hogy az ideológiai hatásoktól bizonyos határokon belül „védettebb" szakoktatási intézetekben milyen minőségű munka folyt. A szerzők nem mernek szembenézni azzal a kétségtelenténynyel, hogy a polgári és fasiszta eszmerendszer keretében, ezek ideológiáját többé-kevésbé átvevő iskolarendszer is nevelhetett, társadalmi méretekben nézve, nagy teljesítményre képes állampolgárokat.

A munka legfőbb hiányosságának azt tartjuk, hogy a szerzők képtelenek voltak feloldani a két világháború közötti német gazdaság kiugró teljesítménye és az ezt létrehozó társadalom politikai berendezkedése között feszülő ellentmondást. Ennek elsősorban két oka lehetett: 1) ennek megválaszolására a mai NDK történetírói nemzedék még nem érett meg; 2) politikai megfontolások miatt – a recenzens ez utóbbit tartja valószínűbbnek – ilyen munka megjelenésére még mindig várnunk kell, reméljük csak néhány évet.

A címben jelölt téma vizsgálatánál, a termelés tárgyi feltételei (termelési eszközök) fejlődésében bekövetkezett változások figyelemmel kísérése mellett indokolatlanul nagy teret kapott a termelés emberi tényezőinek – és ezen belül is a termelési folyamatok irányításában vezető szerepet nem játszó munkásosztály, agrárproletariátus stb. gazdasági és szociális helyzetének – vizsgálata. A mérleg megvonásakor, a korszak valós képének megrajzolásánál egyértelműen ez utóbbi tényező szerepének felértékelése figyelhető meg. A termelőerők fejlődésében bekövetkezett változások bemutatására az ún. elnyomott társadalmi osztályok, rétegek sokszor dogmatikus torzulásoktól sem mentes történeti látószögéből került sor, ez pedig nemegyszer a valóságos teljesítmények leértékeléséhez vezetett. A recenzens másik észrevétele sokkal inkább a szakmai hiányosságok kategóriájához kapcsolódik. Már az előző kötet elolvasása után is hiányoltuk, hogy a szerzők Németország fejlődését a szűkebb és tágabb értelemben vett politikai, gazdasági és földrajzi környezetből kiragadva tárgyalták. Így az olvasóban olyan érzés alakulhat ki, mintha az ország gazdasági fejlődése külső hatásoktól mentesen ment volna végbe, amit ugyan külső körülmények (I. világháború, Párizs környéki békék) esetenként „megzavartak".

A műről összességében elmondható, hogy a hatalmas ismeretanyagot feldolgozó kötet a tudományos kiadványokban megkívánt formai kritériumoknak bibliográfia, név- és tárgymutató, képjegyzék stb.) megfelel. A munka a felsorolt hiányosságok ellenére minden bizonnyal a német történelemmel, tudománytörténettel foglalkozó szakemberek fontos kézikönyve lesz.

Fehér György

LADISLAV DEAK:

ZAPAS O ŠTREDNU EUROPU 1933–1938.

Bratislava, 1986.

KÜZDELEM KÖZÉP-EURÓPÁÉRT 1933–1938.

Ladislav Deak ismert csehszlovák történész újabb jelentős művel gazdagította a nemzetközi diplomáciatörténeti irodalmat. A szerző kutatási területe a versailles-i Közép-Európa. Figyelmét mindenekelőtt a harmincas évekre koncentrálta. E témakörből több monográfiát és számos tanulmányt publikált. A térség, a források alapos ismerete jellemzi Deak eme munkáját is. A korábbi írásaitól eltérően a szerző sikeres kísérletet tett egy szintézis elkészítésére. A könyv komplex képet nyújt Közép-Európa politikai és diplomáciai fejlődéséről. Hatalmas forrásanyag alapján figyelemmel kíséri hat állam: Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország, Lengyelország és Románia külpolitikáját, egymáshoz és a nagyhatalmakhoz való viszonyát; felvázolja e politika negatív következményeit. Hagyományos diplomáciatörténeti könyvről van szó. Belpolitikai kérdésekre a szerző csak akkor utal, ha a külpolitikai problémák megértése ezt szükségessé tette.

A könyv öt fejezetből áll. Az első fejezet a harmincas évek elején lezajló eseményekről, a nemzetközi erőviszonyokban, a közép-európai kis államok külpolitikájában végbement változásokról szól.

A második, harmadik és negyedik fejezet ismerteti a bonyolult nemzetközi eseményeket 1933-tól 1938-ig. Ezek a fejezetek a könyv legsikerültebb részei. A szerző elemzi a négyhatalmi paktumot, a keleti Locarnót, a Hodza tervet, a Rajna-vidék megszállását, valamint a közép-európai államok viszonyát a fenti eseményeket illetően. Sokoldalú képet ad ama folyamatokról, amelyek a versailles-i Közép-Európa válságához, majd likvidálásához vezetett.

Az utolsó fejezetet a szerző az Anschlussnak és a müncheni egyezménynek szentelte. E fejezetben a szintetizáló és leíró módszer váltakozása – amely a korábbi fejezetekben is megtalálható – erőteljesebben érvényesül. Ez a rész már inkább leíró, mint szintetizáló. A szerző sokoldalúan ábrázolja a közép-európai államok magatartását e két eseménnyel kapcsolatban. Kritikusan vizsgálja Jugoszlávia és Románia – vagyis Csehszlovákia kisantantbeli szövetségesei – politikáját, amely Németországgal való szorosabb gazdasági és politikai együttműködésének kialakítását célozta.

Deak elismerésre méltó munkát végzett. Sok újat tudott adni olyan témáról, amelynek ma már gazdag irodalma van. Stílusa világos, hangvétele higgadt.

Fontosabb kritikai észrevételeim:

Kutatásaim nem támasztják alá ama nézetet, miszerint Magyarország csak területi revízió ellenében volt hajlandó tárgyalni a kisantant-államokkal. A kormányszintű tárgyalásokon Magyarország először és utoljára a brucki megbeszéléseken (1921. április) vetette fel a területi revízió kérdését. De miután Beneš ezt leghatározottabban visszautasította – s ebben a nyugati hatalmak támogatták – a magyar kormányok az ezt követő kormányszintű tárgyalásokon: 1923-ban, 1924-ben, 1937-ben s 1938-ban a területi revíziót meg sem említették. Gratz, volt külügyminiszter 1938 márciusában a Benešsel, Hodžával és Kroftával Prágában folytatott *nem hivatalos* megbeszéléseken felvetette a területi revízió kérdését, azt, hogy a németellenes összefogás érdekében Csehszlovákia tegyen bizonyos területi engedményeket – amit mindhárom politikus visszautasított.

A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy a közép-európai államok is felelősek a bekövetkezett tragédiáért. Ez a helyes megállapítás talán a legkevésbé a harmincas évekre vonatkozik. (Bár kétségtelen: ha kevésbé is, de érvényes a könyvben tárgyalt periódusra is.), Úgy gondolom azonban, hogy a közép-európai államokat nagyobb felelősség terheli az első világháború után, a párizsi békekonferencián és a húszas években követett politikájukért. Egyrészt, mert eltekintettek az etnográfiai elvektől – s ez a soknemzetiségi államok létrehozásához vezetett. (Hitler maximálisan kiaknázta az abból adódó bel- és külpolitikai feszültséget). Másrészt az adott status quon belül sem voltak képesek egy reális kompromisszumra törekedni. Pedig a húszas évek erre reális lehetőséget kínáltak. A térségben hatalmi vákuum keletkezett. A nyugati hatalmak támogatták az újonnan létrejött államok együttműködését. Tehát kizárólag a kis államokon múlott, normalizálják-e viszonyukat, vagy sem.

Nem így a harmincas években, amikor Németország erős közép-európai gazdasági és politikai pozíciói miatt valamennyi kis állam kényszerpályán mozgott.

Nem tartom pontosnak azt a sommás megállapítást, hogy a magyar kormányok a történelmi határok visszaállításáért harcoltak. Ezt a kérdést időben és térben elhelyezve lehet csak vizsgálni. A magyar kormányok többsége az optimális revízióért küzdött. Ami nem zárja ki azt, hogy egyesek a történelmi határok visszaállításának a gondolatával is foglalkoztak.

Könyvét nagyra értékelem, annak ellenére, hogy sok mindenben nem értek egyet a szerzővel.

Ádám Magda

LÁNG IMRE

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK GAZDASÁGPOLITIKÁJA ÉS KÜLPOLITIKÁJA 1933–1939 A NEW DEAL ÉS AZ „ÚJ SEMLEGESSÉG" ÉVEI

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988. 296 l.

Láng Imre monográfiájának irodalomjegyzéke arról tanúskodik, hogy a Roosevelt-éra problematikája fél évszázada foglalkoztatja a kutatást, s még évtizedünk elején is napvilágot látott olyan munka, amelynek témakörét korábbi publikációk alapján feltárták, részkérdéseivel egyetemben ismertnek vélhettük. Több magyarázat adható erre. Mindenekelőtt: tényként fogadhatjuk el, hogy a vizsgált időszak még mindig tartogat feltáratlan területeket a kutatás számára. Nem kevésbé nyilvánvaló, hogy már feldolgozott kérdéskörök új megközelítéseivel van dolgunk, ismereteink tehát bővülnek, illetve módosulnak. A magyarázatokat folytathatnánk.

Az irodalomjegyzék arról győz meg, hogy a szerzőnek alapos forrásfeltáró és szelekciós munkát – és persze megfelelő forráskritikát – kellett elvégeznie, amíg eljutott a 30-as évek viharos iramú fejleményei közepette keletkezett kortársi irodalomtól a kritikai felülvizsgálat alapján forrásértékűnek bizonyuló szakmunkákig, s a kutatás forrásbázisát képező iratanyag, dokumentumgyűjtemények és egyéb (hivatalos)publikációk szelekciójáig. Nem könnyíthette a kutatást, hogy nagyrészt olyan munkák forrásértékéről kellett a szerzőnek meggyőződnie, amelyek a hidegháborús szemléletmód uralmának idején keletkeztek, amikor „politikai divat"-tá vált a Roosevelt-életmű elutasítása, sőt megrágalmazása, s az észak-amerikai értelmezésű liberalizmus megtagadása.

A könyv előszava az alábbiakban határozza meg az 1933 márciusában hivatalba lépő demokratapárti kormányzat örökségét: „A Roosevelt-kormányzatra kettős feladat hárult a tárgyalt időszakban: a példátlanul súlyos gazdasági válságból való kijutást, az amerikai kapitalizmus megszilárdítását célzó New Deal megvalósítása, s ezzel *egyidejűleg* (az én kiemelésem - I. M.) az Egyesült Államok nemzetközi politikai és világgazdasági szerepének újraértelmezése és érvényre juttatása." (7. old.)

A Roosevelt-kormányzat hivatalviselése első szakaszának történelmi jelentősége abban áll, hogy az elnök és munkatársai vállalták az amerikai gazdaság csődtömegként jellemezhető állapota által sürgetett feladatokat, s ezt teoretikus megalapozottságot szinte teljesen nélkülöző, egymással vitázó nézetek halmaza birtokában – lényegében tehát nem kellő felkészültséggel – tették. De a feladatok vállalásának történelmi jelentősége nem pusztán a hazai gazdaság talpraállítását, sőt reformját is célzó elszántságból fakadt. Roosevelt hivatalba lépésekor Hitler már a hatalom birtokosa volt. Az elnök a rá jellemző intuícióval fontolgatta az új berlini vezetés aspirációit fékező, leghatékonyabbnak ígérkező lépéseket, s bár az első hetekben még nem lehetett kialakult programja, a potenciális agresszor elleni akció szükségességéről meg volt győződve. Egyidejűleg vizsgálta a tokiói agresszív törekvések feltartóztatásának lehetőségeit is, de lényegében már lemondott a korábban tervezett „kemény" japán-politikáról. Döntése a világbékét fenyegető erők rangsorolásának konzekvenciája volt: a figyelmét Európára összpontosító elnök a Hitler-rezsim megfékezését tekintette elsődlegesnek.

A washingtoni kormányzat feladatvállalásának történelmi jelentőségéhez szervesen kapcsolódott a tőkés világgazdaság bajainak nemzetközi összefogással történő orvoslásában való közreműködés deklarálása is. Láng Imre a következőképpen jellemzi az 1933 márciusában megindított folyamatot: „A hivatalba lé-

pő Roosevelt gondolkodásában a világpolitikai és a világgazdasági stabilitás céljai egységet alkottak. A Fehér Ház új lakója abban a meggyőződésben látott munkához, hogy e célok a nemzetek egymásrautaltságát feltételezik, az Egyesült Államok feladata ennek az interdependenciának a tudatosítása, közreműködés a lehetséges megoldások kialakításában. Hivatalviselése kezdetén a nemzetgazdaság halaszthatatlan problémáira összpontosította a figyelmét, ez azonban nem jelentette a külkapcsolatok elhanyagolását." (200. old.) E megállapítás hangsúlyozása azért szükséges, mert az igen terjedelmes, szintézisjellegű szakirodalom zömmel a New Deal taglalását tekinti fő feladatának, az amerikai társadalmi-gazdasági mozgások vizsgálatának eredményeit prezentálja – a világpolitikai összefüggéseknek lényegesen kisebb figyelmet szentelt, a világgazdasági kapcsolatrendszerben betöltött amerikai szereppel pedig csak kis mértékben, vagy egyáltalán nem foglalkozik. Ez azt bizonyítja, hogy a Roosevelt-éra első szakaszának problematikája szétfeszíti az ilyen jellegű irodalom kereteit.

Az angolszász, elsősorban az amerikai szakirodalomra indokolt a 30-as évek amerikai problematikájának különböző témájú monográfiákra forgácsolási tendenciája, ám a szerteágazó problematika magyar nyelvű bemutatása sem hagyatkozhat az angol nyelven íródott munkák gyakorlatára. Lang Imre nyilván felismerte ezt és arra törekedett, hogy megfelelő arányban szerepeltesse az eseményekkel zsúfolt 1933–1939 közötti időszakban végbement valamennyi meghatározó fontosságú folyamatot. Ezen a módon nemzetközi horizontúvá szélesedik a tárgyalt időszak elemzése, vagyis – a terjedelmi kereteken belül – a lehető teljességgel adekvát a történelmi valósággal. Más szóval: a munka szem előtt tartja az amerikai gazdasági-társadalmi fejlődés motorjának szerepét betöltő New Deal fejleményeinek elsődleges voltát, és e fejleményekkel összefüggésben foglalkozik a belgazdaság-politikát kiegészítő külgazdaság-politikai eseményekkel, valamint a washingtoni külpolitika ellentmondásos történéseivel. Következésképpen az amerikai helyzet ábrázolása kiegészül az Egyesült Államokból kiáramló hatások külföldi konzekvenciáit bemutató elemzésekkel. Az 1933–1939 közötti USA-történet a nemzetközi kapcsolatrendszer legújabbkori története meghatározó jelentőségű fejezetévé bővül.

Fel szeretném hívni a figyelmet néhány kérdéskomplexumra. Mindenekelőtt arra, hogy Roosevelt és munkatársai társadalmi tervezésnek nevezett kormányzati beavatkozásra alapozták a gazdaság helyreállítását és reformját célzó elgondolásaikat, melyek egyszersmind a társadalmi struktúra reformját is előirányozták. Ez a nézetrendszer – amelynek gazdaságpolitikai eszközei a New Deal megvalósítása során menetközben formálódtak – radikális elkanyarodás volt az elődök által vallott, kikezdhetetlennek vélt államfelfogáshoz képest, bár Hoovert a válság szorítása már rákényszerítette egy-két megkésett, sikertelen beavatkozási kísérletre. A roosevelti beavatkozási teória egyfajta nemzeti konszenzust feltételezett, amely a társadalmon belül kialakuló kölcsönös engedmények révén jön létre, és a kormányzat ellenőrzi az alapvető nemzeti célok elérésére irányuló országos együttműködést.

A Fehér Háznak segédcsapatra volt szüksége az irányító-ellenőrző szövetségi feladatok ellátásához. Az elnök tanácsadói és maga Roosevelt is a monopóliumok gazdasági potenciáljában vélte megtalálni a válságból való kijutást segítő emelőt. E felismerésből született a New Deal első szakaszában érvényesülő koncepció: a kormányzat „társas viszony"-ba lép a nagy korporációk uraival, lehetővé teszi cselekvési szabadságukat, ellenszolgáltatásként meghatározott nemzeti feladatok ellátását követeli (foglalkoztatás, munkaalkalom-teremtés). E koncepció értelmében a monopóliumok potenciálja – a „nagyság" – a 20. század visszafordíthatatlan folyamatainak terméke, ezért nem gátolni kell, hanem a nemzet szolgálatába kell állítani. A big business cselekvési szabadsága az 1890-ben és 1914-ben alkotott trösztellenes törvények hatályának felfüggesztését feltételezte, s mint ilyen, szöges ellentétben volt a New Deal formálásában alkalmazott másik irányzattal, a szabad verseny idejétmúlt állapotait eszményítő monopóliumellenességgel.

1935 derekán, amikor a big business-nek sikerült megbuktatnia a gyűlölt kormányzati beavatkozást megtestesítő ipari törvényt: az elnök – megtorlásként – elhatárolta magát korábbi nézeteitől. Ez a palfordulás rávilágít a roosevelti vezetési stílus egyik sajátosságára: a próba és tévedés módszerére, amely kísérletként fogta fel nemcsak a hazai, hanem olykor a nemzetközi kihatású intézkedéseket is. Ilyen volt az 1933 áprilisában indított valutáris kísérlet, amely a dollárárfolyam csökkenésének előidézését, s ennek révén az exportált termékek dollárárainak emelkedését célozta. A kísérlet – részleteivel itt nem foglalkozhatunk – 1933 őszén a pénzvilág felháborodása közepette zajlott le, s a dollár csaknem 41%-os leértékelésével zárult. Roosevelt tévesnek bizonyult teóriát próbált ki: a New Deal sodrában úgy vélte, figyelmen kívül hagy-

neje a kérdés megoldása. Ám a tragikus évtized nyugat-európai kormányok jó ideig fenntartásokkal fogadták a washingtoni kezdeményezéseket, melyektől eredetileg sokat vártak.

Történő kezdetén a világnak Washington nagy horderejű nemzetközi politikai kezdeményezéséről, az agresszorellenes semlegességfogalom genfi bejelentéséről. A washingtoni kormánydelegátus bejelentése a leszerelési konferencián az Egyesült Államok részt vesz egy agresszorellenes kollektív gazdasági pénzügyi embargópolitikában, egy korszakváltó jelentőségű a megújuló republikánus éra pártatlanságon alapuló hagyományos semlegességi politikájához képest. A bejelentés – a szenátus illetékes bizottságának álláspontja ismeretében – lekerült a napirendről. A beláthatatlan következményekkel járó epizód előjele volt az agresszorellenesség elve mellett kiálló kormány és az „új semlegesség" izolacionalista koncepcióját magáévá tevő kongresszus közötti éveken át húzódó szembenállásnak. A kormányzás nem folytatta következetesen Hoover agresszió tevékenységet az agresszorellenes semlegességfogalom elfogadtatása érdekében, a kongresszus pedig provokálónak ítélte a részrehajló szankciópolitikát. Az „új semlegesség" vezető elvének a háború megakadályozásának célját tűzte ki. Nem kellett magyarázni, hogy az Egyesült Államok úgy véli megakadályozhatnak a háborút, ha valamennyi hadviselő előtt elzárja az amerikai hadi potenciált és a kereskedelmet a szóban forgó dollárhitelekkel.

A semlegesség politikáját a könyv az 1935–1939 közötti amerikai külpolitika sajátos paradoxonjaként jellemzi. Roosevelt és munkatársai meg voltak győződve arról, hogy a fasiszta agresszió előbb-utóbb az Egyesült Államokat is fenyegeti, de képtelenek voltak megérteni a közvéleménnyel, hogy egy kilátásba helyezett embargópolitika eszközei határa révén az Egyesült Államok önmagát is védi. Kitartottak az agresszorellenesség elve mellett, ám az elnök aláírta az agresszió erőnek előnyös semlegességi törvényeket.

Láng Imre könyve történelmi tanulságait segítő tényekkel szolgál. Ezek lényege: a washingtoni kormányzat a New Deal primátusa és a haszna a nemzetközi erőviszonyok következtében nem tudott érvényt szerezni agresszorellenes törekvéseinek – némely elismerésre méltó, de hatástalan próbálkozása mellett súlyosan hibás intézkedéseket is feljegyezve a történelem (Spanyolország, Japán). Az agressziótól tartó Európa több mint hat éven át hasztalan várta az 1933-ban kilátásba helyezett agresszorellenes semlegességi politika valóraválását.

Az agresszorellenes tervek megvalósításának egyik akadályaként a New Deal primátusát jelölte meg a szerző. Ám a Roosevelt-kormány a gazdaság- és társadalompolitika terén sem mutatott fel az eredeti elgondolásokhoz, tervekhez fogható teljesítményeket. Vajon azoknak a szakmunkáknak adjunk hitelt, amelyek a „New Deal kudarcáról írnak"? A könyv szerzője azáll ezekkel a nézetekkel. Megállapítja: Roosevelt és munkatársai 1933 óta tartó folyamatnak tekintették azt a gazdaság- és társadalompolitikát, amelyet a háború csak félbeszakított, de meg nem szüntetett, s amelyet át akartak menteni a rendkívüli állapotot követő időkre, hogy a válságpolitikai beavatkozás az évtized amerikai tőkésrendszer továbbfejlesztését célzó intézkedéseivé váljék.

Kétségtelen, hogy a New Deal külgazdaságpolitikája napjainkban is érvényes doktrinájáról, az „új szabadkereskedelem"-ről Washington 1934-ben meghirdette az elődök ultraprotekcionista vámpolitikájának a forradalmát a vámok fokozatos, kölcsönösségen alapuló mérséklését, egyszersmind a nemzetközi kereskedelmet gátló adminisztratív korlátrendszer leépítését. A Hull külügyminiszter nevével ismertté vált program előzményei az Egyesült Államok nemzetközi kereskedelmi behatolását volt hivatott előmozdítani, de a kereskedelmi kapcsolatok kölcsönös előnyökön alapuló liberalizálása valamennyi ország érdekében állt. Korunkban is folyik a liberalizálási és a protekcionista aspirációk harca, megváltozott a világpiac szereplőinek potenciája, módosult a piacokért vívott kereskedelem eszközrendszere, az alapvető cél azonban – a nemzetközi munkamegosztás előnyeinek minél teljesebb kihasználása – változatlanul érvényes.

A Roosevelt-kormányzat sikerességének előtörténetét nem (csupán) a megtett út és az eredetileg felvázolt feladatok egyre növekvő alapján kell mérlegelni. A valóság – természetesen – mindig elmarad a reménytől és a tervek mögött – ezek minden egyáltalán nem, vagy nem a korábbi elgondolásokkal egyezően történő – teljesítményeket azonban azzal a közeggel összefüggésben kell megítélni, amelyben azok létrejöttek. A New Deal 1939 őszén addig jutott el, ameddig az objektív feltételek és az állami beavatkozást szükségtelenné tevő szabadelvű normák és kompromisszumok lehetővé tették. Alig egy évvel a válság 1937–1938. évi recessziós hulláma után ismét javulásról tájékoztatták a mutatók, ha nem is jelezték – mint 1937 derekán – az 1929. évi csúcsot meghaladó nemzeti terméket. A Roosevelt-rezsim a példátlan jelentőségű rövid példány és alatt megteremtette a 20. századi modern Amerika intézményeinek az alap-

jait. S többéves késedelem után ugyan, de a megváltozott erőviszonyok eredményeként valóra vált az agresszorellenes semlegesség koncepciója, amely 1941 márciusában az agresszió elleni küzdelem nyílt támogatásává fejlődött.

Incze Miklós

MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI HELYZETE ÉS A MAGYAR SZELLEMI ÉLET 1938–1944.

Akadémiai Kiadó, Budapest. Értekezések, emlékezések. Szerk. Tolnai Márton. 67 old.

Juhász Gyula 1985. november 29-én tartott akadémiai székfoglaló előadása – amelyet az Akadémiai Kiadó új sorozatának füzete tartalmaz – sajátosan és újabb tanulságokat kínálva összegezte egy több évtizedes sikeres kutatómunka eredményeit. Úgy tartotta és tartja őt számon a hazai és a nemzetközi historiográfia, mint a két háború közötti Magyarország nemzetközi helyzetének és külpolitikájának kiemelkedő ismerőjét. Forrásfeltáró és publikáló munkássága, amely nemegyszer a szakmán túl is feltűnést keltett, mint az 1943. évi brit–magyar titkos tárgyalások bemutatásakor történt, összegező, áttekintő munkák megírásával párosult. Néhány esztendővel ezelőtt (1983-ban)viszont azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy a második világháború éveiben uralkodott eszméket tárta a szakma és az érdeklődő olvasók elé. Méltóan azokhoz a hagyományokhoz és elvárásokhoz, amelyek az akadémiai székfoglalókhoz fűződnek, e két egymástól első tekintetre nagyon is távol álló területet kapcsolta össze. Ilyen módon mindaz, amit az ország nemzetközi helyzetéről, a rendszer külpolitikájáról és a szellemi-értelmiségi elitet foglalkoztató kérdésekről korábban publikált munkáiban elmondott, a korszakot és történetünket új megvilágításba helyezte. Szembesítette ui. a valóságos helyzetet, az országról a nagyhatalmak által kialakított képet, a háborús-katonai érdekek által meghatározott és irányunkban folytatott politikát azzal, ahogyan ez az elit látta problémáinkat, gondjainkat, tennivalóinkat.

Az újabb tanulságok, amelyeket az előbbiekben említettem, olyan módon is megfogalmazhatóak, hogy e viszonylag rövid írás a legkeményebb módon tanít mindannyiunkat reális történelemszemléletre. Reális történelemszemléletre, ami helyünket és szerepünket illeti az antifasiszta szövetségesek harcában a náci Németország ellen, reális történelemszemléletre a tekintetben is, hogy szellemi-politikai elitünk mennyiben volt képes felismerni, átlátni nemcsak ezt a valóságot, hanem azt is, ami a háború utáni Magyarország megteremtőinek feladatait kijelöli vagy/és meghatározza.

Azok, akik reálisan látták Magyarország és a Horthy-rendszer helyét és lehetőségeit, úgy tűnik, sokkal inkább a brit diplomácia köreiben voltak találhatóak, mint Magyarországon. 1938-ban, még jóval a második világháború kitörése előtt a brit külpolitika egyik vezető személyisége nemcsak azt foglalta írásba, hogy „nagyon sok szerencsétlen magyar van, aki azt szeretné, ha Nagy-Britannia védené meg attól, hogy Németország »elnyelje« őket.'' Azt is leszögezte, hogy „Magyarország nem tud Németországtól függetlenné válni... Éppen ezért ne hagyjuk magunkat rábeszélni, hogy pénzünket és energiánkat arra fecséreljük, hogy megpróbáljunk megmenteni olyan országokat, mint Magyarország, ahol a játszma már eldőlt."

Rendkívül érdekesek azok az angol megnyilatkozások, viták, amelyek a bécsi döntések idején, még a másodikat követően is, a trianoni békeszerződés létrejöttével, jellegével és következményeivel kapcsolatban születtek meg, illetve bontakoztak ki. Reális történelemszemléletre kényszerít az is, ahogyan bemutatja, a brit álláspont változása hogyan függött össze – szükségszerűen – a magyar politika alakulásával, azzal a ténnyel, hogy Magyarország Németország szövetségeseként hadba lépett a Szovjetunió, és ez nem mást jelentett, mint a szövetséges hatalmak ellen.

Ami a szövetséges hatalmakat illeti, a várható brit álláspontnál is fontosabb az, amit Moszkva, Sztálin véleményéről és ítéletéről diplomáciai forrásokból idéz. Itt is felmerül az a kardinális kérdés, hogy ti. a magyar katonai és politikai vezetés enyhítő körülménynek tekintette, a német hadvezetéssel szembeni vívmánynak a tényt, hogy – főleg Voronyezs után – a magyar honvédség főleg megszálló és nem harci feladatokat látott el, míg Moszkva és Sztálin ezt a tevékenységet súlyosabban ítélte meg, mint a több hadseregnyi román hadsereg harci tevékenységét.

Juhász nemcsak azt mutatja ki, hogy „a kvalifikált magyar értelmiségben nem talált visszhangra az

a fajta csatlós gondolkodás, amelyet Milotay István fogalmazott meg ... Egyidejűleg – s ez az értelmiség nagyobb részét jellemzi – a baloldaliságnak külpolitikai vonatkozásban egyre kevésbé lesz eleme a Szovjetunióhoz való viszonya".

Nagyon kézenfekvő az a magyarázat, amely a külpolitikával kapcsolatos gondolkodásból és annak irreális elemeiből ered. Ezeket ui. összefüggésbe hozza „az önálló külpolitika lehetőségének évszázados hiányá"-val.

Mindezek mellett Juhász mondanivalójának leginkább figyelemre méltó részében azt tárja fel, hogy a szövetségesek körében a magyar függetlenségi mozgalom nem keltett visszhangot, hogy a magyar emigráció demokratikus szárnya sem kapott semmiféle támogatást. Magyarország helyét, szerepét és jövőjét a hadi, katonai érdekek szempontjából ítélték meg.

Amikor a Kállay-kormány a kiugrás lehetőségét kereste, amikor Szent-Györgyi Albert az ellenzék nevében lépett fel, 1943. augusztus 22-én a brit vezérkari főnökség így foglalt állást: „A mi szempontunkból egy német invázió Magyarország ellen, nagyon jól szolgálná érdekeinket."

Az is feltárult az előadásból, hogyan formálódtak azok az elvek, amelyek a háború utáni Magyarország kezelését meghatározták a kollektív felelősség elvétől a kitelepítésig, ill. lakosságcseréig.

Juhász külpolitikai vonatkozásokról szól. Amit mond, az viszont új megvilágításba helyezi a belső magyar erők lehetőségét, mozgásterét és felelősségét.

L. Nagy Zsuzsa

TILKOVSZKY LORÁNT

BAJCSY-ZSILINSZKY. ÍRÁSOK TŐLE ÉS RÓLA

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 253 l.

A dokumentumokban gazdag Bajcsy-Zsilinszky Endre-életmű feltárása és értékelése még napjaink feladata. A sokrétű iratanyag összegyűjtése, rendszerezése, a kutatók, valamint az olvasók számára történő teljes közzététele alapvető követelménye annak, hogy a magyar progresszió ezen ellentmondásoktól sem mentes kimagasló alakjának életútja, céljai és törekvései, elfogultságoktól mentes tudományos megfogalmazást nyerhessenek. Tilkovszky Loránt jelentős munkát vállalt, amikor immár többéves gondos munkával feltárja e gazdag hagyatékot, s hozzáértő, az eredeti mondandót és szándékot tiszteletben tartó, de ugyanakkor kritikus értékeléssel és jegyzetapparátussal folyamatosan közreadja annak legjelentősebb dokumentumait. A Békési Életben megjelent Bajcsy-Zsilinszky írások, valamint a Békés megyei Tanács Kiadásában olvasók elé került levélválogatást követően kiemelkedő jelentőséggel bír a Kossuth Könyvkiadó által megjelentetett kötet. Az ebben található, Tilkovszky Loránt tanulmányaival és jegyzeteivel kiegészített írások – memorandumok, naplórészletek és levelek – áttekintést adnak Bajcsy-Zsilinszky második világháború alatti politikai szerepéről és törekvéseiről a német megszállás bekövetkeztéig.

Igen plasztikusan rajzolódik ki a kötetben a tévedésektől és illúzióktól, sőt politikai és katonai naivitásoktól sem mentes, de a nemzet fennmaradásáért és igazáért mindig bátran kiállni és tenni kész politikus és gondolkodó egyénisége. A háborúból való kibontakozás általa is képviselt megoldása és az ahhoz vezető út nem bizonyult járhatónak. A szovjetellenességet sohasem tagadó, s a magyar úri középosztálybeli gyökereitől elszakadni nem tudó és nem is akaró Bajcsy-Zsilinszky által elképzelt jövőkép ennélfogva nem alapulhatott mindenben a történelmi helyzet megkívánta realitások pontos felismerésén. Azonban megérlelődő antifasizmusa és németellenessége, törekvéseinek fő célja a nemzeti függetlenség megőrzése, illetve visszaszerzése, egy progresszívabb polgári fejlődés lehetőségeinek kimunkálása, s az e célok érdekében történő szüntelen mozgósítás – korlátai ellenére is – elévülhetetlen érdeme. Tilkovszky Loránt a nemzet e nagy személyisége iránti tisztelettel, de ugyanakkor a vele szemben tapasztalható elfogultságoktól mentesen, kellő kritikával tárja fel és elemzi Bajcsy-Zsilinszky életművét. A kötet egyes dokumentumait bevezető tanulmányai, melyek remélhetőleg egy Bajcsy-Zsilinszky monográfia előmunkálatait is képezik, nemcsak az olvasó számára egészítik ki és értelmezik az olvasottakat, hanem egyben az 1941–44 közötti időszak tör-

ténetének igen találó és problémaérzékeny leírását is adják. Az ellenzéki kisgazda politikus Bajcsy-Zsilinszky szemével nézve és vele szembesítve világítják meg a kor történetének néhány kulcskérdését.

A recenzens nem tarthatja feladatának, hogy részletesen áttekintse a válogatás igen gazdag anyagát, mindössze arra vállalkozik, hogy ennek révén a Bajcsy-Zsilinszky életút néhány általa fontosnak és meghatározónak tartott háború alatti mozzanatára irányítsa rá az olvasói figyelmet. Teszi ezt annál is inkább megnyugvással, mert Tilkovszky fentiekben említett elemző gondolatai különben is felmentik a részletesebb taglalás alól.

A kötet dokumentumait az a szándék fogja egybe, hogy bemutassa Bajcsy-Zsilinszky törekvését a német befolyástól való megszabadulás, a háborús politikával való szakítás és az erők megőrzése révén egy, az eddigi hibákat jóvátevő, a jelen helyzetből kivezető utat mutató független magyar bel- és külpolitika kialakítása érdekében. Csak ezen célkitűzések érvényre jutása tenné képessé a nemzetet, hogy a vesztett háborút követően hatásosan léphessen fel a nemzetet fenyegető veszedelmekkel szemben.

A magyar–német viszony felfogása körüli zavarok tisztázásának szándéka adta 1941 őszén Bajcsy-Zsilinszky kezébe a tollat, hogy fellépjen Szekfű Gyula Magyar történetének káros labanc szellemisége és rontó hatása ellen. Ez a politikatörténetet háttérbe szorító, német sugallatú szellemtörténeti munka ideológiai támaszt adott az elmúlt évtized német szellemi behatolásához, ami kiterjedt a magyar politikára és közéletre egyaránt. Segítségére volt a magyarországi svábokra alapított germán térnyerésnek, amely végeredményében a sajátos magyar nemzeti törekvéseket háttérbe szorítva, a nemkívánatos szélsőjobboldali előretöréshez és parancsuralmi próbálkozásokhoz, valamint ennek révén a háborúba sodró német elkötelezettségű külpolitikához vezetett. Bajcsy-Zsilinszky inkább érzelmi, mint tudományos érvekkel szállt szembe és vitatkozott Szekfűvel. Ő, aki ifjabb korában – bár fenntartásokkal –, de még maga is híve volt a német szellem és szervezőkészség eredményeinek, és egyetértett a Három nemzedék magyar kuruckodó illúziókat romboló gondolataival, azóta a történtektől meggyőzve immár Kossuth híveként távolodott el Szekfűtől. Számon kéri rajta az elmúlt évszázadok németellenes függetlenségi harcainak háttérbe szorítását, s a magyar fejlődésnek a magyar–német sors- és kultúrközösségből való kizárólagos eredeztetését. Ez a beállítás romboló hatású, és most, amikor a legnagyobb szükség lenne rá, elaltatja az önálló magyar öntudatot és erőt, melynek a németséggel ellentétes szerepe van a Kárpát-medencében. Bajcsy-Zsilinszky célja, ráébreszteni Szekfűt tudományos és taktikai tévedésére, melyet a nagy tekintélyű tudós a gazdag tudományos eredményeket is felvonultató mű kiadásával elkövetett, s ugyanakkor megnyerni őt a nemzet megmentésén fáradozók számára. A feladat: fenntartani a független magyar alkotmányos királyságot, megóvni azt a német befolyástól s a háború után jelentkező veszélyektől. Épp ezért a háborút minden bizonnyal elvesztő Németországgal szakítani nemzeti érdekünk. Vissza kell szorítanunk a német befolyást és szellemiséget. Ehhez meg kell nyerni a sváboktól és a németimádó-magyaroktól megtisztított magyar szellemi elitet.

Bajcsy-Zsilinszky és Szekfű vitája, amennyiben publicitást nyer, tévedéseivel együtt valóban felvilágosító és mozgósító erővel bírhatott volna a németek iránti fokozódó elkötelezettség és a háborús részvétel elleni eszmei harcban. Azonban ugyanakkor a kérdés leszűkítését is jelentette. Hamis helyzetmegítéléshez vezető visszatérő tétele ugyanis Bajcsy-Zsilinszkynek, hogy a jelen minden rossz megnyilvánulásának eredője a magyar társadalom különböző szféráiba befurakodott svábokban és az ő bomlasztó magyarellenes tevékenységükben keresendő. Úgy vélte, az állam különböző szintű vezető testületei, a szellemi élet és hadsereg sváb származásúaktól való megtisztítása, rövidesen teljes politikai szemléletváltást és fordulatot eredményezhet. Hajlamos volt eltekinteni és lekicsinyleni azon nagy számú „fajtiszta" magyar szerepét, akik nagy buzgósággal és sikeresen vetették bele magukat a háborús politikát eredményező német szövetség kialakításába, politikai és hatalmi törekvéseik érvényre juttatása érdekében. A nácik által valóban felhasznált és nem lebecsülendő hatású sváb befolyás ilyen kizárólagossággal történő felvetése ezért a kibontakozást kereső erők számára figyelemelterelő és félrevezető volt, s csalódások forrásává vált.

A recenzens aligha áll egyedül azon véleményével, hogy Bajcsy- Zsilinszky gyakran hajlamos volt eltekinteni a valóság azon kényelmetlen mozzanataitól, melyek nem igazolták, sőt hátráltatták tévesnek bizonyuló elképzelései érvényre juttatását. Nyilván nem rontó szándékú sváb származásúak voltak saját pártjának azon képviselői sem, akik 1941 őszén hosszas huzavona után végül elvetették az általa kezdeményezett határozott kiállást Eckhardt mellett, amikor amerikai nyilatkozata miatt megvonták tőle magyar állampolgárságát.

Mélyen megrázta és alig jóvátehető, háború utáni elképzeléseit is befolyásoló tragédiának tekintette

Bajcsy-Zsilinszky a zsablyai és újvidéki véres atrocitásokat. Távlati, a csehszlovák és román törekvéseket ellensúlyozni kívánó terveit ugyanis a lengyelekkel és a jugoszláv népekkel kialakítandó Varsó–Budapest–Belgrád tengelyre alapozta. Az örökbarátsági szerződés német ajánlatra történt megszegésének kártételét a jugoszlávokkal szembeni rokonszenv kinyilvánításával, a viszony lehetőség szerinti javításával gondolta jóvátenni.

Az 1942. január 19-én elküldött levelében a zsablyai események kivizsgálását kérte Bárdossy miniszterelnöktől. Levelében és a két nappal később, Bárdossynál tett látogatásáról készített naplójegyzeteiben még Teleki méltó utódjának nevezte őt, akiben fenntartás nélkül megbízhat az ország sorsának alakítását illetően. „Teleki Pál szelleme és szemlélete folytatódik a Te kormányzatod alatt" – írta neki. Ahogy Teleki sorsdöntő módon állt ki a lengyelek és a jugoszláv kapcsolatok mellett, most az utódon a sor, hogy az ő szellemében eljárjon, és igazságot szolgáltasson a zsablyai ügyben.

A Bárdossyval történt találkozás során Bajcsy-Zsilinszky kitért Keitel tábornok látogatására is. Pontosan nem tudta, miért jött a tábornok, de a lényeget tekintve nem lehettek kétségei. Mindenki mást megelőzve kimondta és tudatta Bárdossyval, hogy az adott helyzetben már „nem adhatunk egyetlen új katonát sem, egyetlen magyar közlegényt sem olyan háborúba, mely lényegében ellentétes a magyarság történelmi céljaival". Csak az önvédelem lehet a magyar politika egyetlen célja, erre kell tartalékolni erőinket. Aki ennek ellenére katonát ad idegen célra, az vele és a hozzá hasonlóan gondolkodókkal kerül szembe.

Bajcsy-Zsilinszky bízott abban, hogy Bárdossy megfelelő intézkedéseket tesz a délvidéki atrocitások megszüntetésére. A miniszterelnök meg is ígérte, hogy nyomban telefonálni fog, a következőkben semmi kegyetlenség ne forduljon elő, ezt azonban nem váltotta be. Ezzel pedig még elejét vehette volna az újabb, újvidéki gyilkosságsorozatnak. Bajcsy-Zsilinszkyt ez végtelenül felháborította. Véleménye azonnal megváltozott az eleddig – korábbi, negatívumoktól terhes szerepe ellenére – Teleki méltó örökösének tartott Bárdossyról.

A parlament külügyi bizottságának január 29-i ülésén Bárdossy a frontra önként felajánlott 2. magyar hadseregről adott tájékoztatást a képviselőknek. Bajcsy-Zsilinszky szenvedélyes hangú felszólalásában kifogásolta háborús részvételünk fokozását, sőt a miniszterelnököt téve felelőssé, a Szovjetunió és az USA elleni hadbalépés törvényességét is vita tárgyává tette. A jelenlévő képviselők tiltakozása közepette szenvedélyes szavakkal kérte számon a miniszterelnökön a zsablyai és újvidéki vérengzéseket, s felvetette a politikai és büntetőjogi felelősség kérdését.

A kudarcok nem vették el Bajcsy-Zsilinszky kedvét. Nem szűnt meg harcolni szóban és írásban, ha kellett magányosan is. Nem késztette megtorpanásra, ha tapasztalnia kellett, hogy pártjának képviselőitől, valamint az uralmon lévők közül azoktól, akiket a kibontakozásért folyó harcban társának hitt, legfeljebb csak biztatást kap, azonban amikor cselekedni kell, elbizonytalanodva vagy félelemből magára hagyják. Ilyen érzések keríthették hatalmukba akkor is, amikor 1942 novemberében a honvédelmi költségvetés vitája során a honvédség erői megőrzésének és felfegyverzésének követelése mellett a jobboldal tiltakozása közepette ismételten felemelte szavát az újvidéki tettesek felelősségre vonásáért.

Bajcsy-Zsilinszky már 1942–1943-ban megfogalmazta elképzelését a háborúból való kiválás lehetőségéről és az azt követő kibontakozásról. A Kállay miniszterelnöknek és Horthynak megküldött memorandumaiban (így a Kisgazdapárt nevében készítettben is), valamint egyéb megnyilatkozásaiban kifejtett elképzelések magukon viselték mindazon, a bel- és külpolitikai realitásokkal nem számoló ellentmondásokat, melyek a megoldást kizárólag a nyugati szövetségeseknél kereső és csak részleges társadalmi átalakulást programjukba iktató liberális polgári és értelmiségi körök nézeteit is jellemezték. Távol kell maradni a további háborús elkötelezettségtől, ki kell vonni és hazahozni a keleti fronton harcoló csapatokat. A Bajcsy-Zsilinszky véleménye szerint ezzel 500 000 főre növelhető magyar fegyveres erőt az ipar maximális kihasználásával meg kell erősíteni. Ez a jól felszerelt és a svábóktól megtisztított megbízható tisztikar által vezetett honvédség alkalmas lesz, hogy a meggyengült német hadsereggel szemben is fellépjen a magyar célok védelmében. Hogy a hadsereg, mely felszerelésének jelentős részét a Donnál elvesztette, szerinte milyen módon és mikorra vált volna jól felszereltté és vezetetté, ennek részletesebb kifejtését nem találjuk az 1942–1943-ban készített Bajcsy-Zsilinszky dokumentumok között. A hadsereggel kapcsolatos elképzelés mindenesetre az angolszászok balkáni partraszállására épült. A hozzájuk csatlakozó magyar csapatok velük együtt visszavonulásra fogják bírni a Wehrmacht csapatait. Az elképzelések 1943 nyarán még egyáltalában nem

számoltak a szovjet csapatok várható magyarországi jelenlétével, s azzal, hogy a magyar kormánynak majd a Szovjetuniótól kell fegyverszünetet kérnie.

A háború utánra vonatkozó külpolitikai elképzeléseiben Bajcsy-Zsilinszky egy új kisantant elleni védekezést és a szövetségesek által elismert, újszerű magyar nemzetiségi politikán alapuló Duna-völgyi magyar vezető szerep érvényre juttatásának lehetőségét vette alapul. A kiugrási politikán munkálkodókkal egyetemben, az utókor számára meglepő naivitással, hajlamos volt elfeledkezni az eddigi magyar háborús szerep miatt várható súlyos következményekről, holott a szövetségesek megnyilatkozásai 1943 nyarán-őszén már vajmi kevés kétséget hagytak ezirányban. A felelősségrevonást egy megfelelő – más csatlósországokat megelőző – időpontban, s a térségben érvényesülő angolszász érdekekkel összhangban végrehajtandó fordulattal remélte elkerülni vagy legalábbis minimálisra csökkenteni.

Bajcsy-Zsilinszky Endre illúziói közé sorolhatjuk azon hitét, hogy céljai megvalósításában számíthat az általa változatlanul tisztelt kormányzóra is. Horthy 1943. augusztus 25-én magánkihallgatáson fogadta. Amint az erről készült naplójegyzetekből kitűnik, a kormányzó nem ellenzéki politikusként, hanem elsősorban szegedi harcostársaként, az annak kijáró figyelemmel fogadta. Horthy szólt a német–magyar viszony megromlásáról, Hitlernél tett látogatásáról és a tőle elszenvedett megaláztatásról, amit sohasem bocsát meg neki. Bajcsy-Zsilinszky megnyugvással hallgatta, amikor a kormányzó a folyamatban lévő béketapogatózásokról beszélt. Azonban már kevésbé értett vele egyet, amikor a véleményét – így a kisgazda memorandumot is – ismerő kormányzó aggályait kifejtve óvatosságra intette: egy elhamarkodott lépés a német megszállást vonná maga után. A honvédség ereje nem elégséges annak megakadályozására. Ezért a kormányzó kizárólag a meggyőzés erejével kívánt hatni a németekre. Engedjék haza csapatainkat, lássák be eltérő érdekeinket, tekintsenek el szövetségi kötelezettségeinktől, aminek erőnk szerint már eleget tettünk.

A beszélgetés további részében Bajcsy-Zsilinszky igyekezett meggyőzni Horthyt, hogy nem kell félni a németektől. Ha koncentráljuk erőinket, képtelenek lesznek a megszállásra. Az angolszászok elől a Balkánról visszavonuló német csapatok, amennyiben helyesen cselekszünk, csak az ország nyugati csücskét érintik majd. Horthynak is felvetette az újvidéki tettesek felelősségre vonását, amire ő már mint folyamatban lévő ügyre tett ígéretet. A közeledő szovjet front és a Szovjetunióhoz való viszony fel sem merült a beszélgetés folyamán.

A kormányzóval folytatott beszélgetés nyomán kétségkívül fellelkesült Bajcsy-Zsilinszky könnyen túltette magát azon, hogy Horthy megfontoltságra intette, és csak a konkrétumok mellőzésével általánosságban beszélt a nemzet jövője szempontjából sorsdöntő kérdésekről.

Kevésbé barátságos eszmecserét folytatott ezt követően Bajcsy-Zsilinszky Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnökkel. Szombathelyi is ismerte a memorandumot, illetve annak katonai vonatkozású kiegészítését, és az abban foglaltakat kivihetetlennek tartotta. Eleve visszautasította a hadsereg vezetését, elsősorban a vezérkart érintő vádakat, s csak a jó szándékot feltételezve nem minősítette Bajcsy-Zsilinszky fellépését ellenségesnek, sőt üldözendőnek. A kiugrást és a németekkel való szembefordulást, mint ezt az olasz példa is bizonyítja, veszélyesnek, sőt lehetetlennek minősítette. Nem látott lehetőséget a tisztikarnak a német elkötelezettségűcktől történő megtisztítására, s a honvédség erejét elégtelennek tartotta ahhoz, hogy a német hadsereggel szembeforduljon. Az 500 000 fős jól felszerelt hadsereggel kapcsolatos elképzeléseket alaptalannak, jámbor óhajnak minősítette. Azzal egyetértett, hogy a honvédség meglévő erői megőrzendők és erősítendők a háborút követő időszakra, amikor majd a belső rend fenntartása és a határok megőrzése hárul rá. Ennek kivihetőségét azonban kizárólag a még mindig jelentős erőkkel rendelkező németek melletti megmaradásban látta. Szerinte ez a módja a kétségtelen és egyre növekvő szovjet veszély elhárításának is. Szombathelyi ugyanis már egyre kevésbé bízott az angolszászok balkáni partraszállásában, annál inkább számolt a magyar határhoz közeledő szovjet csapatokkal.

Bajcsy-Zsilinszky az ingerült és meddő vita után csalódottan távozott Szombathelyitől, holott az csak egyértelműbben fejezte ki azt, amit már Horthy is előadott. Úgy ítélte meg, hogy a vezérkar főnöke a kormány törekvéseivel sincs tisztában, nem látja a helyzetet. Ráadásul másokat szóhoz sem hagy jutni, senkitől sem hajlandó elfogadni jó tanácsot, a bonyolult helyzetben aligha alkalmas a honvédség vezetésére. Megingott a hite a hadseregben, amit ez idáig a magyar célok képviseletére alkalmasnak tartott.

Az egyre magányosabb harcossá váló Bajcsy-Zsilinszkynek 1943 és 1944 fordulóján tapasztalnia kellett, hogy az angolszász orientációs kiugrási politika nyilvánvalóvá vált csődjét követően az ellenzék erői is a kormányra jellemző tehetetlenség és csodavárás állapotába kerültek. Eluralkodott rajtuk a szovjettől és

a német megszállástól való együttes bénító félelem. A tudomásukra jutott egyértelmű helyzet ellenére változatlanul valamilyen angolszász megoldásban bíznak, amely távol tartja az országtól a szovjet csapatokat, és valamilyen polgári demokratikus megoldás segítségével átmenti a rendszert a háború utánra. Bajcsy-Zsilinszky, bár látta az elbizonytalanodást és cselekvésképtelenséget maga körül, nem szűnt meg harcolni a német megszállás egyre fenyegetőbbé váló veszélye ellen. Megpróbálta felrázni környezetét és az illetékes kormánytényezőket a felkészülés és ellenállás érdekében, sikertelenül. A megszállást követően pedig, amikor is szinte egyedül állt ellen fegyveresen az őt letartóztató Gestapo-ügynököknek, a fogságban, majd illegalitásban, elsők között jutott el annak felismeréséig, hogy a kiút kizárólagosan a Szovjetunióval való együttműködésben és ennek érdekében megszervezendő fegyveres ellenállásban keresendő.

A kötet olvasása közben keletkezett és a fentiekben kifejtett néhány gondolat természetesen csak arra szolgálhat, hogy a magyar progresszió e tragikus sorsú harcosának tevékenységére ráirányítsa a figyelmet, és kedvet csináljon a kötet áttanulmányozása révén a minél teljesebb Bajcsy-Zsilinszky Endre portré és életút megismeréséhez.

Dombrády Loránd

JAKAB SÁNDOR

A MAGYAR SZAKSZERVEZETI MOZGALOM 1944–1950.

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 203 l.

Az évfordulókban gazdag 1985-ös esztendő reflektorfénybe helyezte – az utóbbi időben amúgy is élénk érdeklődést kiváltó – jelenkortörténeti kérdéseket. A Kossuth Könyvkiadó szép ünnepi ajándéka volt a Balogh Sándor, Gergely Jenő, Réti R. László, Stemler Gyula szerkesztésében megjelenő „Négy Évtized" sorozat, amelynek egyik érdekes kötete Jakab Sándor munkája.

A kismonográfia fontos – ugyanakkor ilyen részletességgel és forrásismerettel még nem publikált – témát választott feldolgozásul. Nevezetesen a magyar szakszervezeti mozgalom felszabadulást közvetlen megelőző és követő kezdeti lépéseinek, taktikájának és feladatainak bemutatását. Jakab Sándor vizsgálódásainak középpontjában a szakszervezeti mozgalomban – a politikai intézményrendszer változásait követve – bekövetkezett nagy átalakulás áll; a szakmai szervezkedésről az iparági-ágazati szervezkedésre való áttérés.

A könyv a nagyobb szerkezeti egységeket követve oszlik hat fejezetre. Az első két fejezetben a szerző a pusztító világháború, a német megszállás és a fasiszta puccs következtében szinte teljesen megbénult magyar szakszervezeti mozgalom újjászületését, illetőleg az újjáépítésben, valamint a koalíciós küzdelmekben vállalt szerepét mutatja be. Az újra alakuló szakszervezetnek nem csak gazdasági, érdekvédelmi funkciót szántak, hanem politikait is. Ezt bizonyítja – a szerző által is hangsúlyozott tény –, hogy a Szegeden 1944. december 2-án megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front küldöttei között az öt demokratikus párt delegáltjai mellett, megtaláljuk a szakszervezetek képviselőit is. A szakszervezetek politikai ambícióját támasztja alá az is, hogy az 1944. december 22-én megválasztott Ideiglenes Nemzetgyűlésben 19-en képviselték a szakszervezeteket. A nyugat felé haladó vörös hadsereg egységei nyomában a szakszervezetek különösen fontos szerephez jutottak a felszabadított területeken, elsősorban az iparvidékeken, a nagyvárosokban. Már 1945 januárjában felmerült a kérdés, hogy szakmai, vagy számos környező országbeli példa nyomán iparági-ágazati alapon működjenek tovább a magyar szakszervezetek. A Szakszervezeti Tanács ekkor úgy döntött, hogy néhány kivételtől eltekintve szakmai alapon szerveződjön újjá a mozgalom. A koalíciós küzdelmekben a szakszervezetek – mivel tagságuk zöme a két munkáspártból került ki – a baloldali erőket támogatták. Jakab Sándor azonban kerüli a leegyszerűsítéseket, árnyaltan elemzi a helyzetet, bemutatja a kommunista és a szociáldemokrata párt eltérő álláspontját a szakszervezeti mozgalom megítélésében.

A könyv harmadik fejezete a szakszervezeti mozgalom és az üzemi bizottságok viszonyát, kölcsönös kapcsolatát tárgyalja.

A negyedik, ötödik és hatodik fejezet részletesen elemzi a szakszervezetek átállását az iparági-ágazati szervezkedésre, bemutatja az ebből származó nehézségeket, a szakszervezeti mozgalomban bekövetkező torzulásokat. Jakab Sándor az országos politikai élet vérkeringésébe kapcsolva mutatja be a szakszervezetek működésében bekövetkezett változásokat; a politikai intézményrendszer átalakulásának hatását a mozgalomra. Ahogy az egész ország, úgy a szakszervezetek életében is döntő változást hozott az 1948-as esztendő. Addigra ugyanis megvalósult a nagy- és középtőke kisajátítása, megalakult az MDP, az egységes munkáspárt, 1949 tavaszára pedig befejeződött a polgári ellenzék teljes kiszorítása a politikai életből. A szakszervezetek szempontjából ez a szakmai szervezkedésről az iparági-ágazati szervezkedésre való áttérést jelentette. A döntés a szakszervezetek 1948. október 17–20-án megtartott XVII. kongresszusán született meg. Ez a szervezeti forma az új igényekhez, a megváltozott feltételekhez jobban illeszkedett, azonban számos negatív következménnyel is járt. A legfontosabb változást az jelentette, hogy az eddig jogilag még mindig ellenőrző funkciót betöltő üzemi bizottságokat beolvasztották a szakszervezetekbe – formailag biztosítva a munkásellenőrzés folyamatosságát – valójában azonban e testületet, túlhangsúlyozva a munkásigazgatók egyszemélyi felelősségét, megfosztották minden korábbi jogkörétől. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy a munkáshatalom létrejöttével Magyarországon gyakorlatilag megszűnt a munkások korábbi (1945-ben két rendeletben is szabályozott) joga a gyárak, üzemek vezetésének ellenőrzésére, a szakszervezeti mozgalom pedig valójában elvesztette érdekvédelmi funkcióit.

Az ekkor életbelépő szakszervezeti alapszabályok a szakszervezetek tevékenységének középpontjába a munkaverseny, a Sztahanov-mozgalom és az újítómozgalom szervezését, fejlesztését állították. Szavakban ugyan megmaradt a szakszervezetek érdekvédelmi funkciója is, de ennek érvényt szerezni a megváltozott körülmények miatt már nem lehetett. Jól példázza ezt az 1949. január 15-én megkötött Kollektív Szerződés sorsa, „amelynek 354 pontjából mindössze 169 maradt érvényben, és azt már mintegy 200 rendelet módosította". Ugyancsak a szakszervezetek érdekvédelmi funkciójának sorvadását mutatták az önkényes normarendezések gyakorlata, valamint a sok évtizedes harc árán kivívott munkaközvetítési jog elvesztése is. Ezt a folyamatot tetőzte be az 1951-ben kiadott Munka Törvénykönyve, mely így határozta meg a szakszervezetek szerepét: „Főszabály: a SZOT és a szakszervezetek közreműködnek a munkafeltételek szabályozásában, ez általában a meghallgatás formájában történik."

Az előbbiek alapján egyetértünk a szerzővel abban, hogy a tárgyalt időszak valóban korszakhatár a magyar szakszervezeti mozgalom történetében.

Földesi Margit

AZ „IE TÁRSADALOM"

A második világháború utáni Japánban az egyik legvitatottabb téma a japán premodern társadalom jellegének kérdése, s az, hogy a hagyományos viselkedési minták mennyiben határozzák meg a modern társadalom működését. A kérdés a történelmi örökség értelmezése, s ebben központi helyet foglal el a premodern kori (Edo-kor, 1603–1868) társadalom két alapegységének, a szamuráj-típusú hierarchikus-korporatív család, az *ie*-nek, és a közmegegyezésen alapuló paraszti faluközösség, a *mura*-nak a megítélése. Mindkét közösségi formára jellemző volt, hogy az egyén érdekeit alárendelték a csoport – vagy nemzeti szinten való szerveződés esetén: az állam – érdekeinek. A háború utáni évek hangulatában mindkét típust, mint a háborús ultranacionalista szervezés alapegységeit, éles támadások érték mind a japán értelmiség, mind a társadalmi reformokat sürgető, a megszálló amerikai csapatokkal érkezett tanácsadók részéről.

Mintegy harminc év elteltével a japán csoportszerveződés és testületi irányítás elve új, kedvezőbb megvilágításba került, mely szerint az *ie* vagy *mura* típusú önszerveződési alapelv eredményesen funkcionált Japán gyors modernizációja során, s a mai társadalom működésének is bázisát szolgáltatja.

Ezen új értelmezés kialakításához nagyban hozzájárult három szerző – Murakami Yasusuke, Kumon Shumpei és Sato Seizaburo – műve (Bunmei to Shite no ie shakai, Tokyo 1979.), melynek angol nyelvű rövidített változatát Murakami ismertette. A teljesen új megközelítés mind módszertanát, mind eredményeit tekintve vitát kavart a japán társadalomtudománnyal foglalkozók körében. Az „*Ie* társadalom" kérdéseiről, Murakamiék nézeteit kiegészítve vagy azzal vitázva, több történész, szociológus és antropológus mondott véleményt.

Murakamiék módszertani megközelítése is eltért a társadalom- politikai elemzések Japánban addig követett fő irányától, a marxista történelemszemlélettől. Elméletük hátteréül történész-szociológusok és kultúrantropológusok munkái szolgáltak (Gordon Childe, Marc Block, Nakane Chile stb.). Az emberi társadalom fejlődésében két technológiai forradalom – a mezőgazdasági és az ipari – jelenti a fordulópontot, mely az ember történelmének három fázisát: a vadászó-gyűjtögető, a mezőgazdasági és az ipari szintet egymástól elválasztja. Valamennyi szinten a társadalom fejlettségi foka – bizonyos keretek között – nyitott, nincs előre meghatározott forma, melyet szükségszerűen venne fel.

Murakamiék általános, elméleti munkájukban a társadalom történetének leírását a mezőgazdasági társadalom kialakulásával kezdik, amely Japánban a rizstermelés elterjedésével (kb. i. e. 3. sz.) hozható összefüggésbe. A mezőgazdasági társadalom – mely lényegében az Edo-kor végéig (19. sz. közepéig) fennállt – történetének első felében az *uji*-rendszer (eredetileg vérségi alapon szerveződött, arisztokrata nemzetiségek uralma) alapján épült fel, míg történetének második felében az *ie* szisztéma dominált. Az *ie* a 11. század folyamán jelent meg a *bushi* (szamurájok) körében, hogy aztán a társadalom szerveződésének alapegysége legyen. Az *ie* nem egyszerűen „nagycsalád" vagy „háztartás" – hiszen a vérségi kapcsolatot gyakran szerződés helyettesítette –, hanem egy olyan önigazgató gazdasági egység, független jogi testület, mely közös tulajdonnal rendelkezik, vezetője, a „családfő" egyben a csoport felelős képviselője is, a tagok pedig funkcionális hierarchiában helyezkednek el. Az *ie*-k autonóm csoportok, s egységük alkotja az államot.

Murakamiék úgy vélik, a mai japán társadalom *ie*-típusú csoportokból szerveződik, legyen bár szó a családról, vagy a család-mintára kiépülő vállalatokról. A szerzők egyik leglényegesebb megállapítása a japán történelem kontinuitásának, a saját erőforrásokból megvalósított öntörvényű fejlődésnek a meglétét kívánja bizonyítani.

A tokiói egyetem antropológus professzora, Obayashi Taryo, aki a korai japán társadalom történetét tanulmányozza, alapelveiben elfogadja a társadalmi fejlődés elemzésének Murakami által adott értelmezését. Véleménye szerint azonban az *uji* társadalom eredetének, kialakulásának vizsgálata nem kielégítő a szerzői hármas könyvében, Tanulmányában ezen a ponton kívánja kiegészíteni Murakamiék munkáját.

Robert J. Smith, a Cornell-egyetem antropológusa elsősorban az *ie* modern társadalomban betöltött szerepét teszi vizsgálat tárgyává. Murakamiék megállapításaival alapvetően nem ért egyet. Úgy véli, ez a mű csak a japánok hagyományos kollektivitásáról kialakult képet erősítette, de történelmi áttekintése nem segítette a mai társadalmi intézmények működésének megértését. A mai vállalatok és a hagyományos *ie* fogalmának összekapcsolását Smith szimbolikusnak véli, s a családrendszer kultúrtörténeti jelentőségével magyarázza a jelenséget, ám nem tudja döntőnek a cégek gyakorlati tevékenységében. Hangsúlyozza, hogy az egyént nem nyomja el a közösség, de helyzetét meghatározza a csoportban, s a csoportnak a társadalomban elfoglalt helye. Smith Murakamiék módszertani megközelítésével sem ért egyet, mert szerinte nem az intézmények szerkezete a fontos, hanem az elv, amely alapján a társadalom felépül, hiszen az intézmény maga is az alapelv terméke.

John Whitney Hall, a Yale-egyetem történész professzora a könyv ellentmondásait emeli ki. Úgy találja, a munka elsődleges célja annak bizonyítása volt, hogy Japán fejlődésében nem egyszerűen az európai modellt követte, hanem történelmi tradíciói segítségével önerőből tudott továbblépni. Murakamiék a japán történelem újraírását tűzték ki célul, Hall szerint azonban ehelyett csak új terminológiát vezettek be.

Takie Sugiyama Lebra antropológus meglehetős kritikával fogadja az *uji* és *ie* rendszerre vonatkozó értelmezéseket. Számára az *ie* fogalma nem egyértelmű, s hiányolja az *uji* és *ie* jellemzőinek összehasonlító elemzését. Megkérdőjelezi azt a feltételezést is, mely szerint a mai japán társadalom *ie* rendszerűnek tartható.

Thomas P. Rohlen antropológus Murakamiék elemzését – melynek alapkoncepciója Rohlen szerint a multilineáris fejlődés és a strukturális funkcionalizmus teóriáján alapul – elméleti, módszertani okok miatt nem fogadja el. A kultúrantropológia már a strukturális funkcionalizmus gyengéit is feltárta, s Murakamiéknak mindezt – Rohlen bírálata értelmében – illett volna figyelembe venniük.

(Journal of Japanese Studies 1985. 11. vol. 1. no.)

* * *

Murakami Yasusuke – szerzőtársai nevében is – megpróbált választ adni néhány, a bírálók által felvetett kérdésre. A japán társadalom történet sajátosságainak az *uji* és *ie* fogalmával való magyarázata nem újkeletű kísérlet, hiszen Murakamiék tulajdonképpen a klasszikus történelemszemléletet elevenítették fel, amely 13. századi históriai munkából eredeztethető. Egészen az 1920-as évekig a történetírás alappillérei közé tartozott az a felfogás, mely Japán történelmét két részre, a *kuge* (az udvari nemesség) – azaz Murakamiék terminológiája szerint az *uji*-rendszer – és a *buke* (szamurájok) – azaz az *ie* társadalom – korszakára osztotta. Az 1920-as évektől mindinkább tért hódító marxizmus és szocio-etnológiai elemzés a figyelmet a gazdasági-társadalmi vizsgálatra irányította, s elvetette a tradicionális politikai megközelítést. A japán történészek körében jórészt máig ez a gazdasági-társadalmi folyamatokra figyelő nézet dominált. A marxista szemléletet tükröző történeti munkák a japán históriát kissé erőszakolt módon a meglévő marxista kategóriák alapján interpretálták, ami azonban jóval több problematikus kérdést vetett fel, mint amennyire megoldást tudott kínálni. Az etnológiai irányzat a marxista diszkontinuitás-elmélettel szemben a kontinuitást hangsúlyozta, viszont nem vette figyelembe a strukturális változások fontosságát; mégis, Murakamiék ehhez, a nemzeti tradíciókat preferáló történetírói hagyományhoz kapcsolódnak.

Rohlen ellenében – aki a túl általános megközelítést rótta fel hibául – Murakami úgy véli, Japánnak ma, gazdasági növekedése és gyors társadalmi átalakulása, tudati zavarai idején éppen az új perspektívát nyitó, átfogó társadalomtudományi művekre van szüksége az új gondolkodás kialakításához.

(Journal of Japanese Studies 1985. 11. vol. 2. no.)

F. I.

MICHAEL P. BIRT

A SZAMURÁJRÉTEG ÁTALAKULÁSA

A 17. századi Kanto vidék átalakulása

A 16. században a Japán-szigeteken nem volt egységes állam. Önálló tartományok egy-egy hatalmas földesúr *(daimyo)* irányításával háborúskodtak egymással újabb és újabb területekért vagy a többiek feletti hatalom megszerzéséért. A 16. század végén sikerült három nagy hadvezérnek legyőzni az önálló tartományurakat és egyesíteni a szétszabdalt országot. A munkát hódításaival Oda Nobunaga kezdte, Toyotomi Hideyoshi intézkedéseivel tovább fejlesztette, míg Tokugawa Ieyasu az utolsó ellenálló fejedelmek legyőzésével (1603) és edoi székhelyének létrehozásával befejezte az ország egyesítését. A Tokugawa-kor – Japán történetének „korai modern" korszaka – 1868-ig tartott. A Sengoku-kor („Hadakozó fejedelmek kora") tulajdonképpen a középkori és a korai modern állam közötti átmenetet képviselte. A későbbi változások alapjai ekkor jelentek meg. Az országegyesítő hadvezérek már egy mozgásban lévő társadalmat alakítottak át, s újnak tetsző intézkedéseik tulajdonképpen a Sengoku-kor változásaiban gyökereztek.

A Sengoku-kori társadalom mozgását legfőképpen a szamurájréteg átalakulása jelentette. A középkori állam katonáskodó földbirtokos rétege a korai modern államban már mint fizetett hivatalnok jelent meg, azaz a hatalmi rendszer javadalmazott, anyagi biztonságban élő alkalmazottja, aki a társadalom életét irányította, ám elveszítette eredeti hatalmának alapját, közvetlen uralmát földje felett.

A tanulmány szerzője következtetéseit egy konkrét tartomány, Kanto 16. századi viszonyainak elemzéséből vonja le, esetek s példák sokaságát idézve. A tartomány a Hojo család uralma alatt állt, akik a terület megvédése érdekében különböző intézkedéseket hoztak, ezzel növelve katonai erejüket s politikai hatalmukat, miközben lassan átalakították a társadalom struktúráját, s a középkori államszervezet átformálásának kezdő lépéseit tették meg.

A 16. században többféle státuszú és vagyonú ember számított szamurájnak. A közös vonás, amely összekötötte őket, a katonai szolgálat volt. Az uruktól – általában a tartományúrtól – kapott földjük éves terményhozama alapján előírt számú harcost kellett kiállítanunk és csatába vinniük. (Ez tette szükségessé a rendszeres földfelméréseket.) Így a tartomány földje részben a szamurájok különböző nagyságú magánbirtokaira, részben a *daimyo* közvetlen irányítása alatt álló területekre oszlott. A szamurájok jövedelmét a magánbirtokaikról beszedett földadó jelentette. A tartományúr földjén élő parasztok az adót a *daimyo* hivatalnokainak fizették be. Ez a birtokrendszer a szamurájok számára bizonyos fokú anyagi függetlenséget jelentett a tartomány urától. Ez azonban a 16. század folyamán lassan megszűnt, mivel a Hojok maguk határozták meg a szamurájok által beszedhető adó összegét, majd intézkedéseikkel tovább gyengítették a szamurájok falvak feletti irányítását, s mindezt saját fennhatóságuk alá vonták. Ezzel megkezdődött a szamurájok elválasztása a függetlenségüket jelentő földtől. A Hojok ellenőrzésüket közvetlenül is kiterjesztették a szamurájokra. Az újonnan meghódított területekre saját megbízható embereiket – szamurájaikat – küldték, hogy az ottani szamurájokat s legyőzött földesurakat ellenőrizzék, illetve a terület életét irányítsák. Ezért a részben katonai, részben hivatalnoki tevékenységért járadékot kaptak, azaz közvetlenül a *daimyo*-tól kezdtek függeni. A Hojok a falvakban élő kisszamurájokat is saját politikai rendszerükbe építették be, mivel azok is részben irányítók – a falvak vezetői –, részben hivatalnokok – pl. az adószedés, az öntözés ellenőrzői – lettek, a Hojoktól kapott meghatározott jövedelemmel.

A 16. század állandó háborúi közepette a falvak számára a nagyobb hatalmú *daimyo* fennhatósága nagyobb védelmet jelentett a szamurájokéhoz képest, emellett a távoli tartományúr nem veszélyeztette annyira a faluközösség önállóságát, mint a helybéli szamuráj. Így a falvak gyakran fordultak a *daimyo*-hoz segítségért a szamurájokkal folytatott vitáikban, s ezekben az ügyekben a *daimyo* inkább a falvakat támogatta, hiszen ezzel is a szamurájok és a föld – mint azok önállóságának alapja – egymástól való elválasztását segíthette elő.

A Sengoku-kori tartományokban a politikai rendszer új formája jelent meg. Megnövekedett bürokrácia, saját katonai és gazdasági szervezet, saját törvények alkotása jellemezte életüket, ahol a szamurájokra egyre inkább mint az államapparátus fenntartóira lett szükség. A 16. század végén az ország egyesítésekor tulajdonképpen ezek a tartományi módszerek szolgáltatták az alapot az új típusú államszervezet kiépí-

téséhez. (Az ország vezetője, a Shogun ugyanolyan módon szervezte meg az ország életét, vagy a volt tartományurak beépítését saját hatalmi rendszerébe, mint ahogy a volt *daimyo*-k irányították tartományaik életét, vagy ahogy ők integrálták szamurájaikat saját struktúrájukba.) Az egységes állam megteremtésével, a háborús korszak befejeződésével a részben már eddig is hivatalnoki teendőket ellátó szamurájok immár véglegesen városlakó államhivatalnokok lettek.

(Journal of Japanese Studies 1985. 11. vol. 2. no.)

F. I.

HELEN HARDACRE

AZ ÁLLAMVALLÁS KIALAKÍTÁSA

A „Nagy Kampány" és az „Új Vallások"

Japánban a Meiji-korig (1868–1912) a 6. század folyamán Kínából átvett buddhizmus számított hivatalos vallásnak, míg a shinto – a japánok ősi vallása – háttérbe szorult, illetve csak a népi vallásosság szintjén, a helyi védőistenek tiszteletében nyilvánult meg. Ez a shinto lett azután – önállósága és saját intézményrendszerének megalkotása után – a Meiji-korban Japán államvallása.

A kormány törekvése eredetileg egy egységes nemzeti vallás kialakítása volt, amelyet kezdetben még nem azonosítottak a meglehetősen hagyományos fogalmat takaró shinto-val. A „Nagy Kampány" idején (1870–1884) kristályosodott ki az a nézet, mely az ország hivatalos vallásává az eredeti japánnak tartott shinto-t kívánta emelni. Mikor a 6. században a buddhizmust tették meg Japán államvallásának, a shinto hozzá való viszonyát akként határozták meg, hogy a shinto vallás istenségei tulajdonképpen Buddha reinkarnációi; azaz ebben az értelemben a shinto alárendelt helyzetbe került, s mivel nem számított önálló vallásnak, nem épülhetett ki intézményrendszere sem. Viszont – elsősorban a nép körében – továbbélt a helyi védőistenek tiszteletében, a szentélyek látogatásában és a zarándoklás hagyományában. A legjelentősebbnek az Ise szentélyhez való zarándoklatot tartották, amelyet életében egyszer majdnem mindenki megtett. A 19. század folyamán a kokugaku („Hazai tudományok") művelői – akik a „tiszta" japán tradíciókat akarták megvédeni a külföldi behatásoktól – ezeket a meglévő népi kultuszokat kívánták feleleveníteni, s ezzel az „ősi japán szellemet" feltámasztani, amelyet ők a shinto-ban véltek megtalálni.

A shinto-nak államvallássá emelése érdekében a kormány több intézkedést tett. Először is hivatalosan elkülönítették a buddhizmust és a shinto-t. (1868) A buddhista egyházat erőteljesen visszaszorították, elsősorban anyagi bázisának megszüntetésével, földjeinek elkobzásával. Megteremtették az így önállóvá vált shinto intézményrendszerét, mégpedig a már meglévő szentélyek megszervezésével és rangsorolásával. E szintén 1868-as rendelet értelmében a shinto szentélyek hierarchiájának a csúcsán Ise állt, ami azt jelentette, hogy a többi szentély számára is az ise-i rituálé lett kötelező. 1871-ben bevezették a népesség szentélyek szerinti nyilvántartását: minden ember automatikusan a lakóhelye szerinti szentélynek lett a tagja.

1870-től 1884-ig tartott a „Nagy Kampány", mely a nemzeti egység megteremtését tűzte ki célul. A kampány sikerrel zárult abból a szempontból, hogy a buddhizmus visszaszorítása után a hivatalos vallás a shinto lett, ám papsága még nem tudott a „Három nagy tanítás" (1. az istenek tisztelete és az ország szeretete, 2. az emberi életút alapelveinek tisztázása, 3. a császár iránti hódolat és az udvar iránti engedelmesség) alapján hatásos propagandát kifejteni. A tanítások lényegében azt a célt szolgálták, hogy a népességet az állam rendeleteinek végrehajtására neveljék. A népi vallásosságnak azon elemei, melyek ezzel az alapelvvel – a meglévő társadalmi rend feltétlen tiszteletével – nem egyeztek, lassan eltűntek a „Nagy Tanítás"-ból, melyet időközben a shinto szóval kezdtek jelölni.

A shinto elterjedésében nagy szerepet játszottak a 19. század folyamán alakult új vallási irányzatok, melyek különbségeik ellenére több közös vonással rendelkeztek. A fizikai és szellemi jólét alapjának a harmóniát tekintették – test és lélek, egyén és közösség harmóniáját –; minden baj eredetének a harmónia megbomlását tartották, s gyógymódként, mellyel a harmóniát vissza lehet állítani, az alapvető értékek ápolását hirdették. Mivel törvény tiltotta a különböző szekták működését, ezen irányzatok a „Nagy Kampány"-ban való részvétellel elkerülhették az üldöztetést, és megnyílt előttük a törvényessé válás lehetősége is. Tanítá-

suk – mely kizárta, hogy az egyén a világi felsőbbségeket kritizálhassa – jól illeszkedett a kampány programjába. Ezen irányzatok az együttműködés érdekében jelentős kompromisszumokra voltak hajlandók: magukat shinto irányzatoknak kezdték hirdetni, a hivatalos véleményt hangoztatták, s szervezeteiket a kormány rendelkezésére bocsátották. Ezen „új vallások" papjai közvetítettek az államhatalom és a falusi népesség között. A Meiji-kor előtt ezek az „új vallások" nem tartoztak az elfogadott intézmények közé, a „Nagy Kampány" azonban helyet biztosított számukra a shinto-nak nevezett új ideológiai rendszerben, melyet ezek az irányzatok elfogadtak. Az állam elismerte az „új vallások" meglétét, azok pedig a shinto-nak – mint az üdvözülés egyedüli módjának - képviselői s terjesztői lettek a nép körében, jelentős mértékben hozzájárulva így ahhoz a folyamathoz, melynek során a jelentéktelen shinto nemcsak vallási, hanem társadalmi értelemben is meghatározó tényező lett.

(Journal of Japanese Studies 1986. 12. vol. 1. no.)

F. I.

MARCO PALLA

AZ OLASZ FASISZTA RENDSZERRŐL. TERMINOLÓGIAI ÉS INTERPRETÁCIÓS PONTOSÍTÁSOK

A szerző tanulmánya a Lisszabonban rendezett „Nemzetközi kollokvium az Új Államról" (1986. november) összehasonlító szekciójában tartott angol nyelvű előadásának módosított változata, amelyben a fasizmus értelmezésével, a különböző kutatók terminológiájával és az olasz fasizmus néhány jellemzőjével foglalkozott.

A problémáknak, elemeknek, funkcióknak és hatalmaknak azt a komplexumát, amelyet a „fasiszta rendszer" kifejezés jelöl, a kutatók gyakran más, ettől eltérő jelentésű szavakkal jelölik. Elég itt a „totalitarizmus", „totális állam", „diktatúra", „fasiszta Olaszország" szavakra, illetve kifejezésekre utalni. Ez utóbbival kapcsolatban emlékeztetni kell arra, hogy a fasizmus nem egyedüli oka volt mindannak, ami 1922 és 1943 között Olaszországban történt a gazdaságban, a társadalomban és a kultúrában. A „fasiszta állam" meghatározás már jobb az előbbinél, de még mindig túlságosan korlátozó. A „fasizmus" szó 1928-ban került be az állam formális nomenklatúrájába, amikor „alkotmányosították" a Fasizmus Nagytanácsát. És ebben az évben hangzott el Mussolininak az a nyilatkozata, amelyben a fasizmust rendszernek („regime") nevezte; habár nem ő volt a kitalálója (vö. „ancien régime").

Az olasz fasiszta rendszer nem okoz különösebb periodizációs nehézségeket, minthogy pontosan meg lehet állapítani a végét: az 1943-as bukás, és megközelítő pontossággal a kezdetét: az 1922–26-os évek. A fasiszta *mozgalom* és fasiszta *rendszer* közti különbségtétel alaptalannak tetszik, ha eltekint egy alapvető kronológiai elemtől: Mussolini 1922-ben történt hatalomátvételétől. Mindazonáltal a hatalom átvétele vagy meghódítása abban a pillanatban befejezetlen és részleges volt, csupán az első szakaszát képviselte egy folyamatnak, amely 1929-ben fejeződött be.

A szerencsés marcia su Roma tehát egy történetileg *korai* esemény volt? A hipotézist ugyanolyan értelemben és ugyanazokkal a fenntartásokkal lehetne vitatni, ahogyan a történészek beszéltek olyan kategóriákról, mint a *korai kapitalizmus,* a *korai polgári forradalom* a 17. századi Németalföldön, az 1917-es bolsevik forradalom, amelyet Roj Medvegyev *nem elkerülhetetlen*nek és *korai*nak tart. Az 1919 és 1945 közötti egész időszakot tartva szem előtt, Hitler pártja Németországban tovább volt ellenzékben, mint hatalmon, és a hosszú előkészületi szakasz megkönnyítette az 1933 utáni totalitárius átalakítások rendkívüli gyorsaságát; Mussolini alig három és fél évvel a harci fasciók megalakulása után már kormányfő volt. A fasizmus, amely idő előtt, törékenyen született, hasznot húzott – amennyire lehetett – az éretlenségből, de egész későbbi története során magával vonszolta a befejezetlenség jelét. A fasiszták 1919-ben és 1920-ban egyáltalán nem alkottak tömegmozgalmat – szigorú értelemben még mozgalmat sem –, és 1924-ig a képviselők 6 százalékával kormányoztak. Hitlernek nem volt királya és pápája, akivel egyezkedjék, hatalomra jutása előtt szavazatok millióival tette magát erőssé, és kompromisszumoknak és késedelmeknek tartotta mindazt, ami 1922 után Mussolini számára létfontosságú volt. Olaszországban a stabilitásnak volt elsősége, ami el-

árulta, hogy egy kicsit lihegve folytatja az útját a hatalomba kapaszkodva. Mottója volt a „kitartani". „Az idő nekünk dolgozik", „az idő ellenünk van" – ezek a szokásos refrének a fasiszta vezetők írásaiban, naplóiban, levelezésében.

Egyedülálló, hogy mennyire kevéssé alaposan tanulmányozta a tömegek viselkedését a fasizmust „tömegrendszer"-ként interpretáló néhány kutató. Az antifasiszta kritikusok mélyebbre ható elemzést végeztek e tekintetben, amikor differenciáltan analizálták a reakciós tömegrendszer rétegződését és szociális összetételét, mérlegelve a párt, a milícia, a szabadidő-szervezet, a szakszervezetek taglétszámát, megpróbálva kiszámítani vagy felbecsülni a fasizmus „aktív rétegének konzisztenciáját. A tömeg és karizmatikus-cezarisztikus vezetője közötti hierarchikus viszony, amely természetesen nem irányozta elő a szerepek semmiféle megfordítását sem, az olasz esetben megkívánta Mussolininak a pótolhatatlanságát, nem annyira a jelképes figuráét, mint inkább a prózai közvetítőét, a hatalmi felállás konszolidált döntőbíróét és ugyanakkor garantálójáét.

Tipikus vonása a rendszernek, hogy az elégedetlenség és a csalódottság kitörésének levezetésére a termelési viszonyokon teljesen kívül álló síkon tett kísérletet, megszervezve az „ellenőrzött rekreáció"-t éppen a *szabad időben*, miközben a *munkaidő* a munkaadók kizárólagos kompetenciájába tartozott. A munkapiacot, az ipari viszonyokat, a gyári fegyelmet továbbra is a magánvállalkozók döntései határozták meg, miközben a fasiszta *dopolavoro* (munkaidő utáni szórakozás) sokkal szélesebb körű részvételt mutatott, éppen e szervezet kevésbé emelyítően politikai vagy éppenséggel agnosztikus jellege miatt. Charles S. Maier jegyezte meg, hogy a fasizmus és a jobboldal mindig inkább a munkahelyen kívül gyakorolt vonzerőt. Amíg a baloldal azt ünnepelte, hogy az ember felszabadul, és megteremtődik egy új racionalitás a munka világában, a jobboldal a tömegemberhez fordult.

A rendszer nagyobb sikereket ért el, a párthoz kötve - a közalkalmazottak szeparált szervezetein keresztül – az államhivatalnoki kar összességét. Az, hogy a belépés (a pártba) jogilag előírt volt mind a karrierhez, mind a nyilvános álláspályázathoz, nem teljesen érvényteleníti a tisztviselőréteg fasizmussal való átitatódása és benső csatlakozása folyamatát, hanem kulcsot ad a „konszenzus" történészének éleseszűségéhez, hogy ne hagyja magát becsapni a harmincas évekbeli fasiszta szervezetek óriási számszerű konzisztenciájától. A rendszer nem engedhette meg magának az önkéntesség luxusát a fiatalok milliói-nak esetében sem, akiket korosztályok szerint, az iskola, a családok és a katolikus egyház bátorításának lényegbevágó támogatásával toboroztak.

A rendszer ereje nem annyira egy központi, különben nem nagyon tartós oszlopon alapult, amilyen az egyetlen párt volt, mint inkább Mussolini szimpatizánsain, a fasisztabarátokon, a támogatókon, akiket lassanként kooptáltak és beépítettek a pártba, de akiknek a támogatása jóval túlment a belépés formális aktusán.

Az, hogy a fasiszták 1920-tól 1924-ig a választásokon mindig „blokkok"-ban vettek részt, megkönnyítette Mussolini sikerét, amit az olaszországi parlamentáris demokrácia fejlődésének általános megkésettsége is determinált, de nem kevéssé befolyásolta a PNF arculatát. Ez egyfelől hasznot húzott egy modern konzervatív párt hiányából, amely akadályozója lehetett volna, másfelől fizetett azokért az egyezményekért és megállapodásokért, amelyeket vezetője kötött a párt bármilyen ellenőrzése és ratifikálása nélkül. A PNF taglétszáma tekintélyes, ámbár szabálytalan növekedést mutatott; 1922-ben 200 000, egy évvel később 800 000, majd 1924–25-ben 200 000-rel kevesebb, 1927–30-ban pedig egymillió, majd 1931-ben megint elveszítette tagsága negyedrészét (250 000), ezután – Starace idején – a félig kötelező belépés volt jellemző, amit a *leva fascista* (fasiszta sorozás) kifejezés is jelzett.

Italia contemporanea, 166. sz., 1987. december, 17–35. o.

T. F.

ROBERT CHAGNY

A SZOCIÁLIS LAKÁSÉPÍTÉS GRENOBLE-BAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Grenoble régi „forraalmi tűzfészek", az volt a nagy forradalom napjaiban (Rousseau otthona) – s később a szocialista párt egyik erőssége lett, ahol hosszú időn át szocialista napilapot (!) tudtak megjelentetni. Még Jaurès napjaiban az 1914-es háborút megelőzően fogadtatták el a szocialista párt, a szakszervezetek, illetőleg bizonyos polgári filantróp egyesületek nyomására azokat a törvényeket, amelyek utat nyitottak az ún. HBM (habitations à bon marché – olcsó, állami, illetőleg municipális, közpénzen emelt) házak építésére. Grenoble-ban ezt az ügyet a szocialisták városi „gazdájának", Paul Mistralnak vezetésével nagyon is felkarolták. Minthogy a grenoble-i pártszervezet Mistral irányításával 1914 őszétől a háborúellenes „kisebbség" egyik fő erősségévé vált, ez a kisebbség ismeretes módon, a megváltozott politikai atmoszférában nagy erkölcsi tőkére tett szert – s mivel 1921-től egészen 1935-ig a városi tanácsot Grenoble-ban a szocialisták uralták, s a város polgármestere már 1920-tól éppen Mistral lett, a városi tanács egyik leglényegesebb vállalkozása (ugyanúgy, mint „a Vörös Bécsben") – a lakásépítés lett.

Robert Chagny, a grenoble-i egyetem előadója, háttérként aláhúzza, hogy a hivatalos megyei adatok szerint a létfenntartási költségek az 1914-es szintet 100-nak véve 1922-re 175%-ra emelkedtek, közben a háború idején nem folytak házépítések, míg a városi lakosság felszaporodott. Ugyanakkor, mint rámutat, belső szociális elmozdulás is bekövetkezett. Ugyanis egyfelől igaz az, hogy a lakással rendelkezők száma a statisztikai adatok szerint 1911 és 1921 között csak 8%-kal nőtt meg – másfelől viszont éppen annak következtében, hogy a háború idején vasipari és élelmezésipari központtá vált –, a lakosság létszáma ennél nagyobb mértékben nőtt meg, csakhogy jórészt éppen a külföldről érkező „vendégmunkások" köréből, akik Grenoble-ban tartósan letelepedtek, de lakással nem rendelkeztek.

Mindebből következett – mint azt Chagny aláhúzza –, hogy „a háború után rendkívül heves szociális és politikai küzdelmek kezdődtek, és a népi osztályok a legnagyobb érzékenységet tanúsították a lakásépítés iránt". Külön bérlőmozgalom indult, a szocialista párt kialakította a maga programját és saját szervezeteit. Ez a küzdelem kiéleződött az 1919 decemberi helyhatósági választásokon, amikor a városi tanács többségét még Clemenceau radikálisai szerezték meg. A küzdelem azonban ezután még kiélezettebben folyt tovább, a szocialisták külön lakásépítő szövetkezeteket is alakítottak. Chagny szerint a helyi szocialista lap, a Le Droit du Peuple mégsem tulajdonított e kérdésnek mindig kellő fontosságot.

Mindemellett a Droit du Peuple-ben jelent meg még a decemberi választás előtt az a szocialista program, amely a régi katonai erődítmények lebontását követelte, s annak helyébe az új városi HBM házak felhúzását, aminél kikötötték, hogy ezeknek „világosaknak és levegősnek, összkomfortosaknak kell lenniük". 1920 tavaszán, az akkor még polgármester Mistral a radikális többségű tanáccsal is elfogadtatta egy új külön városi lakásépítő hivatal létesítését (OPHBM) amely 10 000 fr. megszavazott alaptőkével kezdte el működését. A gyakorlati munkák már 1922-ben (ekkor már szocialista többségű városi tanács hátszelével) kezdődtek meg. Az új házak környékén hatalmas nyilvános zöld parkot létesítettek (amelyet később Paul Mistralról neveztek el). A városi házakban 48–56 m^2-es szobákat építtettek, s e kis lakások négy helyiségből álltak. Minden lakáshoz kisebb 250–300 m^2-es kert is tartozott. 1922 és 1924 között 209 ilyen lakást adtak át e negyedben, 124-et nagycsaládosoknak. Az országos törvényeken „túllépve" itt a gyakorlatban minden ilyen lakás folyóvíz-, gáz- és villanyhálózatba lett bekapcsolva. Ugyanebben a körzetben gondoskodtak az üzlethálózat kiépítéséről is.

Ez volt az első ilyen negyed, de az 1920-as és 30-as években még négy hasonló negyed kiépítésére került sor. Chagny alapos táblázatokat is közöl a költségekről, az állami és municipális hozzájárulásról, a kivetett kötelező adókról és ezek megoszlásáról, majd ugyancsak táblázatot közöl az új lakók szociális megoszlásáról. Az adatok szerint az új lakáshoz jutottak 45%-a volt ipari munkás, illetve alkalmazott. (Megjegyzendő, jelentős a 45%-on belül a nemek szerinti eltérés: a férfiak 41%-a, míg a nők 59%-a!), a következő nagyobb csoport a közlekedési munkásoké és alkalmazottaké: 17% (itt a nemek belső csoportosítása még eltérőbb, csak fordítva: 21% és 1%!). Az állami, illetve municipális tulajdonban lévő vállalatok munkásai és alkalmazottak csak 12%-kal szerepelnek. Ami pedig az ipari munkásokat illeti, ezek belső megoszlása a következő volt: vasasok 39%, textil és ruházati ipar:15%, bőrösök 12%, építőmunkások 11%, élelmezésiek 9%.

Chagny tanulmányában érdekes táblázatokra bukkanhatunk, amelyek a külföldi és hazai munkások, illetve munkanélküliek arányát mutatják ki, avagy ugyanazon lakótelepen szólnak arról, hogy például a nagycsaládosok, illetve a külföldiek aránya mennyiben változott 1926 és 1936 között, vagyis a szociális változások dinamikáját is nyomon követhetjük.

Le Mouvement Social. 1986. október–december. 77–108. old.

J.

H. JAMES BURGWIN

GRANDI ÉS A TEUTON VILÁG: 1929–1932

Dino Grandi hosszú hallgatás után két önéletrajzi kötetet publikált a fasizmus alatt kifejtett közéleti tevékenységétől. Ezekben – anélkül, hogy mentegetőzne Mussolini kiszolgálása miatt – megpróbál távolságot tartani Mussolini politikájának irracionális jellege és németbarát pozíciója s a sajátja között. (Grandi 1988 májusában meghalt. – *T. F.*)

A történeti dokumentáció kétségkívül jelzi, hogy Grandi 1929 és 1932 között, külügyminiszterként, ideológiai előítéletek nélkül próbálta növelni Olaszország presztízsét az európai hatalmak egyensúlyának kontextusában. Kétségtelen, hogy még Grandi ócsárlói sem vitatják a Mussolini és külügyminisztere közötti stíluskülönbséget. Ám mindketten ugyanazt a célt követték: „országunk és népünk jogát az élethez és a nagysághoz''. Ahogyan az olasz nacionalisták számára, az ő számukra is az adriai és kelet-mediterrán hegemóniát és egy afrikai birodalom alapítását jelentette a „nagyság''.

Mussolini már Grandi kinevezése előtt kidolgozta a versailles-i szerződés revíziójára vonatkozó követeléseket. A szavakban igazságosabb békét célzó revíziós törekvés mögött az a szándék állt, hogy a változtatások révén csökkentsék Franciaország hatalmát. Ugyanakkor azon mesterkedett, hogy szétszakítsa a kisantantot, és elvágja annak Franciaországhoz fűződő kötelékeit. E törekvései kudarcából Mussolini azt a következtetést vonta le, hogy Franciaország a versailles-i békeszerződést nem annyira Németország sakkbantartására, mint inkább Olaszországnak a félszigetre való bezárására használja fel. A francia „hegemónia'' vereségének előmozdítására Mussolini a frankofób revizionizmust ötvözte a sértett büszkeség, a „megcsonkított győzelem'' nacionalista jelszavaival, amiből kibontakozott az olasz külpolitika félreérthetetlen német orientációja.

Előítéletektől mentes és számító politikát követve, fasiszta mentalitásból adódó akadályoktól mentesen, Grandi azt remélte, hogy a legmagasabb rangra emelheti a diplomáciát. Ideológiai szövetségek és szövetségesek nélkül Olaszország képes lett volna döntő súlyra szert tenni a háború és a diplomácia végső európai döntőbírájaként. Grandi békekampánya – Mussolini németbarát revizionizmusához kapcsolva – halvány és árnyalt volt, és nem kevésbé hatotta át a neheztelés Franciaország kontinentális hegemóniája és katonai fölénye miatt. Grandi azonban túlságosan meg volt győződve Franciaország harcias szándékairól, és ez visszafogta gallellenes érzelmeit.

Grandi annyira rettegett a fasiszta Olaszország elleni német katolikus konspirációtól, hogy az Anschluss kísértetét ez alkalommal semmisnek nyilvánította. „Én sokkal kevésbé félek a Klagenfurtig terjedő Németországtól, mint egy olyan Németországtól, ahol a bajorországi és ausztriai katolikus pártok fölébe kerekednek a protestáns Poroszországnak. Egy protestáns Poroszország az olasz állam természetes szövetségese. Egy katolikus Németország az egyház eszköze lesz az olasz állam ellen. Ez az igazi autentikus veszedelem'' – írta a naplójába 1929. december 25-én.

Mindazonáltal Grandi egész pályafutása alatt nem csupán ellenállt minden, az Anschlussnak kedvező lépésnek, hanem ennek bármiféle hipotézisét is elvetette, még akkor is, ha ez a Brenner-hágóval kapcsolatos német garancián alapult volna. Az olaszok, hogy beékelődjenek Bécsbe, a magyarok cinkosságával már 1928-tól kezdve hatalomra akarták juttatni a Heimwehrt. Grandi – Mussolinitól eltérően – kevéssé bízott a Heimwehr ama képességében, hogy irányítani tudna egy államcsínyt Ausztriában, ésszintemegkönnyebbült, amikor a Heimwehr elvesztette a fejét a leszámolás napján, 1929. szeptember 29-én.

Az osztrák kérdésben Grandi meglehetősen pragmatikus volt egy bizonyos pontig. Hogy alátámassza az ország fenyegetett függetlenségét, még egy Habsburg-restaurációt is számításba vett. „Hiszem.

hogy csakis egy ausztriai és magyarországi monarchikus restauráció menthet meg bennünket egy Klagenfurtig terjedő Németország szerencsétlenségétől, egy többé már nem lutheránus, porosz Németországtól, amely a Baltikum felé igyekszik terjeszkedni, hanem egy katolikus, az örök idegen és az örök ellenség parancsnokainak – tehát a pápának – engedelmeskedő; többé nem porosz, hanem déli, vagyis bajor és osztrák. Egy Ausztria–Magyarország féken tartja a németeket északon és a szlávokat délen és keleten. Ez a mi természetes szövetségesünk." (1930. augusztus 26-i naplóbejegyzés.)

Grandit aggasztotta a pángermanizmus és az osztrák állam törékenysége, ezért nem utasította el rögtön és határozottan a csehek javaslatát, hogy Ausztria legyen semleges, és ezt nemzetközi szerződéssel garantálják. Hasonlóan a világháború utáni olasz kormányokhoz, Grandi is úgy fogta föl a „dunai konföderáció" gondolatát, mint egy francia összeesküvést, amely a kisantant hatalmának növelésére irányul, a balkáni régión kívülre taszítva Olaszországot.

Grandi jobbnak látta Olaszország keringési pályára vonzani Ausztriát és Magyarországot egy háromoldalú gazdasági tömb megteremtése révén. Ennek a tervnek további érdeme lett volna, hogy Franciaország és Németország igényei ellenében a Dunát mint kizárólagos olasz érdekszférát rögzíti. Ez azonban nem volt könnyű. A Bécsben és Budapesten tapasztalt ellenálláson kívül teljesen váratlan irányból jött Grandi nehézségeinek nagyobb része: a saját, képzelőerő nélküli technokratáitól, mi több: magától Mussolinitól. Az az aggodalom, hogy az olasz „antifasiszta" ipari körök gazdasági hasznot húzhatnak a háromoldalú tömbre vonatkozó Grandi-tervből, elhomályosította azt, aminek Mussolini tudatában volt, hogy ti. védence, a revizionista Magyarország megszökött volna a fasiszta gyámság elől, Párizsban keresve kielégítést, hacsak nem ad neki gazdasági segélyt Olaszország. Mindenesetre Mussolini, hogy az eddigi vonalban tartsa a magyarokat, inkább fegyvereket adott, semmint gazdasági segélyt.

Mindenesetre Grandi mindig is óvatos volt Mussolininak Magyarország fölötti gyámkodásával kapcsolatban. Az ő szempontjából a magyarok megbízhatatlan szövetségesek voltak. Egyfelől a Szent István-i területek határainak visszaállítására irányuló fanatikus törekvésük miatt hajlamosak voltak arra, hogy inkább Németországot, mintsem Olaszországot tekintsék a leghatalmasabb szövetségesnek a nagy horderejű területi változások elérésében. Másfelől a depresszió legsötétebb napjaiban nem törődtek azzal, hogy otthagyják a bajban fasiszta mentoraikat, Párizsban tárgyalva a számukra rendkívül fontos hitelekről, amelyeket Olaszország egyszerűen nem tudott megadni. Grandinak azok a kísérletei, hogy Jugoszlávia (Olaszország mellé történő) felsorakoztatásával törje szét a kisantantot, még inkább megnehezítette a magyar elutasítás: nem voltak hajlandók elsimítani a Jugoszláviával régen támadt ellentéteiket. Ráadásul Grandi, valahányszor megpróbálta rávenni Romániát, hogy szabaduljon meg a francia gyámkodástól, a magyarok hajthatatlanságába ütközött, akik nem voltak hajlandók megoldani Bukaresttel a nemzetiségi opció problémáját, ami pedig előfeltétele lett volna a Mussolini kelet-európai blokkja és Románia közti uniónak. (Grandi 1929. december 25-i, 1931. március 28-i és április 3-i naplóbejegyzése alapján.)

Grandi mindennél jobban félt egy francia–német közeledéstől, amit „paráználkodás"-ként szokott leírni, mivel Olaszország kárára jött volna létre. Már Hitlernek mint nagy erőnek a megjelenése előtt úgy tekintette Németországot, mint Olaszország természetes ellenségét, minthogy a *Drang nach Osten* megváltoztathatatlan törvényei elkerülhetetlenül elindítottak volna egy teuton hullámot a Brenneren keresztül Triesztig és azon is túl.

A külügyminiszter mindenekelőtt úgy fogta fel a fasizmust, mint Olaszország egyesítésének és megerősítésének eszközét, és határozottan kizárta, hogy egy kizárólagosan olasz jelenség exportcikk lehet. Ezt tette Mussolini is a húszas években. Csakhogy – Grandi sajnálatára – Mussolini 1930-ban fordulatot hajtott végre, kifejlesztve a fasizmus egyetemességének eszméjét. Olaszország nemzeti *grandeurr*jének határozott keresése közben Grandi azt gyanította, hogy Mussolini óvatlan szónoklása a fasiszta egyetemességről a Hitler iránti veszedelmes szimpátiához vezet. Mussolini kétségkívül észrevette a német és az olasz mozgalom közös értékeit: a liberalizmus, a demokrácia és a szocializmus iránti közös gyűlöletet. Kétségtelen, hogy a Hitler által 1930 szeptemberében elért konszenzus arra ösztökélte Mussolinit, hogy a következő hónapban a fasizmusról mint „egyetemes eszmé"-ről beszéljen. Az új koncepció mögött rejlő törekvés azonban az volt, hogy Olaszország ernyője alá vonzzon egy fasizált Európát mint védekezést Hitler akkor felfedett törekvése – Európa szétdarabolása mint a német hegemónia előfeltétele – ellen. Habár Grandi eltúlozta a fasizmus egyetemességének Mussolini külpolitikájában játszott szerepét, kétségkívül igaza volt, amikor úgy vélte, hogy provokatív beszédeivel és Nyugat-ellenes viselkedésével Mussolini a diplomáciai kudarc felé halad.

Minthogy Grandi mind Franciaországot, mind Németországot halálos ellenségnek tekintette, nem meglepő, hogy megpróbálta elterelni a figyelmüket Olaszországról, feszültséget szítva közöttük. Mindazonáltal, a Mussoliniénál jóval nagyobb realizmusról téve tanúságot, Grandi kitartóan kereste a Franciaországgal való *impasse* túlhaladását, mert véleménye szerint mindennél nagyobb veszedelem volt a *Drang nach Osten*. „Amit nem sikerült nyolc év alatt megtennünk, meggyengíteni a francia presztízst és hatalmat Kelet-Európában, azt sikerült Németországnak egy nap alatt megtennie. Csehszlovákia a rettegés prédája, Magyarország nem áll ellent a kísértésnek, Románia kijelenti, hogy tárgyalni akar Berlinnel, Jugoszlávia kijelenti, hogy végső soron jobb az Anschluss, mint a Habsburgok visszatérése Ausztriába" – írta 1931. április 3-án.

Miután elhárult a német–osztrák vámunió veszélye, Mussolini már egyetértett külügyminiszterével, aki két újságcikkben hozta nyilvánosságra a Habsburg-restaurációra irányuló tervét. Úgy vélte, hogy megvalósulása esetén ez lehetne talán az Anschluss egyetlen akadálya. Nem sokkal később – 1931. június 24-én – már Mussolini is azt mondta Grandinak: „...az Anschluss elkerüléséért mindent meg kell tenni, hogy egy Habsburg-restaurációval elérjük az osztrák–magyar uniót. A magyaroknak meg kell győződniük arról, hogy nincs más választásuk, ha nem akarják, hogy elsodorja őket a nagy német blokk."

1944-ben Mussolini azt írta, hogy 1932. július 20-án azért váltotta le Grandit a külügyminiszteri tisztségből, mert ez hirtelen a Nemzetek Szövetségének rabszolgájává és demokratikus tendenciájú emberré vált. Grandi ezt nem cáfolja önéletrajzában, mert továbbra is azt hiszi – vagy azt akarja hinni –, hogy pragmatikus külpolitikája mindenekelőtt Olaszország történelmi követeléseinek megoldására irányult az európai együttműködés szellemében, és hogy kísérletét a nemzeti szocializmus hatása nyomán keletkezett ideológiai imperatívuszok áldozatául esett Mussolini hiúsította meg. 1932-ben azonban nem így állt a dolog. És Etiópia esetében, ahogyan naplója tanúsítja, éppen Grandi volt az, aki egy agresszív és kockázatos imperializmusra buzdította a habozó Mussolinit. Ami a külpolitika síkján elválasztotta őket egymástól, az csupán stílusbeli, árnyalatnyi, időkalkulációs különbség volt – ugyanazokat a célokat osztották.

Storia contemporanea, 1988. április, 1977–223. l.

T. F.

INOGUCHI KUNIKO

VIRÁGZÁS JÓLÉT NÉLKÜL

A Japán gazdasági sikereivel foglalkozó írások ritkán említik az életszínvonal problémáját. Az ország fejlettségi szintjéhez és gazdaságához viszonyítva a japán átlagember életszínvonala, lakás- és munkakörülményei elmaradnak a cikkben összehasonlítási alapul szolgáló amerikai szinttől. Már a szemléletben alapvető különbségeket találunk. Míg az Egyesült Államokban a gazdasági tevékenység az élet minőségének javítását célozza, Japánban a jobb gazdasági helyzet magát a gazdaságot erősíti tovább, s nem tükröződik megfelelő mértékben az emberek életkörülményeiben. Jól mutatja ezt például a nagy közberuházások prioritása. Japán gazdagsága nem az otthonokban vagy az emberek mindennapi életében jelenik meg, hanem a közberuházásokban: luxus irodaházak, népes üzletek, vállalati központok, elegáns hotelek, modern pályaudvarok és repülőterek hirdetik a jólétet, miközben a magánlakásokban gyakran az alapvető kényelem feltételei hiányoznak. A japán külvárosok szegényes alvó városok; parkok, kövezett utak, csatornahálózat nélkül, A lakóhelyül szolgáló külvárosokat nem érinti a virágzás. Az élet – a munka, a szórakozás – a városközpontokban zajlik, az otthon szinte csak alvásra szolgál. A lakóhelyről a munkahelyre naponta több órát utazó dolgozóknak hosszú munkaidejük letöltése után már sem idejük, sem energiájuk nem marad otthoni környezetük csinosítására vagy szabadidős tevékenységre.

A felnőttek naponta ingáznak a külvárosokból a városközpontban lévő munkahelyükre, a gyerekek azonban iskoláikat a külvárosokban végzik, s ez a kultúrszegény környezet gyakran egész életükre kihatással van. A külvárosok szinte teljesen a gyermekek birodalmává váltak, ahol a felnőttek ritkán vannak jelen, s így szavuknak már alig van súlya. A felnőtt tekintélyek nélkül felnövő gyerekek előtt nincs követendő példa, s talán ez okozza, hogy az ifjabb generációk komoly problémákat okoznak a felnőtt társadalomnak.

Mivel Japánban a belső fogyasztás ennyire korlátozott, az ország gazdasága a külföldi igényektől függ. Ez eredményezte azt a kereskedelmi aránytalanságot, mely az USA és Japán kapcsolatát beárnyékolja. A szerző a helyzet megoldásának a belső piac növelését véli, ez amellett, hogy az USA-val való viszonyt kiegyensúlyozottabbá tenné, a japánok életfeltételeit is lényegesen javítaná. A belső piac növelésének azonban előfeltétele az, hogy a társadalom igényszintje emelkedjen. Ehhez adminisztratív intézkedések is szükségesek lennének – korlátozások megszüntetése, adócsökkentés, munkaidő rövidítése, a személyi fogyasztást korlátozó szabályozók feloldása stb. –, ugyanakkor elengedhetetlen az emberek lakóterületén a tejlesebb infrastruktúra kialakítása.

A belső piac növekedését nemcsak a kormány politikája tartja vissza, hanem az emberek gondolkodásmódja is. A japán társadalom túlnyomó többségét alkotó középosztály nagyjából egységes világképpel, azonos nézetekkel rendelkezik. Elégedett saját uniformizált ízlésével, kényelmével, s nincs arra igénye, hogy ezt túllépje. A differenciált piac a fiataloké: ma Japánban a fiatalok kultúrája a domináns, amely azonban nem gyökerezik a fenőtt társadalom kultúrájában, hanem egy meglehetősen szervtelen, gyakran változó alakulás.

A fogyasztás differenciálódásának elősegítésében a vállalatoknak lehetne nagy szerepük, hiszen Japánban a munkahely teljes egészében meghatározza az egyén életét. Ám a cégeknél is érvényesül az uniformitás elve, a karrier lehetőségei majdhogynem mindenütt egyformák. Egy új változatos típusú foglalkoztatási rendszer elősegíthetné az individualizálódást, és így az egyéni fogyasztás növekedését.

Képes lesz-e a japán kormány szakítani az eddigi, az egyéni jólétet figyelmen kívül hagyó gazdaságpolitikai irányzattal? S képes lesz-e maga a japán társadalom is szemléletmódjában megújulni? Ez az egyik legfontosabb kérdés, melyre a 21. század küszöbén Japánnak választ kell találnia.

Journal Of Japanese Studies 1987. 13. vol. 1. no.

F. I.

SHELDON M. GARON

ÁLLAM ÉS VALLÁS JAPÁNBAN 1912–1945

A két világháború közötti japán tömegmozgalmak históriájának áttekintésében a történészek éppen a legnagyobb mozgalomról, az új vallási szekták és irányzatok terjedéséről és sorsáról írták szinte a legkevesebbet, noha az ún. „új vallások" követőinek száma a harmincas években több millióra tehető. A szerző arra keresi a választ, vajon mi volt az oka annak, hogy az állam – mely hivatalos vallásának deklarálta a sintót – 1935-től kezdve ezeket a főleg sintoista szektákat mint „sátánkultuszokat" üldözte. A történészek álláspontja szerint a Meiji-korban (1868–1912) létrehozott új típusú hivatalos ideológia szerint – melynek lényege a császár istenként való tisztelete volt – Japánban minden érték forrásának a császári rendszer számított, és így minden igazi vallás e rendszerrel ellentétbe került, hiszen nem a hivatalosan előírt istenségeket tisztelte. A szerző véleménye szerint azonban a „császári rendszer"-re való hivatkozás ebben a kérdésben nem helytálló, hiszen a korszakban ezt a terminológiát még nem használták. 1932-ben a Komintern alkalmazta először ezt a kifejezést, s csak 1945 után vette át a terminust a japán értelmiség az 1890-es évek és 1945 közötti időszak jelölésére. A szerző nem tagadja e „császári rendszer" meglétét, de az állam és a vallás kapcsolatának elemzésében nem ezt tartja meghatározó faktornak. A szektákat a harmincas években „eretnekség" miatt üldözték, az okok feltárásakor tehát elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy az adott korban milyen nézeteket tekintettek elfogadottnak, s milyeneket „eretneknek".

Az állam és a vallás kapcsolatának 1868 és az 1920-as évek közötti időszakának három szintjét lehet megkülönböztetni: az egységes nemzeti hitvallás megteremtése, a már létező vallások passzív megtűrése és a meglévő vallásoknak az uralmi struktúrába való bevonása. 1884-ben a sikertelen „Nagy Kampány" után – melynek célja a sintónak mint államvallásnak az abszolutizálása lett volna –, a buddhizmust a sintóval egyenrangúnak ismerték el. A helyi sintó szentélyek azonban államilag finanszírozott politikai platformokká váltak, ahol a császárközpontú patriotizmust – a hivatalos nézetet – hirdették. A sintó az állam legfőbb ideológiai támasza volt, ha nem is mint egyedüli, de legfőbb vallás. Az államhatalom kész volt

együttműködni a különböző sintoista szektákkal, a buddhista és a keresztény egyházzal, melyek ekkor még belefértek a szélesebben értelmezett „ortodox'' gondolkodásba. Az állam és a hatalmi rendszerbe beintegrált egyházak együtt léptek fel a radikális gondolatok terjedése ellen és a társadalmi rend védelme érdekében. A népi eredetű helyi kultuszokat is megtűrték, hiszen azok nem fenyegették a fennálló rendet.

Az első világháború után azonban – s különösen a nagy válságot követően – új sintoista szekták sora keletkezett. (A különböző csoportok száma 1924-ben 98, 1930-ban 414 és 1935-ben 1029 volt, több millió követővel.) Ez a mozgalom a társadalom elfeledett tömegeit vonta magához. Míg a városi értelmiség és a szakképzett munkásság a liberális vagy a szocialista mozgalmakhoz kapcsolódtak, a szekták tanításai elsősorban a kisparasztok, kiskereskedők, napszámosok és munkásnők körében terjedtek. Az új vallási irányzatok tömegbázisa a városokból vagy azokról a területekről került ki, ahol az iparosodás és az urbanizáció leginkább éreztette hatását. A tanítások az emberek evilági szükségleteivel foglalkoztak, gazdasági vagy magánéleti problémáik megoldásához nyújtottak lelki segítséget. Nagy jelentősége volt az alapítók karizmatikus személyiségének, akiket néha istenként tiszteltek.

A szekták üldözése – tömeges letartóztatások, szentélyek lerombolása – 1935-ben kezdődött. Vajon miért tartotta az állam magára nézve olyan veszélyesnek e szekták működését, hogy ilyen durva intézkedéseket foganatosított ellenük? A magyarázatot a történészek a belpolitikai helyzet alakulásában vélik megtalálni, miszerint a harmincas években egymást követték az ultranacionalista csoportok puccskísérletei, s az új vallási irányzatokat ezekkel hozzák összefüggésbe. A szerző azonban úgy véli, e szekták nem képviseltek semmilyen politikai nézetet, tevékenységük kizárólag vallási jellegű volt. Az ellenük indított hadjárat oka elsősorban az egységes nemzeti ideológia vonalától való eltérésben, az „eretnekségben'' keresendő. Az „ortodox'' ideológiát a korabeli vélemény szerint több ponton is súlyosan megsértették. A hatóságok egyik vádként a felségsértést emlegették, ez azonban csak ürügy maradt a szekták felszámolásához, hiszen ezek a jótészt sintoista irányzatok mindig tiszteletben tartották az alattvalói hűséget és a társadalmi rend védelmét. A szekták irracionális tanításait, babonáit is a vádpontok között találjuk. Egy magát felvilágosultnak tartó, a fejlett nyugati államok mintájára modernizálódó nemzet úgy érezte, nem engedheti meg, hogy állampolgárai szinte középkori jellegű vallási szekták befolyása alá kerüljenek. A kuruzslást a modern orvostudomány képviselői dühödten támadták. A közerkölcs megsértése mint vádpont abból a tényből eredeztethető, hogy a szekták követői közöütt igen sok nő volt, akiknek családon kívüli társadalmi fellépését erősen elítélték. Ami azonban végleg megpecsételte ezen irányzatok sorsát, az nem tanításuk volt, hanem az, hogy az államilag jóváhagyott vallások hierarchiáján kívül létrehozták saját országos szervezeteiket és milliós táborukat. Míg csak egyszerű helyi kultuszokon nyilvanult meg az „új vallások'' működése, az állam nem foglalkozott velük; de amint önálló, nagy tömegű mozgalmakká váltak, amelyek, mivel nem az állam azervezte őket, annak hatáskörén kívül maradtak, a totális államhatalom számára veszélyt jelenthettek.

1937-től kezdve Japán 1945-ig folyamatosan háborúban állt. A háborúra való felkészülés jegyében az államhatalom minden szervezetet – pártokat, szakszervezeteket, vallási csoportokat – egyetlen testület irányítása alá vont, s minden mozgalmat alárendelt a nemzeti egység megteremtésének. A háborús korszakban ez az „egység'' lett a meghatározó ideológia; bármilyen eltérést a hivatalos álláspontttól az egység megbontására irányuló törekvésnek tekintettek, s ez főbenjáró bűnnek számított. A különböző vallási irányzatokat, melyeket a mérsékelten liberális 20-as évek végéig a politikai szervezetekkel együtt megtűrtek, a harmincas évek közepétől a kiépülő totális államhatalom mint az egyetlen hivatalos ideológiától eltérő irányzatokat kezdte felszámolni, míg a sintót – sőt a buddhista egyházat is, mely elfogadta az állam felsőbbségét – felhasználta saját céljai érdekében.

Journal Of Japanese Studies 1986. 12. vol. 2. no.

F. I.

IGARASHI TAKESHI

BÉKEKÖTÉS ÉS PÁRTPOLITIKA

A második világháború utáni japán külpolitika kialakulása körüli viták

A háborút követő külpolitikai irány meghatározása körüli vitákban két tábor állt egymással szemben. A hatalmon lévő konzervatívok az Egyesült Államokkal kívántak szoros szövetségre lépni, s ezzel párhuzamosan fokozatos fegyverkezést terveztek. Az ellenzék éles kritikával illette az erős amerikai nyomással fenyegető szövetség tervét és a fegyverkezési programot. Az ellentét az 1945 és 1952 közötti időszakban keletkezett, mikor a győztes szövetséges hatalmak képviselőjeként az Egyesült Államok megszállva tartotta az országot. Japán „béke alkotmányának" megalkotása – melynek nevezetes cikkelye értelmében is a megszállás idején történt, s ez a két, egymásnak ellentmondó tendencia érvényesült a következőkben is, s alkotta együttesen azt a belső rendszert, mely Japán háború utáni külpolitikáját irányította.

A konzervatívok, élükön Yoshida miniszterelnökkel, a „béke alkotmányt" nem annyira pacifista meggyőződésből, mint inkább stratégiai megfontolásokból támogatták: egy megszállt ország próbált minél előbb ismét független lenni. A progresszív csoportosulások viszont hittek egy valóban semleges állam megteremtésének a lehetőségében, s üdvözölték MacArthur tábornok (a Japánt megszálló amerikai haderő parancsnoka) elképzelését egy demokratikus berendezésű, külpolitikailag „Kelet Svájca"-ként viselkedő Japán megalakításáról. A progresszívok – a szocialista és a kommunista párt tagjai, a liberálisok és a marxista értelmiség – „általános" békét követeltek, amely tulajdonképpen azt jelentette, hogy Japánnak a Szovjetunióval, Kínával és a kelet-európai országokkal is meg kell kötnie a békét, míg Yoshida miniszterelnök és hívei – elsősorban Dulles sugalmazására – az Egyesült Államokkal készültek különbékét kötni. Hosszan tartó, heves összeütközésekkel tarkított konfliktus vette ezzel kezdetét a belpolitikában.

1949 szeptemberében az USA megkezdte a béketárgyalásokat a japán kormánnyal. Feltételei között szerepelt a békekötés utáni amerikai katonai jelenlét elismertetése és a japán fegyverkezés megindítása, melybe a japán kormány a koreai háború kitörésének hatására eddigi semlegességi törekvéseit feladva beleegyezett. a békeszerződést 1951 szeptemberében írták alá, s ezzel párhuzamosan megszületett a japán–amerikai kölcsönös biztonsági szerződés.

A japán parlamentben a béketárgyalások idején heves vita folyt a békeszerződés formájáról és az amerikai katonai jelenlétről. Yoshida bázisa a liberális és a demokrata párt liberális szárnyát egyesítő Liberális Párt lett, mely így a többséget alkotta a képviselőházban, s ennek köszönhetően a San Francisco-i békét 1951 decemberében a parlament ratifikálta.

Az ellenzék egyik erős parlamenti csoportja, a Kommunista Párt a Szovjetunióval való megegyezés szükségességét hirdette. Elméletüket, a „békés forradalom" elvét azonban mind a Szovjetunió, mind Kína élesen támadta. A Kominform utasítása értelmében Japánban forradalmat kellett kirobbantani, melynek megfelelően aztán a JKP az általános felkelés előkészítéseként tüntetéseket, erőszakos akciókat szervezett, ennek következményeként azonban a JKP-t törvényen kívül helyezték, s tagjait lassan minden fontosabb munkahelyről elbocsátották.

A kormányzó liberálisok amerikai orientációja és a kommunisták Szovjetunió felé forduló irányzata között létrejött egy, a feltétlen és az ENSZ által garantált semlegességet követelő értelmiségi csoportosulás is. A Szocialista Párt, az ellenzék egyik bázisa – a második legnagyobb párt a liberálisok után –, három alapelvet fogalmazott meg: az általános véke, a semlegesség és az amerikai csapatok teljes kivonása képezte alapját követeléseiknek. A koreai háború kitörése után azonban a párt kettészakadt. A jobboldal nézeteit megváltoztatva, a fegyverkezési programot támogatta, míg a baloldal a három alapelvhez hű maradt, sőt negyedikként beiktatta a be nem avatkozás elvét is. A kettészakadt párt ezután már nem tudott egységesen fellépni a kormányzó liberálisok ellen.

Az Egyesült Államok Japán iránti magatartását sajátos ellentmondás jellemezte. A progresszív irányzat, melyet az amerikai kormány Japán demokratizálódása érdekében politikailag támogatott, ellenezte az USA-tól való függéssel egyértékűnek tartott szövetséget, ugyanakkor a konzervatív csoport volt az az erő, mely stabilizálni tudta az ország helyzetét, s diplomáciailag együttműködött az Egyesült Államokkal. Az amerikai kormány mindkét irányzattal kapcsolatban állt, mígnem a biztonsági szerződés elleni küzdelem te-

tőpontját jelentő 1960-as esztendő ezen kettős kapcsolat felülvizsgálatára késztette Washingtont. 1972-ben Okinawa szigetét elhagyták az amerikai csapatok, s az USA katonai bázisból ismét a Japán-szigetek része lett. Ez az esemény az amerikai–japán viszony – és így a japán külpolitika történetének – új fejezetét nyitotta meg.

Journal of Japanese Studies 1985. 11. vol. 2. no.

F. I.

H. W. KOCH

A BARBAROSSA-HADMŰVELET: A VITA JELENLEGI ÁLLÁSA

A Szovjetunió elleni támadás tervéről kontántsem sine ira et studio folyik a vita. Különösen nem Nyugat-Németországban, ahol a jelenlegi keleti külpolitikai irányvonalat az a kép határozza meg, amelyet a Barbarossa-harműveletről konstruáltak. Az angol történetírás számára szokatlan módon ezért fogadja oly nagy felháborodás az újabban megjelenő kutatási eredményeket. A hitleri Németország története még mindig nem pusztán történelem, politikum is, melynek „érdekében" bizonyos tényeket „okosabb sötétben tartani a nép előtt".

Amikor Fritz Tobias 1962-ben közzétette a Reichstag égésével kapcsolatos kutatásait, vajúdni kezdtek a hegyek, de a néhány lemondással és politikai kellemetlenségekkel fűszerezett polémia, a cikkek és az azóta vaskos kötetekben publikált tanulmányok egeret szültek. A kritika álláspontját Golo Mann egy korábbi olvasói levele (Der Spiegel, 1960/23)érzékelteti leginkább: ha Hitlerék *nem* gyújtották fel a Reichstagot, vajon nincs-e más is, amit hasonlóképpen *nem* tettek meg? Ennek keresése pedig sem a „népnevelésnek" (Volspädagogie), sem az NSZK-nak nem érdeke.

A Barbarossa-terv is tabu. Ezért örvendetes, hogy a bonni Honvédelmi Minisztérium alá tartozó, tehát a német adófizető pénzéből fenntartott közintézmény, a Militärgeschichtliches Forschungsamt (MGFA) 1985-ben „A Német Birodalom és a második világháború" negyedik köteteként megjelentetett munkájában helyt ad az 1941 nyaráról kialakított, egymásnak ellentmondó véleményeknek. Bár az MGFA nem „hivatalos" történelmet szállít, szerzőit megrendszabályozhatja, amennyiben a sorozat irányával ellentétes nézeteket juttatnak kifejezésre. Úgy látszik, a titok megtört. A Szovjetunió német megtámadásának kérdése ismét a kutatás középpontjába került.

Annál is inkább, mert ugyancsak 1985-ben látott Angliában napvilágot egy, a Brezsnyev-éra tábornoki karához tartozó, Victor Suvorov néven író disszidens doktori értekezésének fejezete: „Ki akart megtámadni kit 1941 júniusában. Hitler vagy Sztálin?" Suvorov tekintélyes forrásbázisra támaszkodva körültekintően elemzi a szovjet – és csak a szovjet – csapatmozdulatokat. 1941 júniusában Sztálin 183 hadosztályt dobott át a nyugati határra: a műveletnek július 10-ére kellett befejeződnie. Az akció csak egy célt szolgálhatott: a támadást. A megfélemlítést azért nem, mert mindez a legteljesebb titokban zajlott le, alaposan megcáfolva Hitler kevéssé hízelgő véleményét a vörös hadseregről. Védelmi célokat pedig azért nem, mert a hadosztályok a legkisebb védelmi előkészületeket sem tették. Sztálin június 13-i TASSZ-nyilatkozata, melyben a fenyegető német támadásról szóló híreket „pletykának és ellenséges propagandának" nevezte, stratégiai húzás volt. Suvorov ennyit állít és nem többet. Nem foglalkozik a német katonai készülődéssel és azzal az általam felvetett – 1940-re vonatkozóan bizonyítottnak vehető – kérdéssel, vajon nem az 1940–41-es szovjet hadmozgás alakította-e ki a Barbarossa-tervet?

Az MGFA-kiadványban Joachim Hoffmann ugyancsak a szovjet katonai helyzetet vizsgálja, talán még Suvorovnál is alaposabban. Bialystok és Lvov térségébe Hoffmann szerint is támadó céllal irányították a hadosztályokat: ezt sem védelmi szempontokkal nem lehet magyarázni, sem a védelem hibáinak számlájára nem lehet írni. Fogságba esett szovjet tisztek és a Vlaszov-hadsereg tagjainak vallomása alapján Hoffmann azt a változatot fogadja el, hogy Sztálin 1942-re készült. Suvorov a támadás időpontját 1941-re teszi. A Suvorov-tézis tehát azt állítja, hogy 1941 nyarán a két agresszor fejjel rohant egymásba.

A vita kirobbant és hamarosan politikai térre helyeződött. Az egyik oldal szerint a hitleri támadás adott alkalmat Sztálinnak arra, hogy a birodalmak konfliktusát „nagy honvédő háborúnak" állítsa be. Mások – köztük Rolf-Dieter Müller, Hoffmann kollégája az MGFA-nál – ezt azzal utasítják vissza, hogy a

szovjet „támadó mozdulatok'' ténye, amely a náci „honvédő háború'' propagandaszólamával csengne egybe, csak a militáris antikommunizmus felélesztésére és a Szövetségi Köztársaság, különösen Genscher külügyminiszter keleti politikájának megzavarására szolgál. Holott Suvorov és Hoffmann távolról sem a „német védelem'' mellett érvelt, pusztán a szovjet csapatmozdulatokat írták le. Az erősen politikus kritika a húszmilliós szovjet emberveszteség tragédiáját is beemelte a vitába, ami a háború kirobbanásának elemzésétől teljesen különálló és ugyancsak „kritikus'' pont. 1946-tól 1951-ig hivatalos szovjet adatok az összes veszteséget megközelítőleg 7 millió főben adták meg; a hatvanas évek elején jelent meg hirtelen a máig elfogadott 20 milliós szám, egyes történészek szerint annak eredményeképp, hogy ebbe már a sztálini terror áldozatait is beleszámolták.

A Barbarossa-terv kialakítását a történészek egy része igen korainak és a náci ideológia részének tartja. Dokumentumok alapján kimutattam, hogy a hadművelet terve 1940 decemberéig nem létezett; Hitler Anglia leigázását tartotta a legfőbb feladatnak. A romániai olajmezők felé irányuló szovjet manőver és a balti államok gyors szovjetesítése adta meg a lökést a terv kidolgozásához, amihez az OKW (Oberkommando der Wehrmacht) és az OKH (Oberkommando des Heeres) a saját szakállára – Hitlertől függetlenül – hozzá is látott. 1940 nyarán azonban még minden „cseppfolyós állapotban volt". Ahogy a Barbarossa testet öltött, Hitler 1933 óta némileg háttérbe szorult saját ideológiája is mind harsányabban előtérbe került. A náci ideológia és gyakorlat mindjobban egymásra talált. A stratégiai mérlegelés és a barna ideológia között azonban 1941 márciusáig nem állapítható meg szoros összefüggés. Hitler 1941 január 9–én is még az Anglia elleni döntő győzelemről beszélt. A Barbarossa-terv genezisénél tehát a szovjet hadmozdulatok mindenképp figyelmet érdemelnek.

The Historical Journal, vol. 31, 1988 június, pp. 377–390.

S. M.

A. C. MIERZEJEWSKI

ALBERT SPEER MIKOR ADTA FEL?

A nürnbergi ítélőszék és a háború utáni nyugati közvélemény szemében egyaránt a lefegyverzően őszinte Albert Speer, a haditermelés miniszter volt a Harmadik Birodalom legmegnyerőbb egyénisége. E jól fésült képet csak erősítette emlékiratainak és börtönnaplójának világsikere és az amerikai televízió kétrészes riportfilmje. Speer hovatovább a tragikus hős vértjét öltötte magára, elsősorban könyveiben (A Harmadik Birodalmon belül, New York, 1970; Spandau, New York, 1976; Technika és hatalom, Esslingen, 1979; Beszivárgás, New York, 1981), de a történészek és a közönség is a tiszta technokrata tipikus példájának tartották, akit egy vérengző diktátor gonosz célok érdekében manipulált. Ezt a mítoszt mindeddig egyetlen ember, Matthias Schmidt tépázta csak meg, aki a közelmúltban kimutatta, hogy Speer volt az, aki Hitler mellett a legtovább – egészen 1945 áprilisáig! – bízott „a végső győzelemben''.

Mikor adta fel valójában Speer a reményt?

Vallomásai szerint a Hitler-rezsimben soha nem is hitt – a náci ideológiáról már nem is beszélve. A Birodalom vezető elitjének legjózanabbul gondolkodó tagjaként elsőnek ismerte fel: a győzelem kilátástalan, és a közeli bukás veszélye fenyeget; mindvégig azon munkálkodott, hogy Hitler parancsainak kijátszásával biztosítsa a német nép átmentését a háború utáni időkre, olyannyira, hogy már a Führer meggyilkolását forgatta fejében.

Speer tevékenysége a háború utolsó hónapjaiban egészen másról árulkodik. Annak ellenére, hogy emlékei szerint 1944 májusában – miután az amerikaiak lebombázták a német szintetikus üzemanyag- telepeket – győződött meg végleg a harc reménytelenségéről, a Zentralen Planung ülésén, két héttel az első légitámadások után „totális erőfeszítést'' követelt a háború megnyerésére és a német néptől „egy utolsó áldozatot'' kért „a ragyogó jövő'' érdekében. Egy hónappal később drasztikus lépéseket tett az ipari nyersanyagoknak egyedül a hadiiparban történő felhasználása végett; a Stauffenberg-puccs kudarcát úgy értékelte kollégái előtt, mint a győzelem kivívása felé mutató fordulatot, mely egyedül a Führer vezetésével valósulhat meg. Néhány napra rá azt szorgalmazta, hogy a Luftwaffe öngyilkos-egységeket állítson fel az urali

villamoserőművek megtámadására. 1944 augusztusa és decembere között nem „távolodott el Hitlertől", éppen ellenkezőleg, szilárdan kitartott meggyőződése mellett: a háborút meg kell nyerni. Bormannal és Göbbelsszel is összeszólalkozva követelte, hogy a munkaerőt az ipari körzetekben koncentrálják a fegyverkezés fokozása végett, de ezzel egyidejűleg szükséges mennyiségű embert küldjenek a frontokra. Szeptember 9-én elrendelte a fegyver- és hadianyaggyártás rohamos növelését és felgyorsítását. A termelést a végsőkig folytatni kellett. Parancsát utólag azzal magyarázta, hogy ezzel Hitler „felégetett föld"-taktikájának akarta elejét venni, holott a cél nyilvánvalóan az ellenállás volt.

Hitében csak november táján kezdett meginogni. Ekkor járta be a szövetségesektől bombázott Ruhr-vidéket. A lerombolt gyárak, üzemanyag-bázisok, vasutak, csatornák láttán Hitlernek írott levelében kénytelen volt elismerni, hogy a Ruhr nem képes többé a birodalmi munkamegosztásban és a háborús termelésben rá háruló szerepet betölteni. De még ekkor sem hittel hogy szükség lenne az országos szénfogyasztás radikális csökkentésére; a kapituláció gondolata pedig végképp nem merült fel benne. Ehelyett a védelem megszervezésére fordította minden erejét. A gyáriparosokat azzal nyugtatta, hogy „a jelenlegi termelés szintje fenntartható". Munkásokat küldött a Ruhr-vidéket ért csapás helyrehozatalára. Megkezdte az Ardennekbeli offenzíva anyagi-technikai támogatásának megszervezését. A támadás kudarca győzte meg, hogy a háborúnak vége – mondotta Nürnbergben. De még 1945 januárjában is szervezte az ellenállást, és utasításainak megpróbált érvényt szerezni széthulló apparátusában. Sürgette Felső-Szilézia védelmét. Január 23-án adta ki végsőkig elkeseredett termelési parancsát, a „vészhelyzet-programot" (Notprogramm des Führers). Ekkor már nem ringatta magát az „Endsieg", a végső győzelem ábrándjában, mint Hitler közvetlen környezete, Bormann és Göbbels, de még mindig reménykedett abban, hogy néhány jól irányzott lövéssel Németországnak sikerül egyezségre jutni ellenségeivel. Minden jel szerint bízott a fegyverszünet lehetőségében. Emlékirataiban egy 1945 februári Hitler elleni merénylet tervéről ír; de bevallja, mennyire megkönnyebbült, mikor az összeesküvés csütörtököt mondott. Arra hivatkozik, hogy legfőbb gondja a német nép élelmiszerellátásának biztosítása volt; ám ennek 1945 február 19-i rendelete mond ellent, amely a vasúti és közúti szállításban a Wehrmacht egységeinek juttatott elsőbbséget; a vasútnak még márciusban is a hadsereget kellett szolgálnia, csak utána jöhetett számításban az élelmiszer- és más cikkek (elsősorban pályajavításra használt anyagok) továbbítása.

Speer soha nem szakított igazán vezérével. Egy 1945. március 15-én kelt memorandumában ugyan – a Führer felelősségérzetében bízva – leírta: az ipar összeomlott, és az ellenségeskedéseket be kell szüntetni. Hitler e helyzetjelentésről tudomást sem véve új hűségnyilatkozatot kért tőle: Speer azonban csak azt tudta elismételni, hogy a háború elveszett. Ekkor huszonnégy órai gondolkodási időt kapott. Március 29-én újabb levelet írt, melyben megerősítette korábbi véleményét: ellenállása azonban Hitler jelenlétében megdőlt, és személyét fenntartás nélkül a Führer rendelkezésére bocsátotta. Csak április 16-án jelentette ki egy hamburgi beszédében, hogy elvesztette bizalmát a náci rendszer iránt, nem lát lehetőséget a fegyverszünetre, az ellenállás reménytelen, és minden erőt a közeli újjáépítésre kell fordítani. Úgy gondolta, ebben neki is oroszlánrésze lesz: tehetségére és tudására nemcsak Németország, de egész Európa gazdasági újjáalakításához szükség van. A letartóztatás ezért volt oly kemény csalódás számára; ez is mutatja, milyen távol állt a realitásoktól.

Romantikus hőskultusza és idealisztikus nacionalizmusa vakította el őt is, mint kortársai közül oly sokakat. Szorosan kötődött Hitlerhez, szerette a hatalmat, dicsőségre vágyott. Kiábrándulásának állomásait meglehetős pontossággal követhetjük nyomon. 1944 nyarán és őszén, a szövetséges bombázások alatt, fokozatosan vesztette el a „végső győzelembe" vetett hitét, de 1945 januárjáig szilárdan bízott a fegyverszünet vagy valamilyen kompromisszumos megoldás lehetőségében. A német ipari és katonai veszteségek láttán azután nem hitt már csodákban sem a csatamezőn, sem a tárgyalóasztalnál; Hitler „felégetett föld"- parancsa pedig a vezér csődjéről győzte meg. Minthogy azonban arra számított, hogy a következő rendszerben fontos szerepet játszhat, olyan várakozásokkal gondolhatott a jövőre, mint a náci rezsim egy tagja sem. Végül pedig valóban felülkerekedett benne a Németország sorsáért érzett felelősség is. Mindez együtt vezetett 1945 január végén odáig, hogy leszámolt addigi illúzióival és már a háború utáni időszakra készült.

Ez a kép eltér attól amelyet Albert Speer maga kerekített ki az utókor számára. 1944-ben még nem „szakított Hitlerrel", de Schmidt is túloz azt állítva, hogy Speer a háború utolsó percéig kitartott. Bonyolult egyéniségét nem lehet a racionális technokrata vagy a tömeggyilkos szörnyeteg végletes kategóriáiba zárni. A náci rendszer védelmének megszervezésére tett erőfeszítései meghosszabbították a háborút, és to-

vábbi milliók halálát okozták. Erős érzelmi szálakkal kötődött Hitlerhez és romantikus nemzetideáljához. A Führer közvetlen környezetéhez tartozók közül ő nem lett öngyilkos. Ám korántsem azért, mintha „a német ellenállás hőse" lett volna...

The Historical Journal, vol. 31, 1988. június, pp. 391–397.

S. M.

A folyóiratszemlét összeállították: Farkas Ildikó (F. I.), Jemnitz János (J.), Sághy Marianne (S. M.) és Todero Frigyes (T. F.).

SOMMAIRE

ETUDES – *György Bárány:* Perspectives et limites du libéralisme hongrois à travers les débats sur les affaires religieuses de la diète de 1843–1844 – *Vilmos Heiszler:* Liens militaires entre partenaires inégaux (l'Antriche-Hongrie et l'Allemagne), 1879–1890 – COMMUNICATIONS – *Lajos Lukács:* L'Angleterre et la question hongroise en 1860–1861. La mission en Hongrie de Mr. Graham Dunlop – *Péter Gunst:* L'historiographie de la monographie sur Joseph II de Henrik Marczali – OBSERVATEUR – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUES

INHALT

STUDIEN: *György Bárány:* Die Perspektiven und die Grenzen des Liberalismus im Spiegel der Diskussionen über das Religionswesen auf dem Landtag von 1843–44 – *Vilmos Heiszler:* Militärische Verbindungen ungleicher Partner (Österreich- Ungarn und Deutschland) 1879–1880 – MITTEILUNGEN: *Lajos Lukács:* England und die ungarische Frage 1860–61. Die Botschaft von Mr Graham Dunlop nach Ungarn – *Péter Gunst:* Die Historiographie des Monographs von Henrik Marczali über Joseph II – BEOBACHTER – HISTORISCHE LITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

CONTENTS

STUDIES: *György Bárány:* The Perspectives and Limits of Liberalism as Reflected in the Debates on Religious Issues at the 1843–44 Diet – *Vilmos Heiszler:* Military Connections of Unegv- ol Partners (Austria–Hungary and Germany) 1879–1890 – COMMUNICATIONS: – *Lajos Lukács:* England and the Hungarian Question in 1860–61. Mr. Graham Dunlop's Trip to Hungary. – *Péter Gunst:* The Historiography of Henrik Marczali's Book on Joseph II – HISTORICAL LITERATURE – OBSERVER – REVIEW OF REVIEWS

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Дьердь Барань:* Перспективы и границы либерализма в свете религиозных дискуссий государственного собрания 1843/44 г. – *Вильмош Гейслер:* Неравные партнеры (Австро-Венгрия и Германия) и их военные контакты в 1879–1890 гг. – СООБЩЕНИЯ – *Лайош Лукач:* Англия и венгерский вопрос в 1860–61 гг. Венгерская миссия мистера Грэхема Данлопа – *Петер Гунст:* Историография монографии Хенрика Марцали об Иосифе II – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ПЕРИОДИКИ

Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti társaság
1025 Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

Következő számunk tartalmából

Szinai Miklós: Az első Teleki-kormány megalakulása – 1920. június 26. – 1920. szeptember 15.
Gyáni Gábor: Lakáshelyzet és otthon-kultúra a munkásság körében a századfordulón
Boros Zsuzsanna: A III. Köztársaság összeomlásának előzményei. Az 1940-es francia–német fegyverszüneti egyezmény

E számunk munkatársai

Ádám Magda a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Bárány György* egyetemi tanár, University of Denver (Colorado, USA) – *Bellér Béla* kandidátus (Budapest) – *Dombrády Loránd* a történelemtudomány doktora, a Hadtörténeti Intézet és Levéltár tudományos főmunkatársa – *Farkas Ildikó* az MTA Központi Számítástechnikai Intézetének munkatársa – *Fehér György* muzeológus (Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest) – *Földesi Margit* tudományos segédmunkatárs (Budapesti Műszaki Egyetem) – *Gunst Péter* a történelemtudomány doktora, az MTA Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ vezetőhelyettese – *Heiszler Vilmos* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Incze Miklós* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Kozári Mónika* az MTA Tudományos Minősítő Bizottság előadója – *Kurunczi Jenő* főiskolai adjunktus (Békéscsaba) – *Lukács Lajos* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, az MTA tudományos főmunkatársa (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Mérei Gyula* akadémikus (Szeged) – *L. Nagy Zsuzsa* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Palotás Emil* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Sághy Marianne* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Todero Frigyes* újságíró (Budapest)

Előfizetési díj egy évre: 318,–Ft

A szám ára: 53,–Ft

ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, személyi számát, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven *is*, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készítettünk.